गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः नवमम्पुष्पम् :—

स्मृति-सन्दर्भः

श्रीमन्महर्षिप्रणीत—धर्मशास्त्रसंग्रहः

मन्वादिदशस्मृत्यात्मकः

प्रथमो भागः

"श्रुतिस्तु वेदोविज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः"

(मनु० अ० २)

५, क्लाइव रो,

कलकत्ता।

सम्वत् २००९ | सन् १९५२

मुद्रक :—
रुलियाराम गुप्ता
दि बङ्गाल प्रिंटिंग वर्क्स,
१, सीनागाग स्ट्रीट,
कलकत्ता-१ ।

श्रीगणेशाय नमः ।

गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः नवमम्पुष्पम् :—

स्मृति-सन्दर्भः

श्रीमन्महर्षिप्रणीत—धर्मशास्त्रसंग्रहः

मन्वादिदशस्मृत्यात्मकः

प्रथमो भागः

श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयम्भैरवम् ;
सिद्धौघं वटुकत्रयम्पदयुगं दूतीक्रमं मण्डलम् ।
वीरान्द्वयष्ट चतुष्क षष्टिनवकं वीरावली पञ्चकम् ,
श्रीमन्मालिनिमन्त्रराजसहितं वन्देगुरोर्मण्डलम् ॥

५, क्लाइव रो,

कलकत्ता ।

वैक्रमाब्दः	प्रथमं संस्करणम	खृैस्ताब्दः
२००६	५०००	१९५२

卐

Gurumandal Series No. IX

THE
SMRITI SANDARBHA

COLLECTION OF THE TEN DHARMASHASTRIC TEXTS BY MAHARSHIES.

Volume I

5, Clive Row,
CALCUTTA.

Vikram Era	*First Edition*	*Christian Era*
2009.	5000.	1952.

REMINISCENCES.

We feel much pleasure in placing before our Dharma Shastra reading public this very indispensable work named "Smriti Sandarbha" prepared with a view to bringing all the available Smrities within the orbit of one single collection for proper references concerning all the topics of human conduct and behaviour in day to day life of the people in the world.

The Smrities form the guiding factor for determining the path of duties and rights to be performed and enjoyed by man. If a man practically follows the principles (सिद्धान्त) mentioned therein he is sure to achieve the highest goal of realizing the Almighty in himself.

It is an admitted fact that Shabda Brahman is the root cause of the creation. विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः (भर्तृहरिकृतवाक्यपदीय

ब्रह्मकाण्ड १ कारिका). And the Vedas are Apaurusheya not human creation but of Divine revelation as they come direct from the breaths of Brahman "तस्य महतो निःश्वसितमेतत्". The same divine revelation—the knowledge was bestowed upon the Rishies who after deep meditation preached before the human beings for their welfare. They are, therefore, called the Rishies (spiritual researchers or Sekeers after truth), who were the first receipients of the divine knowledge as revealed to them. "ऋषिर्दर्शनात्". The word "Shruti" verifies the above contention in the fullest sense of the word. Next to "Shruti" comes the "Smrities" which form the interpretation of the sacred vedic laws as observed by the Rishies and as such they constitute the law of nature for governing the universe. In a word, "Shruti" means that knowledge which the sages obtained direct from Divine and "Smrities" are their interpretations composed mainly after deep meditation.

Though men of authority assign the word Hindu law to the Smrities it is in itself a word carrying incomplete significance. This term is of recent origin restricted to denote the body of law which is administered by the law courts since the British period in India. Even this does not cover the whole field of human canduct and jurisprudence.

The Smrities propound such codes of conduct in theory of Divine origin as are useful and serviceable at all times for all irrespective of caste, creed and colour. Hence the principles laid down are unchangeable by human authority as they are fundmental truths of the universal law. If we ask an Indian where his law is to be found, he will reply that in the Shastras. So the Shastras, broadly speaking, are the books of superhuman knowledge divinely inspired and preached by the sages who could see the present, past and future through their

spiritual eyes and they enable every human being to derive as much benifit from them as he can by his constant practice.

The whole body of sacred tradition or what is remembered by human teachers (in contra-distinction to Shruties or what is revealed to the Rishies) is worthy of admiration and application. In its widest acceptation, this use of the term Smrities includes the six Vedangas, the Sutras both Shrout and Grihya, the law books of Manu Yajnavalkya etc., the Itihasas, the Puranas and the Niti Shastras; Iti Smriteha; according to such and such traditional precept or legal text. But here we only limit the term to the works of the law-givers. Though we have more than fifty and odd Smrities, the main body of the codes of law as handed down by tradition consists of Eighteen inspired Law Givers. These are.

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशानोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥

पराशरव्यास शङ्खलिखिताः दक्षगौतमौ ।
शाततपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

(याज्ञवल्क्य स्मृति आचाराध्याय ४ । ५)

Manu, Atri, Vishnu, Harita, Yajnavalkya, Ushanas or Shukra, Angiras, Yama, Apastamba, Samvarta, Katyayana Brihaspati Parashar, Vysa, Shankha, Likhita, Daksha and Gautama, all these Law Givers are held to be inspired and to have based their precepts on the Vedas. Hence our attempt for the inclusion of these important major and minor Smrities forming a manual or compendium of Good moral conduct for सृष्टि.

The Smritis as they are, should be read with a view to getting the real significance underlying the words of the Rishies concerned in as much as they are the rules and regulations prescribed for moral conduct of humanity and universe (सृष्टि). In a word, they are the natural Laws of the universe. Therefore, the attempt of bringing out the original texts of the noble codes for placing before the

public is made. Smrities as envisaged by the sages forming the unbiassed and unprejudiced principles have been guiding us since times immemorial. Those have been capably interpreted by the commentators. These great scholars contributed much towards guiding the human destiny and effecting smooth working of society but the inclusion of their commentaries side by the side with the texts, would have cost much labour and the work would have been voluminous out of our control. It is the aim of these law givers that the greatest good to all the creation causing the least harm to any must be realized thoroughly. It is for the betterment of the universe "विश्व कल्याणार्थं" that these Smrities while forming the background for a smooth working of society shall ever remain the light house for showing real path amidst great stress and storm to the suffering humanity. The sages, law givers as they are, preached these sermons with a sole motive of making

and formulating such a social order upon which depends the smooth working of the corporate life of all and sundry. This way lies the entire solution of all the pretty strifes and trifles which have been caused by different isms as these (principles of Smrities) are in quite harmony with natural law and consistent with the changing natural environments for the good of all the creation.

In a nutshell, these are the surest remedies for all the human maladies caused by constant clashes in human ideologies and by not giving effect to the observation of the laws of nature; the neglectful attitude of which has given rise to so many clashes, inadequacies and inequlities among us.

We shall humbly request the readers to have a watchful eye towards grasping the true meaning of the words of all these sages strictly in accordance with reference to the context to condition, place and time, as for example; the sages have predicted to have a

recourse to agriculture and resort to land work with all renewed energy for the welfare of the state. It is the first and foremost duty of every citizen to translate these precepts in to action as sincerely as anything. It is necessary for ensuring the prosperity of the nation as it is the priority number one for the growth and well being of the human beings. It is the principal item for maintaining the three bare necessities of life *e. g.* food, cloth, and shelter. It is the greatest of all the Yajnas as a result of which "Anna" food-grain is available which is life and light of all the living creation. The all-round progress of a country depends mainly upon the abundance of rich harvest. This is necessary pre-requisite for maintaining the vitality of a nation in peace or in war. It is a great Purushartha the successful achievement of which brings good and lasting fruits to be enjoyed by all in the form of genuine progress in Art, Science and Literature. The Vedas

enjoin " बलमुपास्व " develop strength which is solely dependant upon the bountiful harvest. If a well-to-do young man sits idle and remains homesick all through his blooming age, he is the worst bane to the society. A young is the greatest asset to the nation and as such he must strive hard to grow more and become a productive citizen to his nation in the real sense of the word. But this practice of doing land work and bringing the soil under the plough is not permissible in the old age. A grey-haired sanyasin is better fitted for leading a hermit's life rather than working strenously on land with no results of important yield. He is, moreover, expected to attain perfection and freedom from transmigration of soul in his last days for better after life. It is old age which is the worst hindrance to hard labour when physical vitality is no more and gives way to mental and spiritual development for obtaining higher planes *e. g.* devotion and

prayer. In our humble opinion if this Yajna, as the Smrities dictate, is performed in all earnestness, the cattle protection and "grow more food" compaign will no more be slogans of the Government but the Nation as a whole will rise to the occasion to solve the long-felt want of food, as a result abundant yield of food grains and proper protection to cattle will be targetted and achieved.

A small child up to three entirely lives upon its mother's milk, a wholesome, good and easily digestible diet with other eatable sereals fit for the digestive system of the same as and when necessary. It is also consistent with the nature of the child and plays an important role in forming its vitality, while for the rest of the life and specially in his or her young age the food obtained from land work will constitute the wholesome nutritional diet and help ensure vitality for proper development of physical, mental and spiritual faculties of the individual concerned.

There is a reference in the Shastric injunctions to the sight at the woman other than one's own wife (धर्मपत्नी) which is solely responsible for the entire downfall and degeneration of the man, morally and ethically ; while on other occasions, reference to their Darshan ensures peace, progress and prosperity of the person concerned. If we ponder over the idea underlying these words we come to know that it is as a result due to two extreme view-points.

On one hand, if one looks at the woman other than one's own wife with a passion of ill—will it will cause the worst effect which will allow the dismissal of manly vitality "the virya" from its place effecting all sorts of diseases thereby. If a drop of "Virya" is wasted it is just like death. It is a common experience that a man entertaining sexual pleasure at his best is the early traveller to the abode of death "यमलोकातिथि". It is true "मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् ।" In a word, a

person wasting his vitality by excessive sensual gratification is nearer to death than enjoying the pleasures and boons of life bestowed upon him as the best inheritor of nature. On the other, the noble feelings of reverence and best regards to-wards woman-folk as the manifestation and embodiment of Durga, motherhood by asking and invoking their blessings and seeking for their noble advice ensure good life and total abolition of all the ills due to the person concerned.

So to say, all the teachings preached by the sages are worthy of our respect and obedience. Still, we must be careful enough to grasp the context as to the place, the time and the condition regarding the text as it occurs and then act accordingly. Indian tradition in moral, ethical and metaphysical spheres deals mainly with Self-restraint, Truth, Love, Non-injury, Non-violence and sympathy. In order to achieve the four Purusharthas and ultimate realization of

God one must perform all injunctions laid down in the Smrities strictly which is the best and surest panacea for all the worldly maladies.

This collection " Smriti Sandarbha " consists of all the main Smrities available to us at present and attempts are in progress to get more to be included in future. This voluminous publication undertaken will be completed in more than a couple of volumes. This present one includes ten Smrities in all. It is nineth publication in the "Gurumandal series". We owe a great debt of gratitude to Rajguru Dharmadhurin Pandit Haridatta Shastri Vidyalankar, Vidyabhushan, Vidyaratna of Tehri Garhwal whose scholarly paternal guidance has always inspired us to bring this and other publications of the series in the hands of the honourable readers.

For Shri Mansukhrai More we have no words to express our gratitude. It is by

sheer dint of his noble aptitudes of head and heart, experience, knowledge, strong will and keen love for the Shastras that the work was undertaken at his own instance and initiative and has been a success to the last. Further more, it has been the aim of his life to present the noble principles envisaged in the Vedas which are acclaimed as of lasting service and profit to all the creatures. He has been, so to say, striving hard to bring the treasure house of the noble heritage of humanity for the benefit of all.

Shri Moreji is ever as enthusiastic as he has been philanthropic contributing much towards getting the publication financed and printed to be presented to the public for the best use conceivable. It is also gratifying to note that Seth Mansukhrai More has been genuinely devoting his precious life for the last decade or so substantially doing for the betterment of the suffering humanity all the

world over by giving wide publicity to the self-axiomed precepts envisaged in the Shruties and Smrities through very comprehensible and indispensable interpretation well appropriate to the contexts. His book Grihastha Dharma has been a popular watch word to all the Hindi-speaking house holders. In a word, Shri Moreji has, to his credit, a life entirely devoted to selfless service to his fellow persons in particular and all the creatures of universe in general. Even as he acts and moves his thoughts are concentrated towards performing deeds of kindness never of indiscriminate charity, but of far reaching consequences; work of introducing measures to develop agriculture, horticulture and to protect our cattle wealth for national prosperity. He believes in the decentralization programme for the village uplift as propounded by the Father of the Indian Nation "Gandhiji" and is a true devotee of Ahimsa as preached by the Shastras. His unperturbed zeal towards

"ईशावास्यमिदं ॐ सर्वम्" is a matter for envy to all. An institution Sattvic Jiwan Shala at Nawalgarh (Jaipur-Rajasthan) is a successful experiment in giving shape to his noble plans where students are imparted free instruction of all kind in the healthy natural environment and atmosphere of the open. The boys lead a self restraint life, Brahmacharya Jiwan, "far from madding crowd's ignoble strife", where they do spade work, manual labour and enjoy other extra-curricular activities which help in developing their physical, mental and spiritual progress in a balanced manner to become capable citizens of the country. All this is reminiscent of ancient Ashram life. His is a dream for carrying out this successful experiment on a grand scale on all world basis.

We wish Shree Moreji all success and may God bless him with more resources at his disposal for performing all the humanitarian tasks which he hopes to undertake in near

future so that long cherished feelings of compassion and mutual understanding may prevail among all the nationals bringing in their wake the real progress and prosperity of the world.

असतो मा सद् गमय
तमसो मा ज्योति र्गमय
मृत्योर्मा अमृतं गमय

Lead us from Unreal to Real, from Darkness to Light and from Death to Immortality. May God bless us for performing deeds as directed by Shruties and Smirities so that all our concerted efforts may bring heaven on this earth a fit abode for gentle, humble and faithful world citizens.

In the end, while thanking all of our gentle co-workers and kind sympathisers in this noble cause, we beg an apology of our honoured readers for all the inaccuracies,

mistakes and omissions occurring in this publication which is a natural outcome of such a task of great magnitude which we hope, they will not leave uncorrected as per errata given in the end.

"आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्"

Calcutta,
Nirjala Ekadashi,
Samvat 2009
3rd June, 1952.

SHASTRI BRAHMA DATTA,

LADURAM TRIVEDI,
M. A.

।। श्रीगणेशाय नमः ।।

संस्मरण

श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयं भैरवम् ।
सिद्धौघं बटुकत्रयं पदयुगं दूतीक्रमं मण्डलम् ।।
वीरान्द्व्यष्टचतुष्कषष्टिनवकं वीरावली पञ्चकम् ।
श्रीमन्मालिनिमन्त्रराजसहितं वन्देगुरोर्मण्डलम् ।।

—:००:—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदंस्मृतम् ।।

मनुष्यता के विकास का स्रोत, सांस्कृतिक आधार तथा नैतिक निष्ठा श्रुतिस्मृतियों में देश, काल अवस्था भेद से बताई गई है। इसी को महर्षि याज्ञवल्क्य ने धर्म की जड़ बताई है। अर्थात् श्रुतिस्मृति प्रतिपादित मार्ग का अनुसरण, सद्आचरण, आत्मप्रेम (प्राणिमात्र में एक आत्मा का ज्ञान) और शुद्ध सङ्कल्प से जो इच्छा हो इसको धर्म का मूल बताया है।

श्रुतिशब्द से आदिज्ञान अभिप्रेत है। भगवान् का सत्यज्ञान भण्डार जिसे वेद नाम से निर्देश किया जाता है वेद के इन मन्त्रों से ही आत्मज्ञान तथा कार्यरूपी संसार का ज्ञान हुआ है। ये अव्यक्त शब्द-राशि तपस्या करते हुए जिस तपस्वी को प्रथम नादस्वरूप से ज्ञात

हुई उसी मन्त्रद्रष्टा की ऋषि संज्ञा हुई। ऋषियों द्वारा अनन्ताकाश में आवर्त-तरंग रूप से लहराते हुए परमेश्वर उद्गीथ रूप आदिनाद ऋषियों ने तपस्या करते-करते दिव्यश्रुति दिव्य दृष्टि पाकर विश्व में प्रसरण किया। मन्त्रों के आवर्त (वीची तरङ्ग) के स्वरूप का देवताओं के यन्त्र द्वारा ज्ञान हो सकता है। त्रिकोण आदि जितने यन्त्र दीख पड़ते हैं वे उन उन मन्त्रों के आवर्तरूप के प्रतीक हैं, इन्हीं आवर्तों से ऋषियों ने भिन्न भिन्न मन्त्रों का अनुसन्धान प्राप्त किया है। विद्वन्मोदतरङ्गिणी में लिखा है—"**मन्त्रात्मकाहि देवाः**" अर्थात् ये मन्त्र ही देवतास्वरूप हैं। आदिवैदिकमन्त्रों को श्रुति शब्द से निर्देश किया है। इन्हीं मन्त्रों के संस्मरण से मनु याज्ञवल्क्यादि ऋषियों ने अपने संस्मरणों को प्रकट किया जिनको स्मृति नाम दिया गया। स्मृति शक्ति का विकास स्मृतिनिर्माता ऋषि मुनियों की जीवनी के अध्ययन से स्पष्ट हो जायगा। स्मृतिशक्ति का सञ्चार उस सदाचार पर निहित है जो याज्ञवल्क्यादि का था।

वेदव्यासजी ने श्रुति स्मृति के सिद्धान्तों का विस्तार अष्टादश पुराणों में किया है। इनका अध्ययन धर्म की तात्विकता का प्रबोधक होने से भारतीय संस्कृति ने इनका अध्ययन मानव जाति को अपनी उच्च परिस्थिति तथा यथार्थ क्रान्ति का साधन माना है। भगवद्गीता में

"कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिः॥"

कर्म की गहन गति कहते हुए कर्म, अकर्म और विकर्म परिपाक पर विचार करने को लिखा है। यह विज्ञान स्मृति ग्रन्थों से

ही प्राप्य है। स्मृति ग्रन्थ मनुष्य के कर्तव्य और अकर्तव्य का निर्देशक होने से मनुष्यमात्र को स्मृति शास्त्रों में देश काल भेद से जो कर्तव्य सांस्कृतिक जीवन, व्यवहार, नीति और कर्म विपाक दिखाया है उसकी जानकारी होनी परमावश्यक है। बिना स्मृति ग्रन्थों के जाने कर्तव्य कर्म, ग्राह्यव्यवहार, और त्याज्यव्यवहार का ज्ञान नहीं हो सकता है। भारतवर्ष में प्रायः लोग अपने को स्मार्तधर्मी कहते हैं अर्थात् स्मृति प्रतिपाद्य जीवन यात्रा बनाना है। श्रुति का विशदीकरण स्मृतियों में है। कविकुलचूड़ामणि कालिदास ने लिखा भी है— "श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्" वेद मन्त्रों का ही विशदीकरण स्मृति शास्त्र है। श्रुतिद्रष्टा ऋषि के अनन्तर स्मृतिकार ऋषि "मुनि" कहे जाते हैं। स्मृतियां ४०।५० के लगभग हैं। प्रत्येक स्मृति का आधार वर्णधर्म आश्रमधर्म, राजधर्म व व्यवहारक्रम हैं परन्तु किसी स्मृति में किसी बात को प्रधान मानकर विस्तार से वर्णन किया गया, दूसरी स्मृति ने किसी दूसरे महत्वपूर्ण विषय को प्रधान वर्णन स्थान दिया है। कर्म अकर्म का व्यवहार स्मृति का ही संस्मरण है। याज्ञवल्क्य ने मानवता के पतन का कारण बताया है—

विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

जिन कर्मों के करने का विधान किया गया है अर्थात् सांस्कारिक नित्य, नैमित्तिक ग्राह्यकर्म, व्यावहारिक, नैतिक सांस्कृतिक जिन जिन को कर्तव्य बताया गया है अर्थात् विधि नियम रूप से प्रतिपादित कर्मों का

त्याग करना, निन्दित या निषेध कर्मों की उपादेयता (अर्थात् इन्द्रियों का अनुशासित सीमा से अतिरिक्त प्रवाहित होने देने) से मनुष्य का पतन होता है। जैसे— ऋतौभार्यामुपेयात्।

ऋतु काल में सन्तान जननेच्छया स्त्रीसमागम शास्त्रसम्मत है, तद्विपरीत निषिद्ध है। कामी बनने से आयु क्षय और मनुष्य का नैतिक पतन होता ही है।

अब विचार इस बात का कर्तव्यरूप में आ जाना है कि कौन कौन कर्म हैं जिनका कर्तव्य कर्म में विधान है। वह कौन कर्म हैं जो त्याज्य हैं; इन्द्रियों का भोग कहां तक सीमित हैं, इन सब का ज्ञान स्मृति ग्रन्थों से ही होगा। अपनी कल्पना और अपने अनुमान से विहित और त्याज्य कर्मों का निश्चय करना न केवल उपहास्य है अपितु विश्ववन्द्य और विश्वमान्य गीता का अपमान करना है। भगवद्गीता में सर्वशास्त्रपारंगत नीतिव्यवहारकुशल अर्जुन को अनुशासनात्मक उपदेश दिया गया कि "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ" कौन-कौन कर्म करने के हैं और कौन कौन त्याज्य है इसका निर्णय एकमात्र शास्त्र से ही होगा। अपनी बुद्धि से कर्तव्य अकर्तव्य का निर्णय कर उसपर आरूढ़ होना अपने को गिराना है। कर्तव्य (विहित कर्म) और त्याज्य (छोड़ने योग्य) कर्मों का निर्णय स्मृति ग्रन्थों से ही जाना जा सकता है।

स्मृतिग्रन्थ बहुत हैं। व्यास सूत्र उत्तर मीमांसा "स्मर्यते च" इस सूत्र के भाष्य में महाभारत आदि को भी स्मृति बताया है।

याज्ञवल्क्य स्मृति में—

"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पतिः ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिताः दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"

स्मृतिग्रन्थ और भी हैं किन्तु धर्मशास्त्रीयव्यवस्था के प्रयोजक मनु से वशिष्ठ तक हैं जिनके नाम उक्त श्लोकों में हैं। उक्त धर्मशास्त्रीय स्मृतियों के अनुरूप परिषद् व्यवस्था देने की अधिकारिणी होती है। उक्त धर्मशास्त्रों में प्रायः धर्मनिर्णय की शैली एक ही है। कुछ गवेषकों का मत है कि स्मृतियां भिन्न-भिन्न काल में विभिन्न दृष्टिकोण से लिखी गई हैं यह गवेषणा सर्वथा सत्य नहीं है। ऋषि मुनियों के अतिरिक्त कोई प्रगाढ़ पाण्डित्यवादी भी धर्मशास्त्रप्रयोजक (व्यवस्था-देनेवाला) नहीं हो सकता है। काव्य, दर्शन, इतिहास, विज्ञान, रसायन आदि भिन्न-भिन्न काल में भिन्न-भिन्न विद्वानों के उद्गार भिन्न-भिन्न दृष्टिकोण से हैं परन्तु धर्मशास्त्र की मर्यादा एक है। देशकालभेद से जो तारतम्य होता है उसका स्पष्टीकरण वहीं किया गया है। स्मृतिग्रन्थों में सत्य, त्रेता, द्वापर और कलियुग इन चार युगों में तपस्या, ज्ञान, यज्ञ और दान इनको युग के अनुरूप प्राथमिकता दी गई है। इससे यह अर्थ न समझना कि सत्ययुग में दान नहीं था और कलियुग में तप नहीं है। सब युगों में तप, यज्ञ ज्ञान और दान की महिमा है केवल किस युग में किस धर्म की प्रधानता है यह इसका तात्पर्य है।

धर्मशास्त्रों में विधि वाक्य, नियम वाक्य, परिसंख्या और अर्थवाद

वाक्यों की परिभाषा की जानकारी कर तब ठीक ठीक तात्पर्य बुद्धि में आवेगा, अन्यथा कहीं विरोधाभास प्रतीत होने से भ्रम हो जायगा। विधि वाक्य और नियम वाक्यों में जो बताया गया है उसका पालन न करने से शास्त्रीय दण्ड या प्रायश्चित्त का भागी होता है। स्मृति ग्रन्थों का मौलिक रचनाक्रम और धर्मशास्त्रीय व्यवस्था संस्कार परिज्ञान धर्मपूर्वक व्यवहार शासक के गुण प्रायः सब स्मृतियों में समान ही हैं। परन्तु किसी स्मृतिकार ने किसी बात को अधिक महत्त्व दिया है।

सृष्टिरचनाक्रम वर्णन करके मनु ने आचार संस्कार का वर्णन किया है। उनने जिन आचार व्यवहारों का वर्णन अपनी स्मृति में बताया है उसके लिये कहा गया है 'यह सब वेद वाक्य है' यथा—

'यन्मनुरवदत्तद्भेषजं भेषजानाम्'

मनुस्मृति के द्वितीय अध्याय में आया है—

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना सम्प्रकीर्त्तितः।
स सर्वो विहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥

मनुस्मृति में धर्म बताया गया है वह सब वेदों में हैं। यहां यह ध्यान रखने की बात है कि महर्षि मनु के ये विचार हैं जिन्हें महर्षि भृगुजी ने निबन्धीकृत किया है। मनु को सम्पूर्ण ज्ञाननिष्ठा थी। मनु ने गर्भाधान संस्कार से विवाह संस्कार तक को धर्म बताया है। तृतीय अध्याय में कहा गया है—

कुविवाहैः क्रियालोपैः धर्मस्यातिक्रमेण च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

कुविवाह शास्त्रमर्यादा से विच्छिन्न जो मनभावना पर (स्वेच्छया) विवाह किया जाय तथा नित्य वैदिक स्मार्त्त क्रिया कर्म को छोड़ने से न केवल पतन ही होता है अपितु संस्कृति का भी नाश हो जाता है।

मनु ने राजधर्म को और व्यवहार को विस्तार से लिखा है। मनु के बनाये मार्ग पर चलने से मनुष्य व्यवहार कुशल और पारलौकिक सुख का भागी भी होता है। मनु ने राज्य सञ्चालन के मार्ग को सरल बनाया परन्तु राज्य-नियम व्यवस्था बनाने में यह कहा है—

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः ।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥

अज्ञानी बहिर्मुखदृष्टिवाले दस सहस्र मत से भी एक वेदविद् तपस्वी का मतग्राह्य है। महर्षि याज्ञवल्क्य ने भी—

चत्वारो वेद धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥

अ० १ श्लो० ९

अध्यात्मनिष्ठा ही राज विधान निर्मात्री संसद मानी है अतः देश पर शासन करनेवाले व्यक्ति के लक्षणों में त्याग वैराग्य और सद्गुणशीलता का होना शासक में परमावश्यक है। मनु याज्ञवल्क्य की इस प्रकार की पर्षद् संसार में समता का प्रसारण कर सकती है। आत्मनिष्ठा जबतक

न हो तबतक हमसब समान हैं यह कल्पना तो बन्ध्यापुत्रवत् है। मनु ने स्मृति की समाप्ति में कहा भी है—

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान्।
सर्वमात्मनि सम्पश्येत्सच्चासच्च समाहितः॥

धर्मशास्त्र का परम सिद्धान्त यही है कि सब प्राणिमात्र में अपने को समझे याज्ञवल्क्य ने भी यही कहा है—

"अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत्।"

जो बात तुमको दुःखदायी हो वह बात कभी दूसरे जीव को मत करो यही धर्म मनुष्य का है।

याज्ञवल्क्य ने संस्कार विधि दाय विभाग और पुत्रोत्पत्ति को भी धर्मशास्त्रीय व्यवस्था से बांधा था—

धर्मोऽयं रति संज्ञकः
आपद्यपद्यपुत्रापि दायधर्मान्निबोधत।

पुत्रोत्पत्ति और दाय विभाग को भी धर्म बताया है और कहा है कि इसमें किसी प्रकार हस्तक्षेप करना धर्ममर्यादा पर हस्तक्षेप माना जायगा। राजधर्म में शासक की योग्यता के सम्बन्ध में—

महोत्साह. स्थूललक्ष्यः कृतज्ञो वृद्धसेवकः।
विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः॥
अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुभोऽपरुषस्तथा॥

शासक के स्मृतिमान् स्मृतिशास्त्रों का ज्ञाता, कृतज्ञ, कुलीन, सत्त्व-प्रधान आदि लक्षण बताये हैं। व्यवहार में ऋणादान अर्थात् रुपया

की वृद्धि के दर से लेकर सब प्रकार के भूमि कर आदि की सुचारु व्यवस्था की है।

मर्यादात्यागी (धर्मशास्त्र की विधि नियम का उल्लङ्घन करनेवाले) को प्रायश्चित्ती बताया है। पाप पांच श्रेणियों में बताये हैं—महापाप, अतिपाप, उपपातक, पातक, जातिभ्रंश आदि। मद्यपान महापाप बताया है, कृतघ्न पुरुष प्रायश्चित्त करने पर भी शुद्ध नहीं होता है इत्यादि। अत्रिस्मृति में शुद्धता को विशेष स्थान दिया है। विष्णुस्मृति में भगवदुपासना-भक्ति का सङ्केत सर्व प्रकार की बाधा निवृत्ति के लिये बताया है। इसके अतिरिक्त मानव संस्कृति को विष्णुस्मृति ने एक बहुत सुचारु और आकर्षक प्रणाली में वर्णन किया है। इस शिक्षावली के अध्ययन और विचार से मानवता की संस्कृति का विकास हो जाता है। इन सूत्रों में धार्मिक आचरण और पारस्परिक सम्बन्ध व्रत नियम उपासना उत्सवादिकों का सविस्तर वर्णन है। शातातप ने प्रायश्चित्त करने का विशेष स्थान कहा है—

प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम्।
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्॥

पाप के प्रायश्चित न करने से नरक भोगने के अनन्तर देह में चिन्ह शारीरिक विकृति और असाध्य रोग आदि का अंकुर हो जाते हैं।

गौतम ने प्रायश्चित्त प्रकरण में पापों का निर्देश कर पापकर्म से छुटकारे की राह बताई। दाय का निर्णय स्त्री का धर्म विशेषतया प्रकट किया।

शातातप ने किस पाप के करने से क्या रोग होता है उसका विशेष वर्णन किया है। रोगोत्पत्ति के विषय में यह बताया कि अलग अलग रोग अलग अलग पापों से होते हैं। साथ ही उन पापों से निवृत्ति होने का उपाय भी बताया है जिससे रोग शान्त हो जाय।

शंख ने संस्कारों की आवश्यकता पञ्च महायज्ञ आदि धार्मिक गृहस्थ-जीवन का विस्तार किया तथा वानप्रस्थ व सन्यास की विधि बतलाई।

लिखित ने इष्टापूर्त का माहात्म्य बताया है—

"इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्षमाप्नुयात्"

यज्ञ, धर्मशाला, वापी, कूप तड़ाग को धर्म की प्रधानता कही है।

'कलौ पाराशरी स्मृता'

इस युग में पराशर की स्मृति का स्थान बताया। पराशरजी ने बद्रिकाश्रम तपोभूमि में शौनकादि ऋषियों के साथ आये हुए व्यासजी को कलियुग के धर्म में अत्यन्त जागरूकता बताई। कलियुग में वर्णाश्रम धर्म की मर्यादा से भ्रष्ट होने पर तत्काल पतन होना बताया है और दान की प्रधानता कलियुग की धर्मनिष्ठा बताई है। कलियुग में कृषि कर्म को प्रधान धर्म बताया है। कृषि कर्म के साथ गौ का निःस्वार्थ पालन धर्म और बलिवर्द बछड़े का पालन-पोषण तथा दान का बड़ा माहात्म्य बताया है। द्विजमात्र को कृषिकर्म करने का आदेश दिया है—

"कृषेरन्यतमोधर्मो न लभेत्कृषितोऽन्यथा।
न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति॥"

खेती के समान और कोई धर्म नहीं है यदि स्मृतियों में बताये नियम धर्म से खेती चलावे तो कृषि महान् यज्ञ है जिसके द्वारा कीट पतङ्ग पशु पक्षी सभी की परितृप्ति होती है। कृषि यज्ञ में यज्ञ-शिष्टाशीः वह ही पुरुष होंगे जो कीट पतङ्गादि से लेकर ऋषि मुनि तपस्वी सबके लिये अन्न का भोग निकाल कर फिर अवशिष्ट को अपने गृहस्थ के काम में ले। धर्मपूर्वक खेती का यही रहस्य है। श्रीमद्भगवद्गीता में—'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्विषैः' कहकर कितना बड़ा महत्त्व बताया गया है। इसीलिये महर्षियों की उञ्छवृत्ति का विधान भी चरितार्थ होता है; महर्षि कणाद इसके ज्वलन्त प्रमाण हैं।

इसीलिये तो कहा है—

> "षट्कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः।
> ते सुरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥

द्विज मात्र को खेती करने का विधान पराशरजी बताते हैं। उपनिषद् में भी आया है "अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित्कृषस्व" (ऋ० ७।८।५) इन्द्रियों के भोगों में मत खेलो, कृषि कर्म में मन लगाओ इस तरह मनुष्यमात्र को खेती करना धर्म बताया है। तब तो स्थान-स्थान पर बछड़े का पालन करने का विधान और उसे हृष्टपुष्ट बनाकर दान देने का विधान है—

> एकोऽपि वृषभो देयो धुर्धरः शुभलक्षणः।
> अरोगश्चापरिक्लिष्टो यस्मात्स दशगोसमः ॥

एकेन दत्तेन वृषेण येन
दत्ताभवेयुर्दश सौरभेयाः।
आहेम पीताद्धरणीसमाना
त्तस्माद्वृषात्पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ॥

एक पुष्ट वृषभ का दान दस गोदान के तुल्य बताया है। दान ब्राह्मण लेते हैं इसलिये कृषिकर्म द्विजाति मात्र का धर्म महर्षिपराशर बतलाते हैं। इसी प्रकार अत्रि-संहिता में खेती का वर्णन आया है। हारीत ने भी कृषि कर्म को धर्म बताया है। देवपितृपूजन का सविस्तर वर्णन मिलता है। स्मृतियों में वैदिक शब्दों के उद्धरण होने से इनका अभिप्राय निरुक्त और निघण्टु के अनुकूल प्रसङ्गानुसार आवश्यक है यतः स्मृतियां वेदानुरूप ही हैं।

कात्यायन ने राजधर्म, आश्रमधर्म दानधर्म और मर्यादा पालन पर विशेषतया कहा है।

बृहस्पति ने सामप्रधान राजनीति और दान धर्म बताया है।

औशनस ने राजशासन में दण्डदापन को धर्म कहा है।

नारद स्मृति में—

"धर्मैकताना, पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तितः ॥"

जबतक मनुष्य जाति की स्वाभाविक गति धर्मानुकूल चलती जाती थी तबतक व्यवहार का अनुशासन नहीं था। धर्म गति से जब संसार विच-लित होने लगा तब व्यवहार के नियमों में उसे जकड़ना पड़ा। नारदीय

स्मृति ने राजनीति, राजसञ्चालन के नियमों को भी धर्म बताया है। धर्म निर्मात्रिपरिषद् का इसमें विशेषतया स्पष्टीकरण किया है। साथ ही अनुचित कर्मों से जन्मान्तर में भी दुःख योनियों में क्लेश वहन करने का भय दिखाया है—

"समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः।"

शत्रु मित्र में सम व्यवहार करने की क्षमता संसदीय सभासद् की पहली योग्यता बताई है।

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः
वृद्धा न ते येन वदन्ति धर्मम्।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
सत्यं न तद्यच्छलमभ्युपैति ।।

इस श्लोक में सभा का स्वरूप सभासदों की योग्यता का वर्णन संक्षेप में कर दिया है। इसी प्रकार ऋणादान (क्रय-विक्रय) साक्षी, शुद्धि का समग्र व्यवहार खोला गया है।

अत्रि-स्मृति में नित्यकर्म प्राणायामादि का प्रधान स्थान कहा गया है—

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः।
ब्रह्माणी चैव गायत्री पावनं परमं स्मृतम् ।।

प्रणव को ब्रह्मस्वरूप, प्राणायाम को तपस्या एवं गायत्री मन्त्रजप से निर्मल होकर ब्रह्मज्ञान हो जाता है।

इस प्रकार स्मृतियों में वस्तुस्थिति एक होने पर भी किसी स्मृतिकार ने संस्कारों की प्रधानता, किसी ने राजधर्म किसी ने व्यवहार विज्ञान किसी ने कर्मविपाक आदि का प्रधानतया विस्तार किया है।

उपरोक्त विवेचन से यह स्पष्ट है कि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित धर्म व्यवस्था पालन से प्राकृतिक जीवन का आनन्द लाभ कर मानव सृष्टि का अधिकाधिक हित सम्पादन करता रहे इसी लक्ष्य से महर्षियों के वाक्यों का अभिप्राय हमें ध्यान में लेना चाहिये। क्योंकि त्रिकाल सत्य का साक्षात्कार-प्रत्यक्ष अनुभवकरनेवाले महर्षियों ने सब प्राणियों के हित को और संसार के सर्वाधिक कल्याण कामना तथा वृद्धि को ध्यान में रख इनका निर्माण किया है। अतः ये सृष्टि की नियमावली हैं जिन पर चलकर मनुष्य जीवन सुखी होता है। संक्षेप में, ऋषिप्रणीत इन स्मृतियों का उद्देश्य है प्रकृति के अनुकूल जीवन बनाना और प्राणी मात्र का हित करना। बस लोककल्याण के साथ-साथ सुख, शान्ति और समृद्धि का यह रामबाण उपचार है।

इन स्मृतिकारों के अभिप्राय को समझने के लिये अवस्था, देश और काल को दृष्टि में रखकर ही अर्थ की सङ्गति बैठानी चाहिये। उदाहरण के लिये स्मृतिकारों ने कृषि को परम कर्तव्य अनुष्ठेय बनाया है। क्योंकि अन्य सब यज्ञ इसी पर आश्रित हैं, अतः यह सबसे महान् यज्ञ है। इसी यज्ञ से सारी सृष्टि की रचना है क्योंकि अन्न के बिना प्राणी जीवित नहीं रह सकते। इस धनधान्य पूर्ण पृथिवी पर खेती कृषि यज्ञ का अनुष्ठान करने से मनुष्य का पुरुषार्थ बढ़ता है "अन्नादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्" (तैत्तिरीयोपनिषद्) कृषि यज्ञ के फल अन्न की साक्षात् महिमा है। युवावस्था में निरर्थक बैठ परावलम्बी बन समाज के लिये भारस्वरूप होना बहुत बुरा है। इसके विपरीत, वही कृषियज्ञ सन्यासाश्रम में त्याज्य है क्योंकि वहां पुरु-

षार्थ शक्य नहीं। शक्ति न रहने पर पुरुषार्थ करने से उलटी हानि ही होती है।

बालक के लिये अपनी माता का दूध ही पथ्य, हितकर और प्रकृति के अनुकूल है जो उसकी शक्ति है और बड़े होने पर तो पृथ्वी माता से उत्पन्न किया हुआ अन्न ही उसकी शक्ति है।

शास्त्रों में बताया गया है कि पराई स्त्री को देखना अत्यन्त नाश-कारक है और कहीं उनके दर्शन से उन्नति सुख प्राप्ति होती है। इसमें बुरी भावना से स्त्री को देखना विनाशकारक है; दुर्भावना बुरे भाव से स्त्री को देखने से मन की अस्वस्थता होकर मनुष्य का वीर्य चलाय-मान हो जाता है जिससे आयु क्षीण होती है क्योंकि शरीर में बिन्दु (वीर्य) ही राजा है। कामी पुरुष की आयु का नाश होता है। परन्तु माताओं और बहनों के प्रति ऊँचे भाव मातृभाव आशीर्वाद और शिक्षा के हेतु दर्शन करने से सुख प्राप्ति एवं पापों का नाश होता है लिखा भी है—"मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात्।"

महर्षियों के सभी शब्द मान्य एवं शिरोधार्य हैं केवल देश, काल और अवस्था का ध्यान रख महर्षियों के वचनों में प्रविष्ट होना चाहिये।

मानव जागृति में स्मृतियों का परिशीलन ज्ञान परमावश्यक है। स्मृतियों के ज्ञान के बिना व्यवहार, राजधर्म एवं सांस्कृतिक जीवनी में दोष आ जाता है।

स्मृति ग्रन्थों का ज्ञान आर्य-संस्कृति का रक्षक एवं भारतीय सभ्यता का मूल केन्द्र होने से **श्रीमान् सेठ मनसुखराय जी मोर** ने जनताजनार्दन के लिये गुरुमण्डल के नवम पुष्प के रूप से इन स्मृति-ग्रन्थों का एक सन्दर्भ अर्पण किया है।

यह गुरुतर कार्य कई खण्डों में सम्पादित होगा जिन्हें शीघ्र ही प्रकाश में लाने के लिये श्रीमान् मोरजी सोत्साह उत्सुक हैं। सेठजी ऐसे अत्युत्तम ग्रन्थ के लोक हितकारी प्रकाशन के लिये आशीर्वाद और धन्यवाद के पात्र हैं जिनकी व्यावहारिक जीवनी भी शास्त्रों के विनोद तथा प्रसारण से देश जाति की यथार्थ सेवा कर रही है। सेठजी शास्त्रोक्त मार्ग से उपासना और जनसेवा कृषि कर्म विकास गोधन की रक्षा के निरन्तर प्रयत्न में लगे रहते हैं। भगवान् उदारमना: सेठजी के सत्-सङ्कल्प सफल कर जनता में धार्मिक भावना एवं परस्पर एकता प्रदान करें।

भ्रष्टाचारपरायणाः कति जनाः एके कुमार्गे रताः।
भक्ष्याभक्ष्यविचारमूढमतयः सर्वत्र मोहान्धता ॥
व्यापारेऽपि च चौरभावविततं विश्वासलेशो हतः।
अज्ञानं किल धर्मशास्त्रविषये एकं महत्कारणम् ॥
सत्यासत्यपथप्रदर्शनपरं मन्वादिभिर्यत्स्मृतम्।
अन्तेचेह च मुक्तिभुक्ति फलदं तच्छास्त्रबोधोदये।
आचारे निपुणः क्रियासु कुशलो लोके महत्त्वं लभेत्।
अज्ञानं च पलायते खलु यथा सूर्योदये तैमिरम् ॥

राजगुरु पण्डित हरिदत्त शास्त्री
टिहरीगढवाल।

श्रीगणेशाय नमः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

विद्राङ्कुर्वन्त्वत्रभवन्तो भवन्तः परोवर्षंस्मृतिसमाचरन्तः सन्ता यद्विद्याप्रवर्त्तकानां व्यवहारनिष्णातानां तत्र भवतां प्रभवतां मन्वादिस्मृत्याविष्कृतानां तद्गतधार्मिकजीवनोपयोगिव्यवहाराणाञ्च अनवच्छिन्ननिरावरणकर्तॄणां धीराणां विदुषाञ्चाम्नाय स्मृतिचच्चरितदाचरणानां स्वारस्म स्मृतिसन्दर्भोऽयं विभ्राजते ।

इह खलु मानव संस्तृतौ प्रारब्ध कर्म भुज्यमानानां रजस्तमोऽभिभूताना कामवृत्तीनां न विना संस्कृतिजीवनविकासेन भव्यमर्यादाचरणा अनवस्थितिप्राया दरीदृश्यन्ते ।

अतोऽत्रकोऽप्युपायः शास्त्रीयो लौकिको व्यावहारिको वा येन मानवा मानवतां विकाशयेयु:, विचार्यते, कारुणिकानां महर्षीणां तत्साधनं स्मृत्याचरणं लोके प्रसारितमासीत्, इदानीम्भोगलोलुपैः हृतमानसैः मानवतां मन्यमानैः तत्स्मृतिपन्था विस्मारितप्रायः । अतो मनुस्मृतौ राज्यानुशासनपद्धतावपि—

"स्वधर्मे चरितान्लोकान्विनीय स्थापयेत्पथि" इति स्मरणात् स्वे स्वे कर्मणि सर्वेषां पथभ्रष्टानां पथप्रदर्शनं राजशासनमपि अनुमोदते ।

"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥"

इति महर्षियाज्ञवल्क्येन व्यवहारस्वरूपनिर्णयेऽपि स्मृत्याचारव्येपेतिता (भ्रष्टता) प्रदर्शिता। अतो जगति सुखमयोभयलोकसंसिद्धेः स्मृत्याचारस्तदनुकूलव्यवहारश्च सर्वतो विभावनीयः स्मृत्याचारसंरक्षणे प्रचारणे च न केषाम्विप्रतिपत्तिः, भारतीय जनानां गौरवास्पदं स्मृत्याचार एव। स्मृतावाचारसदाचारलोकाचारदेशाचारशिष्टाचारादीनामाचरणं लोकहिताय प्रदर्शितम्— तथापि,

"निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्योधर्माराजकृतश्चयः ॥"

इत्यनेन सामयिकाचारे राजधर्माचारस्याप्यवहेलना न कार्या स्मृत्या येन दोषापत्तिरनेन निर्घोषिता। आचारस्तु विधिनिषेधात्मकं कर्मेति स्मृतिशास्त्रेणावबुध्यते।

स्थूलविचारणे यदि कुत्रचित्स्मृतीनां परस्परं विरोधाभास एकवाक्यता च न प्रतीयते तत्र देशकालावस्थामवेक्ष्य स्मृतिवचनानि नियोजयितव्यानि इति समन्वयाधिकारो विरोधनिरसनाय पूर्वाचार्यैरनुमोदित एव। जगति स्मृत्याचार एव संस्कृति प्रसारणे निरुपद्रवो राजमार्गः।

जनतन्त्र राजशासने कस्यचिदपि साम्प्रदायिकता पथप्रदर्शन-

तदाचरण विभिन्न सम्प्रदायिनां तिरस्कारे कस्यचिदेकसम्प्रदायस्यानुशासनं प्रमाणीकृत्य सर्वे विभिन्नसम्प्रदायिनः कस्यचिदेकस्य सम्प्रदायस्यानुशासने महाननर्थोऽधर्मश्च नीतिमार्गाभिशापश्च (Blunder of the Politics) भवति। राजधर्मस्तु सर्वान् स्वे स्वे धर्मे संरक्षणं देयमिति सेयं मर्यादा भारतीय धर्मशास्त्रे प्राचुर्य्येण सङ्कलिताऽस्ति, येन पारस्परिकसद्भावना समतैकता दैनंदिनं सम्वर्धेत।

संस्कृतिमयं जीवनं पृथिव्यां धर्मशास्त्रैकनिधिः सर्वैरनुभूता। न कोऽपि स्मृत्याचारसम्पन्नः परैरभिभूयते न च परांस्तिरस्करोति अपि तु सर्वदा सर्वेषु बन्धुत्वव्यवहारेण समादरं करोति।

अतोऽस्माभिः स्मृतिशास्त्ररहस्यं प्राचीन शीर्णविशीर्णपुस्तकान्येकीकृत्य स्मृतिसन्दर्भोऽयं पृथिव्यां सर्वदेशवासिनां मनुष्याणां हिताय भारतीय प्राचीनसौहार्दपूर्णसम्बन्धदृढीकरणाय प्रकाश्य विदुषामविदुषां समेषामेव मानवजातीयानां पण्डितानां साधारणकृषकानां श्रमजीविनाञ्च राजशासनकर्मकराणाञ्च करकमलाञ्चितः समर्प्यते। आशास्महे परोवर्यविद्वांसः समादरेणैतद्भारतीय प्रणय पुरस्कारं स्मार्त्तोपहारं समुररीकृत्य स्वस्वसम्मत्या भारतीय प्राचीन बान्धवान्कृतार्थी कुर्वन्तु। शमिति।

भवदीयस्य
राजगुरुरित्युपाधिभाजः
शास्त्रिणो हरिदत्तस्य
टेहरी गढ़वाल वास्तव्यस्य

॥ ॐ तत्सत् ॥

साभ्यर्थनोधन्यवादः ।

सकल कल्याण गुणाकर करुणामय दीनवत्सल श्रीनारायण चरणानुकम्पया प्राप्तधर्ममतयो मरुदेशस्थ वैश्यकुलावतंस नवलगढ निवासिनः लुप्तवैदिकधर्मेष्वनवरतप्रवृत्तमानसाः परमैश्वर्यादि गुणकीर्तिसम्पन्न **श्रीमान्यवर मनसुखरायजी मोर श्रेष्ठिनः** महता परिश्रमेण द्रव्यव्ययाधिक्येन चाप्राप्तस्मृतिग्रन्थान् प्राप्तस्मृति-ग्रन्थाश्च देशान्तरात्तथा विविध भारतीय पुस्तकालयेभ्यः समानीय सयत्नेन सुसंग्रहं कृतवन्तः धर्मार्थ वितरणार्थ पृथक् पृथक् भाग चतुर्थात्मकं (स्मृतिसंदर्भनामकं पुस्तकं) प्रकाशीकृतवन्तश्च, स्मृतिसन्दर्भोयं मनुष्यमात्राणमभ्युदयार्थे येनासंस्कृतविचारिणामपि सांस्कृतिकविचारधाराप्रवाहेणाखिलमानवेसंसारसुशान्ति सद्भाव-नायामवतरेयुः । अथ च सनातनधर्मावलम्बिनां जनसमुदायिनां च कल्याणेच्छया भारते बहुषु स्थानेषु ब्रह्मचर्याश्रम स्थापनार्थम् , लुप्तप्रायवैदिकधर्माणां सयत्नपुरस्सरं प्रख्यापनार्थन्तद् ग्रन्थानां विकाशनाय च स्वजीवनं यापयन्तो राजन्ते ।

अतुलकीर्ति शालिभ्यः सपरिवारेभ्यस्तेभ्यो महोदयेभ्यः शतसो हार्दिकान् शुभाशीर्वादान् धन्यवादांश्च वितरामः ।

प्रार्थयामश्च सृष्टिस्थितिलयकर्तारं भगवन्तं जगदीश्वरमपरुषेयं यद् भवन्तु तेषां पुत्रपौत्रादिसन्तानाः सदा सनातनधर्मोद्धरणे सयत्न-चित्ताः गङ्गानयनाय भगीरथ इवेति।

अथ च धात्रा कृता या प्राक् प्राकृतिकी धर्मव्यवस्था सास्माभिः सर्वथा पालनीया, अतोऽन्यथा सर्वेषां प्राणिनां कल्याणलाभे धर्मविरुद्धः दरीदृश्यते। धर्म विरुद्धम्— हिंसादिकरणं, शक्ति (सत्व) हरणं, च, तत्सर्वथा हेयम्। यतो धर्मस्य लक्षणं— वेदबोधितेष्ट साधनताको धर्मः। तद् व्यतिरिक्तमधर्ममिति।

तैत्तरीयश्रुतिः—धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेण पापमपनुदतीति। तथैव "चोदनालक्ष-णोऽर्थो धर्म." चुद् प्रेरणे—चोदनेनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः। चोदना— प्रवर्तकोवेदविधिरूपः "विहित क्रियया साध्यो धर्म." धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं, श्रेयोऽभ्युदय (सद्गति) साधनम्। निरुक्तः प्रथमाध्याये—"अथातो धर्मजिज्ञासा"। धर्मः—धृ क्षरणदीप्त्योः म-प्रत्ययान्तो निपातः=धर्मः। जिघर्त्ति दीप्यते रश्मि सम्बन्धात्। निगमोऽन्वेषणीयः।

ध्रीयते लोकोऽनेन, वा धरति (धृ+मन्)=धर्मः।

धर्मशब्देन—भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं-उभयं इह स एव धर्म उच्यते।

किं तस्य लक्षणं इत्युच्यते चेत् तदा—यागादिरेव धर्मः।

तल्लक्षणस्तु—वेद प्रतिपाद्य प्रयोजनवदार्थो धर्मः। यजेत— किमर्थं स्वर्गकामः। "धर्म जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः।"

मनुः— वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

तथा च—"श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मः" तत्र च मनुः—

"निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितोविधिः स एव धर्मः"

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौच मिन्द्रिय निग्रहः।
धी विंद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥

अतः, वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्मः।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥
धर्मं शनैः संचिनुयाद् वल्मीकमिव पुत्तिकाः।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥

अत एव हिंसादिरहितमिन्द्रियनिग्रहश्च प्राधानिकम्।

तथैवाभक्ष्यभक्षणेऽप्यायुर्नाशमेव। धर्मस्य प्रथम आचार एव मूलभूतकारणमस्ति। यथा मनुः—

"आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः"

वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारस्तु प्रकीर्तितः।

अत्रिः—

आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ।
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ॥

पराशरः—

चतुर्णामपिवर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
प्रज्ञा तेजो बलं कान्तिः ब्रह्मचर्येण वर्धते ॥
आचारवन्तो मनुजा लभन्ते—
आयुश्च वित्तं च सुताश्च सौख्यम् ॥
धर्मं तथा शाश्वतमीशलोक—
मत्रापि विद्वज्जनपूज्यतां च ॥

विष्णुस्मृतिः—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

सर्वधर्मापेक्षया ब्रह्मचर्यस्य पालनं सर्वश्रेयस्करं भवति यतो ऋते ब्रह्मचर्यं न वीर्यलाभः ।

"मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् ।"

ब्रह्मचर्य प्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।

अवीर्यलाभे नेहमुत्रेष्टसाधनसमर्थाः भवन्ति नराः ।

अथात्र—

क्रमागतानां चतुर्णां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वर्णानां पृथक् वृत्तयो दृश्यन्ते—

यथा मनुः—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशेत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥

पराशरस्तु—

षट् कर्म सहितो विप्रः कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ।
षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्ज्ञात्वा विधिं द्विजाः ।
तेऽमरादिवरप्राप्ताः द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
षट् कर्मभि कृषिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
गृहं च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहो मयोच्यते ॥
पाल्या वै यत्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
अन्नार्थमेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥
अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
उक्षा गोर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च ॥
यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमनीषिभिः ।
उक्ष्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ॥

धर्मोऽयं भूतले साक्षात् ब्रह्मणा ह्यवतारितः ।
सप्तजन्मार्जितं पापं गोदानेन विशुध्यति ॥

एकेन दत्तेन वृषेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेयः ।
माहेय्यपीयं धरणी समाना तस्माद् वृषात् पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ।
उत्पाद्यसस्यानि तृणं चरन्ति तदेव भूयः सततं वहन्ति ॥
न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहो वृषैर्जीवति जीवलोकः ॥

तत्रैव हारीतः—

कृषि तु सर्ववर्णानां समान्यो धर्म उच्यते ।
कृषिभृतिः पाशुपाल्यं सर्वेषां न निषेध्यते ॥
षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युज्ञानविधिं द्विजाः ।
ते सुतादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥

तत्र षट्कर्म लक्षणम्—

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥

अतः षट् कर्माणि कुर्वन् गृहस्थाश्रमं पालयेत् गृहस्थाश्रमावलम्बिनः प्राधान्येनावश्यकर्तव्यान् पञ्चयज्ञान् न त्यजेत् ।

यतः— द्विरागमनान्तरं यदा पतिगृहे (प्रथमारम्भं) आयाति वधूः तदनन्तरं शुभमुहूर्ते पाकारम्भं करोति(व्यवहारिकः) । तद्दिनात्पाकयज्ञस्य(वैश्वदेवादिकर्मणः) प्रारम्भो भवति । मनुः—

वैवाहिकाऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधिः ।
पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ॥

कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो, बलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपू(भो)जनम् ॥

एष्वपि सर्वपापविमुक्तिफलकत्वात् गायत्रीमन्त्रजपः, पितॄणां-स्वर्गप्राप्तिफलकत्वात् नित्यश्राद्धविधिश्चनित्यमनुष्ठेयावेवेति । तेन कुर्वतः स्वस्य च स्वर्गप्राप्तिः । तत्र गृहस्थाश्रममहत्ववर्णनम् ।

पराशरः—

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति ॥
गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
दाता चैव गृहस्थः स्यात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥

अतः पूर्वोक्ताकरणे दोषमाह—

अनभ्यासेनवेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

यथाऽभक्ष्यभक्षणेन, मनुः—

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥
लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चन प्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥
अनिर्दशायाः गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफं तथा ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न किञ्चित् सुखमेधते ॥

मांसभक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अथ च—

योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मासाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥

अन्ते च मांसत्यागव्रतं-प्रतिवर्षमश्वमेधसमं फलं कथितम् ।

तथैव-निवृत्तिस्तु महाफलेति ।

सुरां पीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्विषात्ततः ॥

गोमूत्रमग्निवर्णां वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशी ।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥

पराशरस्तुतथैव—

गोरवत्सा न दोग्धव्या न चैवं गर्भसन्धिनी।
प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धि चेन्नरकं व्रजेत्॥

अनन्तरं तु—

विप्रादि वर्णत्रयाणां चतुर्षु आश्रमेष्वधिकारः—

तद्यथा—

जन्मारभ्य पञ्चविंशति वर्ष पर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रमं पालयेत्।
सयज्ञवेद मृत्याचाराध्ययनम्।
तदनन्तरं पञ्चाशत् वर्षपर्यन्तं गृहस्थाश्रमं पालयेत्।
परिश्रमेण धनोपार्जनं पुत्राद्यनेकधर्मसाधनं च।
तदनन्तरं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं वानप्रस्थाश्रमं पालयेत्।
वने चेत्साधनम् कार्यम्।
तदनन्तरं शताब्दं संन्यासाश्रमं पालयेत्।

यथा, यजुर्वेदे अ० ४०

"कुर्वन्नेवेहकर्माणि जीजीविषेच्छत ᳪ समाः एवं
त्वयिनान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे"

इत्यादि श्रुत्युक्तेः। नराः पूर्वोक्तविधिना यथा विध्याश्रमा
दाश्रमं गच्छन्त ऐहिकामुष्मिकानि सर्वाणि कल्याणानि
लभन्ते।

अथ तेषां सहृदयानां श्रेष्ठि महानुभावानामाज्ञया-ऐषु स्मृति

सन्दर्भेषु ग्रन्थेषु संशोधनविषयादिकार्येषु भ्रमवशाद्यत् किमपिस्खलनं जातं तत्क्षन्तव्यं गुणैक पक्षपातिभिर्विद्वद्भि भवद्भिर्यतः—

द्विसहस्रनवाधिक्ये शुभे विक्रम वत्सरे।
मेषे सूर्यगते वाणे कालिक्षेत्रगतेन वै॥
मयैव दर्शितं भागं चतुर्थात्मकसंग्रहम्।
स्मृतिसन्दर्भनामाख्यं विषयेन युतं कृतम्॥
गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥
मुद्राकरकराघातकातरा क्वापि भारती।
करुणार्द्रकरस्पर्शैः सुधियः सान्त्वयन्तुताम्॥
ऊर्ध्वशब्दे वलोपश्च मात्राभङ्गश्च कुत्रचित्।
ब--वयोश्चविपर्य्यासं शोधयन्तु कृपालवः॥
नमस्करोमि विबुधान् प्रार्थयेऽहं महेश्वरः।
शोधने या त्रुटिर्जाता क्षन्तव्या विबुधैः सदा॥

इति विदुषामनुचरस्य—

मिथिलादेशीय दरभङ्गामण्डलान्तर्गताकौरग्रामवास्तव्यस्य-
शब्द-स्मृति विवेकज्ञ ज्योतिषतीर्थरत्न कर्मनैष्ठिकादि-
विविध विबुधोपाधि भूषितस्य-

श्रीमहेश्वर मिश्र शर्मणः

[मैथिलस्य]

❀ ❀

॥ श्रीः ॥

अथ स्मृतिसन्दर्भस्यप्रथमभागस्य-
मुद्रितस्मृतीनां नामनिर्देशः ।

	स्मृति नामानि	पृष्ठाङ्काः
१	मनुस्मृतिः	
२	नारदीय मनुस्मृतिः	२५०
३	अत्रिस्मृतिः ··· ··· ···	३६६
४	अत्रि संहिता ··· ··· ···	३५२
५	प्रथम विष्णुस्मृतिः (माहात्म्यं) ···	३८९
६	विष्णुस्मृतिः ··· ··· ···	४०१
७	सम्वर्त्तस्मृतिः ··· ··· ···	५४७
८	दक्षस्मृतिः ··· ··· ···	५६९
९	आङ्गिरसस्मृतिः — —	५९१
१०	शातातपस्मृतिः — —	५९८

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥
न श्रुति र्न स्मृति र्यस्य न शीलं न कुलं यतः ।
तस्य जन्म वृथा ज्ञेयं त्वन्धकस्यात्रिरब्रवीत् ॥

॥ शुभम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्मृतिसन्दर्भ प्रथम भाग की विषय-सूची

मनुस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
१	सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम्—	१
	सृष्टि की रचना का वर्णन; जल से सृष्टि की रचना हुई (श्लोक १–८)। इसी प्रकार पहले-पहले मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा आदि सप्त ऋषि, देवता, यक्ष, राक्षस, गन्धर्व, पिशाचादि की उत्पत्ति (३५–४१)। फिर जरायुज, अण्डज, उद्भिज्ज, स्वेदज, वनस्पति आदि की उत्पत्ति (४२–४७)। समय का वर्णन (६४–७४)। चार वर्ण और उनके कर्म (८७–६१)। आचार का वर्णन (१०८–१११)।	
२	धर्मतत्त्वविचारवर्णनम्—	१२
	धर्म का वर्णन और धर्म का स्वरूप (श्लोक १–१२)। अर्थ में और काम में जिसकी आसक्ति न हो वही धर्म को समझ सकते हैं और धर्म के जिज्ञासुओं को वेद से प्रमाण लेना चाहिये (३–१७)।	

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

ब्रह्मचर्य वर्णनम्— १५

देश और परम्परा के अनुरूप आचार (१८)। द्विजातियों के संस्कार के समय का वर्णन; गर्भाधान से उपनयन तक दस संस्कार (२६—७७)।

कर्तव्याकर्तव्य वर्णनम्— २१

सन्ध्या और गायत्री का महत्व वर्णन (श्लोक १०१—१०४)। स्वाध्याय की विधि (१०७—११५)। विद्या का फल किस अधिकारी को होता है (११६-१६२)। विद्यार्थी और ब्रह्मचारी के नियम (१७३-२२१)।

३ स्नातक विवाहकर्म वर्णनम्— ३५

विद्याभ्यास का काल (१-२)। विवाह का प्रकरण और कन्या के लक्षण (४-१९)। विवाह के भेद, राक्षस, आसुर, पैशाच और गान्धर्व चार असत् विवाह तथा ब्राह्म, देव, आर्ष, प्राजापत्य इन चार सद्विवाहों का वर्णन (२१-३६)। इनका विस्तार (४० तक।) पाणिग्रहण संस्कार सवर्णों के ही साथ होसकता है असवर्ण के साथ नहीं (४३)। ऋतुकाल में सहवास करने से गृहस्थ होने पर भी ब्रह्मचारी संज्ञा (४५-५०)। स्त्री का सम्मान करने के लिये आर्य संस्कृति का विकास (५६-६२)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
३	**गृहस्थस्य पञ्चमहायज्ञाः—**	४१
	गृहस्थ के पञ्चयज्ञ का विधान (६८)। गृहस्थाश्रम की मान्यता (७८-८५)।	
३	**बलिवैश्वदेवः—**	४३
	बलिवैश्वदेव करनेकी विधि—	
३	**अतिथि वर्णनम्—**	४५
	अतिथि सत्कार की विधि (१०१-१०८)। गृहस्थ के लिये अतिथि को खिलाकर भोजन करने का वर्णन (११५ ११८)।	
३	**श्राद्धवर्णनम्—**	४६
	गोलक और कुण्डकादि निन्दित सन्तान (१७३-१७४)। भोजन करने का नियम (२३८-२३६)।	
४	**गृहस्थाश्रम वर्णनम्—**	६१
	गृहस्थाश्रम का वर्णन (१)। श्राद्ध में और यज्ञ में कैसे ब्राह्मण को भोजन कराना चाहिये (३०-३१)। उपनयन-संस्कार के अनन्तर स्नातक के रहन-सहन और व्यवहार के नियम(३५-११०)। विशेष नियम तथा गृहस्थ की शिक्षा (१११-१३५) धर्म का आचरण और नियम (१७७)। दान, धर्म और श्राद्ध (२६०)।	

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

५ **अभक्ष्य वर्णनम्—** ८५

अकाल मृत्यु कैसे होती है (१-४)। अभक्ष्य (जिन चीजों का भोजन नहीं करना चाहिये उनका वर्णन (५-२०)। आमिष खाने का दोष (३४)।

५ **भक्ष्याभक्ष्य वर्णनम्—** ८६

योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥

हिंसा का निषेध और आमिष खाने का पाप (४८-५०)। जो मांस नहीं खाता है उसको अश्वमेध का फल (५३-५४)।

५ **प्रेत शुद्धि वर्णनम्—** ९०

अशौच (सूतक) (५८-७८)। सूतक में कोई काम न करने का वर्णन (८४)। जिन पर अशौच नहीं लगता है उनका वर्णन (९३-९५)।

५ **द्रव्य शुद्धि वर्णनम्—** ९५

परम शुद्धि (१०६-१११)।

५ **शरीर शुद्धि वर्णनम्—** ९७

अशुद्धि (१३३)। मार्जन से शुद्धि करने की विधि (३५)। जूठन से शुद्धि (१४०-१४१)।

५ **स्त्रीधर्म वर्णनम्—** ९९

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

पतिव्रता स्त्रियों का माहात्म्य (१५४-१६६)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
	आयु के द्वितीय भाग यौवनावस्था ५० वर्ष की उम्र तक गृहस्थ में रहे (१६६)।	
६	वानप्रस्थाश्रम वर्णनम्—	१०१
	वानप्रस्थाश्रम जब पुत्र का पुत्र अर्थात् पौत्र हो जाय तब वन में निवास करे गृहस्थ में न रहे (१)। वानप्रस्थाश्रमी के नियम (२)। मुन्यन्न शाक-पात से हवन करने का निर्देश (५)। वानप्रस्थ के रहन-सहन के नियम (६-३२)। आयु के तृतीय भाग समाप्त कर सन्यासाश्रम की ओर लगने का निर्देश (३३)।	
६	सन्यासाश्रम वर्णनम्—	१०४
	सन्यास का विधान (४०)। गृहस्थाश्रम में न्याय धर्म से जीवन यापन की श्रेष्ठता (८६) ब्राह्मण को सन्यास का धर्म (६६)।	
७	राज्यशासन धर्म वर्णनम्-	११०
	राज्यसत्ता, शासन सत्ता का वर्णन, राजा अर्थात् शासक के आचरण का निर्देश (१८)। राजदण्ड की आवश्यकता (१६-२०)। शासक का विनयाधिकार (३५-४४)। शासक के दस कामज दोष और आठ क्रोध से उत्पन्न होनेवाले दोषों से बचने का निर्देश (४५-४७)। सचिवों की योग्यता और उनके साथ राज्यकार्य के परामर्श की विधि (५४)। राज दूत (६६) दुर्ग निर्माण (७०)। शत्रु से युद्ध का वर्णन (६०)। राष्ट्र-	

अध्याय | प्रधानविषय | पृष्ठाङ्क

राष्ट्र संग्रह और राष्ट्र निर्माण (११३-११७)। राज्य कार्य में लगे हुए मनुष्यों की वृत्ति का माप (१२४-१२६)। वाणिज्य कर, राज्यशासन नीति (१२७-२२६)।

८ राज्यधर्म दण्डविधानवर्णनम्— १३१

राजा को अपने सचिव वर्ग और मंत्री के साथ राजकाज देखने की विधि (२-३)। अट्ठारह व्यवहार का वर्णन 'ऋणादानादि' (४-८)। व्यवहार में धर्म की रक्षा का ध्यान (१५)। मन की भावना के चिह्न (२६)। व्यवहार की जानकारी और साक्षी के चरित्र का वर्णन (४८-७५)।

८ राजधर्म दण्डविधाने साक्षिवर्णनम्— १३८

साक्षी के विशेष निर्देश (७५-६६)। असत्य साक्षिवाद का पाप पृथक् पृथक् स्थानों पर (६७-१०१)। वृथा शपथ करने से पाप (१०१-११८)। असत्य साक्षी के दण्ड का विधान (१२१-१२४)। राजा अपराधी को बिना दण्ड दिये छोड़ देने से राजा को नरक गमन।

८ द्रव्यपरिमाणनिरूपण वर्णनम्— १४३

तौल (माप) बनाने की विधि (१३२)। ऋण लेने पर ब्याज की दर (१३६)। किसी वस्तु के रखने पर चक्रवृद्धि में वृद्धि का सन्तुलन (१५०)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
८	राजधर्मदण्डविधान वर्णनम्—	१५५
	जो कन्या नहीं है उसे कन्या कहकर विवाह करनेवाले को दण्ड (२२५-२२६)। पाणिग्रहण संस्कार कन्या का ही होता है स्त्री का नहीं (२२७-२२८)।	
८	वेतन दण्ड वर्णनम्—	१५२
	सीमादण्डवर्णनम्—	१५५
	ग्राम सीमा का निर्णय (२६५)। वाक्पारुष्य (अपशब्द गाली देने) का व्यवहार (२६६)। दण्डपारुष्य (मार-पीट) के अपराध (२७८-३००)।	
८	चौरदण्ड वर्णनम्—	१५६
	स्तेन चोरी (३०१-३४४)।	
८	राजधर्मदण्डविधान वर्णनम्-	१६२
	परस्त्री गमन की परिभाषा (संग्रहण) (३५६)। परस्त्री गमन का दण्ड (३८६)। कर लगाना और तुला, तराजू, गज, बांटों का निरीक्षण (३६८ से समाप्ति तक)।	
६	शक्तिस्वरूपा स्त्रीरक्षाधर्म वर्णनम्-	१६६
	मातृ जाति शक्ति रूपा है इसे दृष्टिगत रखना पुरुष का प्रधान धर्म और कर्तव्य है। किसी भी रूप में शक्ति का ह्रास अवा-	

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

रक्षणीय है। स्त्री की रक्षा से धर्म और सन्तान की रक्षा होती है (१-३५)।

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
भर्त्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुति द्वैधं तु भर्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥
क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान्।
क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम ॥

९ स्त्रीधर्मपालन वर्णनम्— १७३

नियोग का निर्णय (५८-६३)। नियोग उसका ही होगा जिसका वाक्य दान करने पर भावी पति स्वर्गत (मरजाय) हो जाय। विवाह में कन्या की अवस्था और वर की अवस्था का वर्णन और विवाह काल (६४-६६)। स्त्री-पुरुष धर्म का वर्णन (१०२-१०३) विवाह रति का धर्म बताया है।

९ दायभाग वर्णनम्— १७६

दाय विभाग की सूची और दाय विभाजन का काल (१०४)।

९ सम्पत्तिश्राद्धयोरधिकारित्व वर्णनम्— १८१

अपुत्रक का धन दौहित्र को (१३१)। कन्या को पुत्र समझकर धन देने का निश्चय होने के अनन्तर यदि औरस पुत्र हो जाय तो धन विभाग का निर्णय (१३४)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
९	पुत्रार्थ सम्पत्ति विभाग वर्णनम्—	१८३
	बारह प्रकार के पुत्रों के लक्षण। उनमें ६ दायाद और ६ अदायाद बताये हैं। (१५८-१८१)।	
९	ऐश्वर्याधिकारिपुत्र वर्णनम्—	१८६
	दायधन के विभाजन के अवान्तर प्रकार संसृष्टि के धन का बँटवारा (१८२-२१५)।	
९	अनेक दण्ड वर्णनम्—	१९०
	राजा को द्यूत कर्म करनेवाले को राष्ट्र से हटाने का वर्णन (२२०)। मन्त्री लोग जो भ्रष्टाचार करे शासक उनको निकाल कर दण्ड देवे (२३४)। महापाप चार है–ब्रह्म हत्या, गुरुतल्प-गमन, सुरापान और स्वर्ण स्तेयी (२३५)। पापों का वर्णन और प्रायश्चित्त (२३६)।	
९	राजधर्म दण्ड वर्णनम्–	१९३
	प्रजा पालन से राजा को स्वर्ग प्राप्ति (२५६)। साहसिक (मारपीट करनेवाले) को दण्ड (२६७)।	
	राज्ञः धर्मपालन वर्णनम्–	१९७
	कर लेने का समय (३०२)।	

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
९	वर्णानां कर्मविधि वर्णनम्—	१९९
	ब्राह्मण क्षत्रिय दोनों की मिली जुली शक्ति राष्ट्र निर्माण कर सकती है (३२२)। शूद्र को अपने कार्य से ही मोक्ष (३३४)।	
१०	वर्णानां भेदान्तर विवेक वर्णनम्—	२००
	वर्ण भेदान्तरेण त्वनेकवर्ण वर्णनम्--	२०१-
	स्त्री पुरुष के वर्ण भेद से सन्तान की भिन्न भिन्न जातियों का वर्णन अर्थात् अनुलोम सन्तान और प्रतिलोम सन्तान का वर्णन। अनुलोम और प्रतिलोम की वृत्ति का भी पृथक् वर्णन (१-६२)।	
१०	चतुर्वर्णानां वृत्ति वर्णनम्—	२०६
	चातुर्वर्ण्य के लिये अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय निग्रह मनु ने धर्म बताया है (६३)।	
१०	वृत्ति जीविक वर्णनम्-	२०९
	वर्णधर्म,—यथा; ब्राह्मण का पढ़ना, पढ़ाना दान लेना व देना, यज्ञ करना कराना इत्यादि (७५)। इनके कार्य जाति विभागानुसार (७६ से समाप्ति पर्यन्त)।	
११	धर्मप्रतिरूपक वर्णनम्-	२१३
	यज्ञ होम सोम यज्ञ के सम्बन्ध में स्नातकों का सम्मान।	

अध्याय | प्रधानविषय | पृष्ठांक

प्रायश्चित्तों का यज्ञ के लिये धन एकत्र कर यज्ञ में न लगाने वाले की काक योनि इत्यादि में गति (१-२४)।

११ देवादि धनं हरतीति फलम्— २१५

यज्ञ का वर्णन, यज्ञ की दक्षिणा (३०)। जानकर पाप करनेवाले को प्रायश्चित्त अवश्य करना (४६)।

११ स्तेयफल वर्णनम्-- २१७

चरी करनेवाले को पृथक् पृथक् पदार्थ के चोरी करने से शरीर में चिह्न होते हैं जैसे सुवर्ण चोर का दूसरे जन्म में कुनखी होना इत्यादि (४८)।

११ प्रार्याश्चत्त वर्णनम्-अगम्यागमन वर्णनञ्च--२१८

महापाप आदि का प्रायश्चित्त (५५-१६०)।
बालघाती, कृतघ्न शुद्ध नहीं होता (१६१)।

११ प्रायश्चित्त वर्णनम् २३१

सान्तपन व्रत, कृच्छ्र व्रत, चान्द्रायण आदि का वर्णन (२२३-२३१)।

११ तपमहत्त्वफल वर्णनम् २३४

तपस्या से पाप नाश (२४२)। अक्षर प्रणव को जप करने से सर्वपाप क्षय (२६६)।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
१२	कर्मणां शुभाशुभफल वर्णनम्--	२३७

वाचिक, शारीरिक और मानसिक कर्म का वर्णन (४-९)। वाणी के पाप से पक्षियों का जन्म, शरीर के पाप से स्थावर योनि और मन के पाप से शारीरिक दुःख होते हैं।

सत्त्व रजस् और तमस् तीन गुणों से नाना प्रकार के पाप (२६)। इन तीनों गुणों का सामान्य जीवों में लक्षण (३४)। जिन कर्मों के करने से मनुष्य को सङ्कोच और लज्जा होती है वह तमोगुण (३५)। जिस कर्म को करने से संसार में ख्याति होती है उसे राजस् कहते हैं (३६)।

तामसी कर्म की गति (४२-४४)। राजसी कर्म की गति (४७)। सात्त्विक कर्म की गति (४८-४९)।

१२	कृतकर्मफल वर्णनम्	२४२

ब्राह्मणत्व हरने से ब्रह्मराक्षस की गति (६०)। पृथक् पृथक् वस्तुओं की चोरी करने से भिन्न भिन्न गति (६१)। चोरों को असि पत्र आदि नरक के दुःख (७५)। प्रवृत्ति और निवृत्ति कर्मों का वर्णन (८८)।

१२	धर्मनिर्णय कर्तृक पुरुष वर्णनम्	२४६

स्वराज्य की यथार्थ परिभाषा (९१)। राज्य शासन, राष्ट्र और सेना के शासन के लिये वेदधर्म की आवश्यकता

(६७-१००) ब्राह्मण को तपस्या और ब्रह्मविद्या से मोक्ष (१०४)। धर्म की व्यवस्था कौन दे सकता है (१०८)। दस हजार पुरुषों की तुलना में एक आत्मज्ञानी का अधिक मान्य है (११३)।

आत्म ज्ञान अध्यात्म जीवन का निरूपण (११६-१२६)।

नारदीय मनुस्मृति के प्रधान विषय

प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
व्यवहार दर्शन विधिः	२५०

मनु प्रजापति आदि जिस समय राज्य कर रहे थे उस समय सब सत्यवादी थे और जब धर्म का ह्रास हुआ तो नियन्त्रण के लिये व्यवहार की प्रतिष्ठा की गई। इसी के लिये राजा दण्ड नीति का धारण करनेवाला बनाया गया (१-२)। व्यवहार के निर्णय में साक्षी और लेख दो बातें रक्खी गईं। जब दो पक्षों में विवाद हो तो साक्षी और लेख का विधान हुआ (३-६) जितने प्रकार के व्यवहार और वाद्-विवाद होते हैं उनका वर्णन (६-२०)। विवाद का मौलिक कारण काम क्रोध को बतलाया है (२१)। विवाद के निर्णय की विधि (२५-३२)। अर्थ शास्त्र और धर्मशास्त्र के बीच मतभेद होने में धर्मशास्त्र की मान्यता (३३-३४)। कोई भी सन्देह हो तो राजा द्वारा निर्णय कराये जाने का विधान (४०)। विनयन का प्रकार (४४-५०) लेख और गवाही (साक्षी) की सत्यता की जांच (५१-६४)।

प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

राजा को व्यवहार के निर्णय में सहायता के लिये संसद (जूरी) का विधान (६८-७२)। सभासद् (निर्णय सभा के) का नियम। ठीक बात को छिपाकर या बढ़ाकर बोलने का पाप (७३)। सभासद् को बात बढ़ाने और छिपाने में पाप का संस्पर्श (७४)। सभा का वर्णन (८०)।

ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् २५८

ऋण के सम्बन्ध में (१)। समय चले जाने पर भी पुत्र को बाप का ऋण चुका देना चाहिये (८-६)। स्त्री पति का ऋण नहीं देवे (१३)। जो जिसका धन लेनेवाला होता है उसे देना चाहिये (१४)। निर्धन, अपुत्री स्त्री को ले जानेवाले को उसके ऋण देना चाहिये (१६)। पुत्र पति के अभाव में राजा का अधिकार (२३)। पति के प्रेम से दी हुई वस्तु को कोई नहीं ले सकता है (२४)। कौन कुटुम्ब में स्वतन्त्र है और कौन परतन्त्र है इसका वर्णन (२६-३२)। छल से कमाये धन को काला धन कहते हैं (४३)। न्याय का धनागम (५०-५१)। प्रत्येक जाति की अपनी अपनी वृत्ति (५६-६४)। तीन प्रकारके लिखित, साक्षी, भोग का प्रमाण (६५-७७)। धरोहर का प्रमाण (७३)। स्त्रीधन के रक्षा का विवरण (७५)। मृत पुरुष का प्रमाण (८०-८६)। रुपये का वृद्धि (व्याज का प्रकार) चक्रवृद्धि का (Compound interest) वर्णन (८७-६४)। धनी को ऋणी का लेख बतलाना चाहिये (६८-१००)। प्रतिभू

प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

(जामिन) का वर्णन (१०३)। लेख, लेखक के प्रकार, कितने प्रकार के होते हैं (११२-१२२) जो साक्षी के योग्य नहीं है—अशुद्ध साक्षी (१३४)। शुद्ध साक्षी। साक्षी विषय (१३५-१५२)। असाक्षी (१६३-१६७)। उभय पक्ष (जिसकी स्वीकृति को मान लेने पर) एक भी साक्षी हो सकता है (१७१) झूठे साक्षी के मुख के चिह्न, (आकार आदि चेष्टा से) (१७२-१७७)। झूठ साक्षी का पाप (१८६-१८८)। सत्य साक्षी का माहात्म्य (१९०-२००)। सत्य साक्षी की महिमा (२०३)। तम साक्षी के सम्बन्ध में (२१५)। शाप ऋषि और देवतों पर भी लगता है (२१८)।

उपनिधिकं द्वितीयं विवाद पदम् २७८

औपनिधि निक्षेप का वर्णन (धरोहर)।

सम्भूय समुत्थानं तृतीयं विवाद पदम् २७९

सम्भूय समुत्थान (Partnership)
वाणिज्य व्यवसायी साझेदार होकर व्यापारादि करते हैं—उसे सम्भूय समुत्थान कहते हैं।

दत्ताप्रदानिकं चतुर्थ विवाद पदम् २८१

दत्ता प्रदानिक—जो नियम के विरुद्ध दिया है वह वापिस करने का निदान क्या अदेय क्या वापिस लेना। आपत्ति पर भी जो किसी को समर्पण कर दिया वह फिर नहीं दिया जाता (५)।

प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

अभ्युपेत्याशुश्रूषा पञ्चमं विवाद पदम् २८२

शुश्रूषक ५ प्रकार, काम करनेवाले ४ प्रकार (२)। कर्म के भेद— शुद्ध कर्म करनेवाला (५)। आचार्य की शुश्रूषा आदि (१३-२३ । दास के प्रकार (२४-२६)। स्वामी के साथ उपकार करनेवाला दासत्व से छुटकारा पाता है (२८)। सन्यास से वापिस आने पर गृहस्थ में आने पर राजा का दास होकर छुटकारा नहीं है (३३)। बलात् दास बनाये हुए के छुटकारे का उपाय (३६)।

वेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवाद पदम् २८६

बकरी भेड़ पालनेवाले अनुचरों पर विवाद (१४-१८)। अनुचित सहवास का दण्ड (१६-२३)।

अस्वामि विक्रयः सप्तमं विवादपदम् २८८

जिस धन पर अधिकार नहीं है उसके बेचने के विषय में, पृथ्वी में जो धन गड़ा है उसपर अधिकार (१)। अस्वामि विक्रय धन चोरी के धन के तुल्य है (२)। चोरी का धन लेने वाला दण्ड का भागी (५)। पृथ्वी पर पड़ा या गड़ा धन राजा का होता है (६)।

प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

विक्रीयासम्प्रदान मष्टमं विवादपदम् २८६

बेचकर न देने का विवाद (१)। सौदा करके क्रेता को न देने से स्थायी सम्पत्ति में हानि देनी पड़ती है। जङ्गम वस्तु न देने से उसका जो लाभ हो सो क्रेता को देना पड़ता है (४)। सौदा करने के बाद मूल्य देने पर उपरोक्त नियम लागू होता है अन्यथा नहीं (१०)।

क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपदम् २६१

क्रेता खरीदने के पीछे ठीक न समझे तो उसी दिन वापिस देवे (१)। यदि दो दिन बाद वापिस दे तो ३० वाँ हिस्सा देवे अधिक दिन होने से उसका दूना देवे। चार दिन बाद वह सौदा खरीददार का होता है (३)। खरीददार गुण दोष भली प्रकार देखकर सौदा लेवे यह सौदा वापिस नहीं हो सकता (४) गाय को तीन दिन परीक्षा कर देखे, मोती हीरा इत्यादि ७ दिन, द्विपद १५ दिन, स्त्री १ माह और बीजों की १० दिन तक परीक्षा का नियम है। पहने हुए कपड़े वापिस नहीं हो सकते (५-८)। धातु लोहा सोना इत्यादि की अग्नि में परीक्षा सोना घटता नहीं, रजत दो पल घटता है, कासा शीशा आठ प्रतिशत, ताम्बा पांच प्रतिशत घटता है (१०)। जितना काटकर बेचा जाता है (१२-१३)। काषाय वस्त्र खरीदने का विषय (१५)।

समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् २६२

समय का अनपाकरण (पाखण्डी से राजा बच कर रहे) [१]।

प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

प्रवृत्ति भी हो तो भी बचना चाहिये (७)।

क्षेत्रविवाद एकादश विवादपदम् २६३

ग्राम्य सीमा का निर्णय तथा ग्राम के गोपालों तथा वृद्ध लोगों से सीमा का निर्णय (१-४)। सीमा के विषय में झूठ कहनेवाले को साहस का दण्ड (७-८)।

पुल बनाने पर विचार (१४-१७)। कोई यदि किसी के बाहर जाने पर उसके खेत पर अधिकार करले तो लौटने पर उसे वापिस दे देवे (२०-२१)। खेत तीन पुस्त होने पर छूट नहीं सकता (२४)। किसी के खेत में गाय सो जाय उसका निर्णय (२७-२८)। हाथी घोड़े किसी के खेत में चले जायँ तो अपराध नहीं (२८-३०)। किसी के खेत में गाय चर जाय तो उसकी क्षतिपूर्ति निर्णय (३३-३४)।

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् २६७

पाणिग्रहण होने पर स्त्री मानी जाती है (२-३)। एक गोत्र की कन्या और वर का विवाह नहीं हो सकता है [७]। गुण-दोष न देखकर विवाह होने पर त्याग [६-१५]। दूसरा पति करने का नियम [१६]। कन्यादान करनेवाले अधिकारियों का वर्णन [२०-२२]। स्त्री संग्रहण के दण्ड [६२-६८]। व्यभिचार दण्ड [७०-७५]। पशुयोनि गमन दण्ड [७६]। स्त्री गमन निषेध का वर्णन [८३-८८]। स्त्री की निर्वासन की दशा का वर्णन [९१-९५]। निर्दोष स्त्री त्याग का दण्ड [९७]।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

अन्य पति का विधान (६६-१००)। वर्णसंकर का वर्णन (१०५)। वर्णसंकरों की पृथक् पृथक् जाति (१०६-११८)।

दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ३०८

दाय विभाजन का समय (१-४)। जिस धन का विभाजन नहीं हो सकता है (६-७)। स्त्री धन का विवरण (८-६)। सम विभाग अविवाहिता बहिन का (१३)। पिता द्वारा विभाग की मान्यता (१५-१६)। जो लोग पैतृक धन के अनधिकारी हैं (२०-२१)। सम्मिलित कुटुम्ब के भाइयों का विभाग (२३-२५)। स्त्रियों की रक्षा का विधान (३१-३२)। असंस्कृत कन्या का पितृ-धन से सत्कार (३३)। एक साथ रहनेवाले भाई एक दूसरे के साक्षी नहीं होते हैं (३६)। बारह प्रकार के पुत्रों का वर्णन (४२-४५)। पुत्राभाव में कन्या का अधिकार (४७)।

साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ३१३

तीन प्रकार के साहस (२)। उत्तम साहस (५)। उत्तम साहस का वध, सर्वस्व हरण (७)। महा साहसी का दण्ड (६)। चोरी (११)। चुराई हुई वस्तु का वर्णन (१२-२०)।

वाग्दण्डपारुष्यं पञ्चदशं षोडशञ्च विवादपदम् ३१५

वाक्पारुष्य दण्डपारुष्य (भद्दी गाली और अश्लील) तीन

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

प्रकार का दण्ड (१-३)। दूसरे पर पत्थर फेंकना दण्ड पारुष्य (४)। दण्ड पारुष्य का दण्ड (५-१३)। जाति परत्व दण्ड का तारतम्य (१४-१७)। जिस अङ्ग द्वारा पाप हुआ उसका छेदन (२३-२४)। दण्ड पारुष्य में अपराधी को दण्ड (२५-२७)।

द्यूतसमाव्हयं सप्तदशं विवादपदम् ३१८

जूआ की परिभाषा (१)। जूआ खेलने के अभियोग में साक्षियों का वर्णन (४)। मिथ्या साक्षिकों को दण्ड (५-६)।

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ३१९

प्रकीर्ण विवाद की परिभाषा (१-४)। शास्त्र निषिद्ध मार्गगामी को दण्ड (७)। अन्याय से व्यवस्था की हुई का राजा द्वारा भंग (८-९)। राजा द्वारा सर्वस्वहरण पर आजीविका त्याग (१२)। राजा के दण्ड न देने पर क्षति (१६-१७)। दण्ड देने से राजा निर्दोष (१८)। राजा की महिमा और आज्ञा पालन (२०-३०)। राजा का धर्म (४७-४८)। माङ्गलिक आठ चीजों का वर्णन (५१)। उनकी प्रदक्षिणा का वर्णन (५२)। प्रगट अ-प्रगट चोरों का वर्णन (५३-५८)। चारों चोरों को दण्ड

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

(६०-६४)। चोरों के सहवासियों को दण्ड (७०-७५)। भिन्न-भिन्न प्रकार की चोरी का दण्ड (७६, ६०)। जिस जिस अङ्ग द्वारा चोरी उसका छेदन (६२)। आघात करने को शरीर के स्थान (६४-६५)। ब्राह्मण को फांसी नहीं लगाना और देश से बहिष्कृत करना (६६)। दुष्टों को दण्ड और अङ्गों पर निशान (१०१-१०६)। गुप्त पापों का यमराज द्वारा दण्ड (१०८)। दण्डों का प्रकार (१११)। अर्थदण्ड के मान की व्यवस्था (११८)।

दिव्य प्रकरणम् ३३०

पांच प्रकार के दिव्यों का वर्णन (२)। सत्य असत्य (३)। तुला वर्णन (४)। तुला निर्णय (५-८)। तुला का विषय (६, २१)। जल परीक्षा (२१, ३१)। विप परीक्षा (३२, ३८)। विष पान का वर्णन (३६, ४५)।

विशेष—नारदी-स्मृति में अध्यायक्रम नहीं रहने से प्रकरण ही लिखा गया है।

अत्रिस्मृति के प्रधान विषय

१ **आत्मशुद्धिवर्णनम्** ३३६

अत्रि के प्रति पाप मुक्त्यर्थ ऋषियों का प्रश्न (१-३)। प्राणायाम विधि उससे लाभ (४-१०)। गायत्री मन्त्र प्रणव-विधान (१५)।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

२ **सर्वपाप विमुक्तिः, गायत्रीमन्त्रवर्णनञ्च** ३३८

मन, वाणी और कर्म से किये हुए पापों की मुक्ति (१-३)। कुष्माण्डसूक्त आदि से पापों का शोधन (४-६)। अघमर्षण सूक्त से स्नान (८)। उपांशु जप माहात्म्य (१०-११)। गायत्री जप माहात्म्य (१२-१६)।

३ **पूर्वाध्यायरूपं, सर्वपाप प्रायश्चित्तम्** ३३९

वेदाभ्यास का माहात्म्य (१-६)। पुराण, इतिहास का माहात्म्य (७-८)। शतरुद्री आदि सूक्तों का माहात्म्य (९-१५)। दान माहात्म्य (१६-१७)। सुवर्ण, तिलादि दान माहात्म्य (१८-२३)।

४ **रहस्यपाप प्रायश्चित्तमगम्यागमन प्रायश्चित्तञ्च** ३४२

रहस्य पापों का प्रक्षालन (१-१०)।

५ **विविध प्रकरण वर्णनम्** ३४४

भोजन के समय मण्डल का विधान (१-३)। अन्न देने के अधिकारियों का वर्णन (४)। भोज्यान्न के भिन्न-भिन्न अधिकारियों का वर्णन (५-१७)। भोजन और जलपान का नियम (२०-२३)। भोजन के समय पाद-

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

प्रक्षालन (२५)। भोजन के नियम (२६-२८)। सूतक स्नान विधि (३२-३३)। शुद्धि विधान (३८)। सूतक दिन निर्णय (४१-४२)। सूतक के विषय में वर्णन (४३-४६)। कन्या ऋतुमती होने पर शुद्धि विधान (४७-७०)। जन्म के दिन ग्रहण होने पर पूजा विधि (७१-७५)।

स्वर्गसुख प्राप्ति फलवर्णनम् ३५१

दान से स्वर्ग गति की प्राप्ति (१-५)।

अत्रिसंहिता के प्रधान विषय

धर्मशास्त्रोपदेश वर्णनम् ३५२

संहिता श्रवण माहात्म्य (१-७)। गुरु के सत्कार न करने से कुक्कुरयोनि प्राप्ति (१०)। शास्त्र अपमान से पशुयोनि (११)। स्वकर्तव्यनिष्ठ की प्रशंसा (१२)। प्रत्येक वर्ण के कर्म (१३-२०)। विद्वानों के कार्य में मूर्खों की नियुक्ति करने पर क्षति (२३)। विद्वत्पूजा वर्णन (२७)। राजा के पञ्च यज्ञ—दुष्ट को दण्ड, सज्जन पूजा, न्याय से कोष वृद्धि, निष्पक्ष न्याय, राष्ट्र वृद्धि (२८)। शौच लक्षण (३१-३५)। ब्राह्मण कर्तव्य (३६-३९)। दान माहात्म्य (४०-४१)। इष्टापूर्ति के लक्षण (४३-४४)।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

नियम की अपेक्षा यम का सेवन (४७)। नियम (४६)। जिनको उद्देश्यकर स्नान किया जाता है उसका फल (५०-५१)। पुत्र को पिता का गया श्राद्ध करना चाहिये, गया श्राद्ध का माहात्म्य (५२-५८)। आहार शुद्धि, स्थान शुद्धि, वस्त्र शुद्धि आदि का निर्देश (५६-८१)। सूतक आशौच आदि का प्रायश्चित्त (८३-१११)। कृच्छ्र, सान्तपन, चान्द्रायण व्रत का विधान (१११-१३५)। स्त्री को जप व्रत का निषेध केवल पति परायणता (१३५-१३८)। लोह पात्र में भोजन करने से पतित। (१५२)।
भिक्षुक की परिभाषा (१६५)। महापातकियों की गणना (१६६)।

शुद्धिप्रकरणम् ३६७

विभिन्न पापों का प्रायश्चित्त और शुद्धि का पृथक् वर्णन (१६७-२०८)।

शुद्धिस्पर्शादि प्रायश्चित्तम् ३७१

कृच्छ्र व्रत और शौच के विभिन्न प्रकार (२०६-२२६)।

प्रायश्चित्तम् ३७३

चाण्डाल का जल पीने से पञ्चगव्य से शुद्धि (२३२)। जल शुद्धि का वर्णन (२३७)।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

प्रायश्चित्तवर्णनम् ३७४

रजस्वला स्पर्श, भिन्न-भिन्न पापों का प्रायश्चित्त एवं अशौच वर्णन (२३८-२८०)। स्पर्शास्पर्श एवं उच्छिष्ट भोजन का वर्णन (२८२-२९०)। पतित अन्न भक्षण, चाण्डाल अन्न, कन्या अन्न, राजान्न भक्षण का दोष वर्णन [२९१-३०५]। श्राद्ध में भोजन शुद्धि वर्णन [३०६-३१०]। अङ्गुली से दतौन का निषेध [३१४]। शौच, मैथुन, स्नान, भोजन में मौन रखना [३२१]।

दान फल वर्णनम् ३८२

उर्ध्वमुखी गोदान का माहात्म्य (३३१) विद्यादान का माहात्म्य [३३७-३३८]। दानपात्र का वर्णन [३३९-३४१]।

श्राद्धफलवर्णनम् ३८४

श्राद्ध में भोजन कराने योग्य ब्राह्मणों का वर्णन [३४२-३५४] पुत्र द्वारा पिता का श्राद्ध करने का माहात्म्य, न करने से पाप [३५५-३६०]। श्राद्ध माहात्म्य एवं श्राद्ध का समय [३६१-३६८]।

निन्द्यब्राह्मण वर्जनवर्णनम् ३८६

ब्राह्मण की संज्ञा देव ब्राह्मण, विप्र ब्राह्मण, शूद्र ब्राह्मण आदि

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

म्लेच्छ ब्राह्मण, विप्र चाण्डाल [३७२-३८०]। श्राद्ध में वर्ज्य ब्राह्मण [३८४]। विद्वान् होने पर भी पतित ब्राह्मण की पूजा नहीं की जाती है [३८५-३८६]। खरीदी हुई स्त्री के पुत्र श्राद्ध करने योग्य नहीं होते हैं [३८७]।

धर्मफलवर्णनम् ३८८

दीपक की छाया, बकरी की धूलि की शुद्धि [३९०]। स्नान के स्थानों का वर्णन [३९१]। पिण्डदान के स्थान एवं समय का वर्णन [३९४]। अत्रि संहिता का महात्म्य [३९५]।

विशेष—इस संहिता में भी नारदी-स्मृति की तरह छोटे छोटे प्रकरण हैं।

प्रथम विष्णुस्मृति के प्रधान विषय

१ शौनकम्प्रति राज्ञः प्रश्नोक्तिः, शौनकस्योत्तरम् ३८९

शौनक के प्रति ऋषियों का प्रश्न कि अन्तकाल में ध्यान करने से मोक्ष होता है [१-३]।

युधिष्ठिरस्य पितामहं प्रति प्रश्नः, भीष्मस्य पुरातन वार्ताकथनमोङ्कारवर्णनं, विष्णोः प्रसादन विधि वर्णनम्, ईश्वरवर्णनम्, वरप्राप्तिवर्णनम्, नारायणवर्णनञ्च ३९१

भीष्म के प्रश्न पर विष्णु भगवान् का उत्तर, नारायण नाम

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क

का माहात्म्य [४-६८]। द्वादशाक्षर मन्त्र का माहात्म्य [१००-१११]।

विष्णुस्मृति के प्रधान विषय—

१ सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् ४०१

ब्रह्मा की उत्पत्ति से सृष्टि रचना, वराह द्वारा पृथिवी का उद्धार, देव आदि का सृजन, जब विष्णु अन्तर्धान हो गये तब कश्यप से पृथिवी ने पूछा मेरी गति क्या होगी ? पृथिवी द्वारा विष्णुस्तुति।

२ सवर्णाश्रम वृत्तिधर्म वर्णनम् ४०७

वर्णाश्रम की रचना उनके मन्त्रों द्वारा श्मशान तक की क्रिया, वृत्ति, जाति पर विचार।

३ राजधर्म वर्णनम् ४०८

राजधर्म, ब्राह्मणों से कर नहीं लेने का वर्णन।

४ राजधर्म वर्मनम् ४१२

प्रजा सुख से सुखी और दुःख से दुखी रहने से राजा को स्वर्ग प्राप्ति।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

५ राजधर्मविधाने दण्डवर्णनम् ४१३

महापातक और उनके दण्ड का वर्णन, पापियों दण्ड का वर्णन और दूसरी योनि का वर्णन, विवाद का वर्णन और कूट साक्षियों का वर्णन, तीन पुस्त तक भोगने पर जगह का वर्णन, चोर, परस्त्रीगामी, लम्पट जिसके राज्य में न हों उस राजा का इन्द्रत्व वर्णन।

६ ऋणदान वर्णनम् ४२१

ऋणी धनी का व्यवहार और उसकी व्यवस्था का वर्णन, स्वर्ण की द्विगुण की वृद्धि, अन्न की त्रिगुण की वृद्धि इनके निर्णय शास्त्र साक्षी। सम्पत्ति लेनेवाले को ऋणदान आवश्यक।

७ सलेखसाक्षिवर्णनम् ४२३

लिखित का वर्णन, राज साक्षी, गवाही, असाक्षिक वर्णन, संदेहास्पद लेख का निर्णय।

८ वर्जितसाक्षिलक्षणवर्णनम् ४२४

जो साक्षी में निषेध हैं उनका वर्णन, कूट साक्षियों का वर्णन, शुद्ध साक्षियों के कहने पर निर्णय करना। जिस विवाद में कूट साक्षी होना निश्चित हो जाय वह विवाद समाप्त कर देना।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

९ समयक्रियावर्णनम् ४२६

समय क्रिया राजद्रोहादि में शपथ कराने का विवरण, अभियुक्त को दिव्य कराने की प्रक्रिया, सचैल स्नान कराकर तत्र देवता और ब्राह्मण के आगे शपथ करावे।

१० घट (तुला) धर्म वर्णनम् ४२७

घट या तुला—इसमें पुरुष को विठावे और उससे यह कहलावे कि ब्रह्म हत्यारे को झूठी गवाही देने में जो नरक होते हैं वह इस तुला में बढ इस तरह नीचे के श्लोकों में उसके प्रार्थना के मन्त्र बोले। यदि तुला में तौल बढ़ जावे तो उसको सच्चा समझे, यदि घट जावे तो उसे झूठा समझे।

११ अग्निपरीक्षा वर्णनम् ४२८

अग्नि परीक्षा—सोलह अङ्गुल के सात मंडल बनावे और उन मंडलों को दो हाथ के सूत्रों से वेष्टित कर देवे। पचास पल के लोहे को आग में गरम करके उसे हाथ में लेकर सात मंडलों पर चले फिर लोहे को नीचे रख देवे। जिसका हाथ न जले वह अनपराधी यदि जल जावे तो अपराधी—इसके नीचे अग्नि के मन्त्र लिखे हैं।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

१२ उदकपरीक्षावर्णनम् ४३०

उदक [जल में परीक्षा]—वहां पर एक आदमी धनुष से एक तीर पानी में डाले। वह आदमी कूदकर उस तीर को लावे। जो पानी के नीचे न दिखलाई देवे वह शुद्ध, जो दिखाई दे वह अशुद्ध और मन्त्र वहीं लिखे हैं।

१३ विषपरीक्षा वर्णनम् ४३१

विष की परीक्षा—हिमालय के विष को सात जौ के बराबर घी में भिगो कर उसे दिखलावे। जिस पर जहर न चढ़े उसे शुद्ध। इसके प्रकरण में प्रार्थना के मन्त्र लिखे हैं।

१४ कोषप्रकरण वर्णनम् ४३१

कोषमान—किसी उग्र देवता के स्नान का उदक तीन अञ्जुली वह पीवे। दो तीन सप्ताह तक उसके घर में कोई रोग, मरण हो जाय तो उसे अशुद्ध समझे। इसके प्रकरण में प्रार्थना के मन्त्र लिखे हैं।

१५ द्वादश पुत्र वर्णनम् ४३२

बारह प्रकार के पुत्र—सबसे पहिले औरस, क्षेत्रज, पुत्रिका पुत्र, भाई और पिता के न होने पर लड़की, पुनर्भव, कानीन,

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
	गूढोत्पन्न, सहोढ़, दत्तक, क्रीत, स्वयं उपागत, अपविद्ध, परित्यक्त ये बारह प्रकार के पुत्र बतलाए गये हैं। इस अध्याय के अन्तिम श्लोकों में बतलाया है कि पुन्नाम नरक से जो पिता को बचाता है उसे पुत्र कहते हैं।	
१६	जातिवशात्पुत्रभेदवर्णनम्	४३४
	समान वर्णों से जो पुत्र होते हैं वही पुत्र कहे जाते हैं। अब अनुलोम जो माता के वर्ण से प्रतिलोम ये अनार्य लड़के कहे जाते हैं। उनकी संज्ञा और संकर जाति का विवरण।	
१७	पुत्राभावे सम्पत्ति विभाग (ग्राह्य) वर्णनम्	४३४
	विभाग—अगर पिता विभाग करे तो अपनी इच्छा से कर सकता है। सभी उपार्जित का विभाग करे और पति के विभाग में स्त्री का पूर्ण अधिकार है।	
	ब्राह्मणस्य चातुर्वर्णेषु जातपुत्राणां दायविभाग वर्णनम्	४३६
	ब्राह्मण का चारो वर्णोंमें विवाह होता है और जो बटवारेका कहा गया है वह विभाग बतलाया गया है।	
१८	शवस्पर्शी (दाहसंस्कारार्थ) पुत्र वर्णनम्	४३८
	ब्राह्मण के अग्निदाह का निर्णय किया है।	

अध्याय | प्रधानविषय | पृष्ठाङ्क

२० दिनरात्रिकालवर्षादीनां वर्णनम् ४३९

देवताओं का उत्तरायण दिन, दक्षिणायन रात्रि है। सम्वत्सर अहोरात्रि है इस प्रकार काल का विभाग बताकर कर्म विपाक बताया गया है और पितृ क्रिया बताई गई है।

२१ अशौचानन्तरं श्राद्धादि वर्णनम् ४४३

अशौच पूरा होने पर पितृ और अग्निहोत्र वार्षिक श्राद्ध, कुम्भदान आदि का विवरण है।

२२ अशौच निर्णय वर्णनम्— ४४४

अशौच किस जाति का कितने दिन का होता है। किसी का दस दिन का किसी का बारह दिन का।

२३ अन्नद्रव्यादि शुद्धिवर्णनम्— ४४९

बर्त्तन और अन्नादि की शुद्धि के सम्बन्ध तथा कूप आदि के शुद्धि के विषय—इसमें गाय के सींग का जल और पञ्चगव्य से अन्न में शुद्धि बताई है।

२४ विवाह वर्णनम्--- ४५३

ब्राह्मण को चार जाति से विवाह, क्षत्रिय को तीन, वैश्य को दो, शूद्र को एक जाति से विवाह बतलाया है। सगोत्र से

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

विवाह का निषेध। माता से पंचम और पिता से सप्तम कुल में विवाहग्राह्य है। स्त्री के लक्षण और आठ प्रकार के विवाह। अन्तिम में ब्राह्म विवाह का माहात्म्य।

२५ स्त्रीणां संक्षिप्तधर्म वर्णनम्— ४५५

इसमें संक्षिप्त से स्त्रियों के धर्म बताये हैं।

२६ अनेक पत्नीत्वे सति स्वधर्माद्यस्त्री प्राधान्य वर्णनम्— ४५६

जिसकी सवर्णा बहुभार्या हो तो वह धर्म काम ज्येष्ठ पत्नी से करे। हीन जाति की स्त्री से विवाह करने पर उससे उत्पन्न लड़के से दैव कार्य और पितृकार्य नहीं हो सकता।

२७ निषेकादुपनयनपर्यन्तदशसंस्कारवर्णनम्— ४५७

गर्भाधान, पुंसवन संस्कार आदि का वर्णन— उपनयन ब्राह्मण को आठवें, क्षत्रिय को ग्यारहवें और वैश्य को बारहवें वर्ष में करना चाहिये।

२८ गुरुकुले वसन् ब्रह्मचारिणां सदाचार वर्णनम्— ४५८

इसमें ब्रह्मचारी के नियम, गुरुकुल में रहना, गुरु की आज्ञा पर चलना, वेदों को पढ़ना इत्यादि वर्णन किया गया है।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
२९	आचार्य (गुरु) कर्तव्यता विधान वर्णनम्—	४६०
	इसमें आचार्य, ऋत्विक् के कर्तव्यों का वर्णन है ।	
३०	वेदाध्ययनेऽनध्यायादि वर्णनम्—	४६१
	इसमें श्रावण महीने में उपाकर्म करने का विधान और अन्त में उपाकर्म करने का और शिष्य को उत्पन्न करनेवाले पिता से दीक्षा देनेवाले गुरु का विशेष महत्त्व और शिष्य के लिये आमरण गुरु सेवा का निर्देश है ।	
३१	मातापितृ गुरूणाम् शुश्रूषा विधान वर्णनम्—	४६३
	मनुष्य के तीन अति गुरु होते हैं । माता, पिता, आचार्य इनकी नित्य सेवा और उनकी आज्ञापालन का वर्णन है ।	
३२	राजा-ऋत्विद-अधर्मप्रतिषेधी-उपाध्याय-पितृव्यादीनामाचार्यवद्व्यवहारवर्णनम्, तेषां पत्न्योऽपि मातृवत् माननीयास्तच्छ्रुतिः—	४६४
	राजा, ऋत्विक्, उपाध्याय, चाचा, ताऊ, मामा, नाना, श्वशुर और ज्येष्ठ भ्राता इनका सम्मान करना चाहिये । अन्त में बतलाया है कि ये क्रम से विद्या, कर्म, अवस्था, बन्धुत्व, धन इनके मान के स्थान हैं ।	

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

३३ पुंसां के ते शत्रव स्तद्विचार वर्णनम्— ४६६

काम, क्रोध, लोभ ये तीन मनुष्य के शत्रु हैं और नरक के द्वार बताये गये हैं।

३४ मात्रादि गमन पातक परामर्श वर्णनम्— ४६६

मातृ गमन, दुहिता गमन, स्वसा गमन करनेवाले अति पातकी होते हैं। उन्हें आग में जलाना चाहिये।

३५ महापातक परामर्श वर्णनम्— ४६७

महापातक—ब्रह्महत्या, सुरापान, सुवर्ण चोरी और गुरुदार गमन और एक वर्ष तक इनके साथ रहता है इनका वर्णन है

३६ के ते ब्रह्महत्या समाः पातकाः— ४६७

इसमें झूठी गवाही देनेवाला, गर्भघाती आदि के पाप बतलाये हैं। जो महापातक के समान पाप होते हैं वे बतलाये हैं।

३७ उपपातक वर्णनम्— ४६८

उपपातक—झूठा कहना, वेदों की और गुरु की निन्दा सुनना इत्यादि उपपात बतलाये हैं।

३८ सकर्तव्यता जातिभ्रंशकरण प्रायश्चित्त वर्णनम् ४६९

जातिभ्रंशकरण—जैसे पशु में मैथुन करना इत्यादि।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

३९ जीवहिंसाकरणे (संकरीकरणे) दोषस्तत् प्रायचित्त वर्णनम्- ४७०

संकरी करण—गांव के पशु आदि की हिंसा।

४० अपात्रीकरण (आदानपात्रं) तद्वर्णनम्। ४७०

अपात्रीकरण नीच आदमियों से धन, दान लेना और चक्रवृद्धि आदि से रुपया लेना।

४१ मलिनीकरणं तत्प्रशमनवर्णनम्— ४७०

मलिनीकरण के पाप—पक्षी आदियों को मारना।

४२ अकर्तव्या विषये (प्रकीर्ण) प्रायश्चित्त वर्णनम् ४७१

ब्राह्मण (ब्रह्म नैष्ठिक) के आज्ञा से प्रकीर्ण पातक बड़ा या छोटा जो हो सो प्रायश्चित्त करे।

४३ नरकाणां संज्ञा तेषां वर्णनम्— ४७१

नरक, तामिस्र, अन्धतामिस्रादि—जो पाप करके प्रायश्चित्त नहीं करते उन्हें मरने के बाद इस नरक में जाना पड़ता है।

४४ नरकस्थानां यमयातना निर्णयः— ४७३

पापी आदमियों को नरक जाने के अनन्तर तिर्यग्

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

योनि, अति पातकों को स्थावर, और महापातकी को कृमि, उपपातकी को जलज योनि और जातिभ्रंश को जलचर योनि इत्यादि। जो दूसरे के द्रव्य को हरण करता है उसे अवश्य सर्प की योनि प्राप्त होती है।

४५ नरकोत्तीर्ण तिर्यग्योन्योर्मनुष्ययोनि वर्णनम्— ४७४

पापकर्मणां कर्मविपाकेन मनुष्याणां लक्षणानि (चिन्ह) वर्णनम्— ४७५

नरक भोगने के बाद और तिर्यक् योनि भोगने के बाद जब मनुष्य योनि में आता है तो उसके क्या निशान है। यथा— अतिपातकी कुष्ठी, ब्रह्महत्यारा यक्ष्मारोगी, गुरुपत्नी गामी दुष्कर रोग से ग्रसित रहते हैं।

४६ कृच्छ्रादि व्रतविधान वर्णनम्--- ४७६

कृच्छ्रव्रत—तीन दिन तक भोजन नहीं करना। सिरसे स्नान करना इसी तरह पर प्राजापत्य—तप्तकृच्छ्र, शीतकृच्छ्र, कृच्छ्रातिकृच्छ्र, उदककृच्छ्र, मूलकृच्छ्र, श्रीफलकृच्छ्र, पराक, सान्तपन, महासान्तपन, अति सान्तपन, पर्णकृच्छ्र— इनका विधान आया है।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

४७ चान्द्रायण व्रतवर्णनम् ग्रासार्थान्न निर्णय वर्णनञ्च ४७७

चान्द्रायणके विधान—इसमें यति चान्द्रायण और सामान्य चान्द्रायणादि का वर्णन आया है।

४८ अन्नदोषार्थं यवेन प्रायश्चित्तम्— ४७८

अपने लिये यव भिगो कर उसकी तीन अंजुली पीवे उससे वेश्या का अन्न, शूद्र के अन्न का दोष हट जाता है।

४९ मार्गशीर्षशुक्लैकादश्युपाख्यान वर्णनं, सर्वपाप निवृत्यर्थं वासुदेवार्चन वर्णनञ्च--- ४७९

ये पाप के दूर करने के सम्बन्ध में कहा गया है। मार्गशीर्ष शुक्ला ११ में उपवास कर १२ में भगवान् वासुदेव का पूजन पुष्प, धूप आदि से करे। तथा ब्राह्मण भोजन, एक साल तक व्रत करने से पाप नष्ट हो जाते हैं। एकादशी व्रत करने से बहुत पाप नष्ट हो जाते हैं। श्रवण नक्षत्र युक्त एकादशी वा पूर्णिमा को एक वर्ष तक व्रत करने से पाप नष्ट हो जाते हैं।

५० ब्रह्म, गोवधादि प्रायश्चित्तार्थ-वने पर्णकुटी विधान वर्णनम्— ४८०

व्रत का वर्णन—वन में झोपड़ी बनावे और तीन बार स्नान

प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

करे और ग्राम-ग्राम में भीख मांगे और घास पर सोवे तथा अपने पाप को कहता जावे। रजस्वला आदि गमन की पाप आदि नष्ट हो जाते हैं। फल के वृक्षादि, गुल्मादि काटने के पाप भी इस व्रत से नष्ट हो जाते हैं।

५१ सुरापः सर्वकर्मस्वनर्हः मद्यमांसादि निषेधं तच्च-सर्व प्रायश्चित्तवर्णनम्— ४८२

सुरापान करनेवाला किसी कार्य को या मातृ-पितृ श्राद्ध कर वह एक वर्ष तक कणों को खावे एवं चान्द्रायण व्रत करे। प्याज लहसुन, वानर, खर उष्ट्र, गोमांस के भक्षण करने पर भी वही व्रत है। द्विजातियों को इस व्रत के पश्चात् फिर संस्कार करें। शुष्क मांस के खाने पर भी उपरोक्त व्रत करे। अभक्ष्य भक्षण करने से जो पाप होते हैं वे सभी इसी व्रत से नष्ट हो जाते हैं।

५२ स्वर्णस्तेयिनां तथान्यान्य द्रव्य हर्तृणां प्रायश्चित्त वर्णनम्— ४८७

सुवर्ण चोरी तथा अन्यान्य द्रव्य चोरी के प्रायश्चित्त का वर्णन है।

५३ अगम्यागमने दोषनिरूपणं प्रायश्चित्त वर्णनम्—४८८

अगम्या-गम्य के विषय में प्रायश्चित्त बतलाया है।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

५४ यः पापात्मा येन सह युज्यते तत्प्रायश्चित्त वर्णनम्— ४८६

जो जिस पापी के साथ रहता है उसे भी वही प्रायश्चित्त बतलाया है।

५५ रहस्य प्रायश्चित्त विधान वर्णनम्— ४९२

रहस्य पापों का प्रायश्चित्त, प्रणव का जप, हविष्यांग और प्राणायामादि बतलाया है।

५६ वेदोद्धृतपवित्र मन्त्र वर्णनम्— ४९४

इसमें जप, होम, अघमर्षण, नारायणी सूक्त और पुरुषसूक्त इत्यादि का महात्म्य बतलाया गया है।

५७ अभोज्याप्रतिग्राह्ययोस्त्याज्य वर्णनम्— ४९४

इस में त्याज्य मनुष्यों का निर्देश, त्याज्य पुरुषों से दान लेने से ब्राह्मणों का तेज नष्ट हो जाता है।

५८ गृहस्थाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थोपार्जन वर्णनम्— ४९५

इसमें गृहस्थी के तीन प्रकार के अर्थ बतलाये हैं। शुल्क सबल और असित, जो अपनी वृत्ति से धनोपार्जन करते हैं उन्हें शुल्क, दूसरों को ठगकर अपना व्यापार करते हैं उन्हें

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
	सबल, तीसरे रिश्वत और सट्टा आदि से रोजगार करनेवाले और ब्याज खानेवाले को असित कहते हैं। जिस तरह जो रुपया आता है उसकी गति वैसी ही होती है।	
५९	गृहस्थाश्रमिणां कर्तव्यमग्निहोत्रञ्च वर्णनम्—	४९६
	गृहस्थाश्रमी नित्य हवन करे इस तरह लिखे हुए आचार के अनुसार हवन करनेवाले की प्रशंसा की गई है।	
६०	सर्वेषां नित्यशौच ब्राह्ममुहूर्तादि कृत्यवर्णनम्—	४९८
६१	दन्तधावन प्रकरण वर्णनम्---	४९९
६२	द्विजातीनां प्राजापत्यादि तीर्थ वर्णनम्—	५००
६३	योगकर्म विधानम्-ईश्वरप्राप्तिः, यात्रा प्रकरणे-दृष्टादृष्ट वर्णनम्---	५००
६४	स्नानाद्याचार कृत्य वर्णनम्---	५०२
६५	स्नानान्तर कर्तव्यता-देवपूजावर्णनम्---	५०४
६६	देवपितृकर्म विधानं, तत्कर्मणि त्याज्य वर्णनञ्च	५०५
६७	अग्निस्थापनमतिथ्याद्यनेक विचार वर्णनम्	५०६
६८	चन्द्रसूर्योपरागेकर्तव्यता-त्वनेक प्रकरणे त्याज्य-वर्णनम्	५०९

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
६९	स्वस्त्रियामपि गमने निषेध तिथिः-शयन विचार वर्णनञ्च---	५१०
७०	शयनाद्यनेक विवेक वर्णनम्---	५११
७१	केन सह निवासो न कर्तव्यः, आचार विषयश्च वर्णनम्—	५११

अध्याय ६० से ७१ तक गृहस्थाश्रमी के प्रत्येक दैनिक और पर्व के, घर के उत्सव के, जीवन यात्रा के, आचार, सदाचार, व्यवहार की शिक्षा दी गई है वे सब पढ़ने योग्य हैं।

७२	दमः (इन्द्रिय निग्रहः) वर्णनम्---	५१४
७३	श्राद्धवर्णमम्---	५१४
७४	अष्टका श्राद्ध विधि वर्णनम्—	५१७
७५	श्राद्धाधिकारी कस्तन्निर्णयश्च, पितरिजीवति श्राद्ध वर्णनम्---	५१८
७६	अमायां तथान्यदिवसेऽष्टकाश्राद्धविमर्शः श्राद्ध-काल वर्णनञ्च---	५१८
७७	काम्यश्राद्ध विषय वर्णनम्—	५१९

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
७८	नक्षत्र विशेषेण श्राद्ध वर्णनम्, सदा रविवारे श्राद्ध निषिद्ध वर्णनञ्च—	५१९
७९	जन्मकुशादि नियमः, श्राद्धे प्रशस्त वस्तूनि च	५२१
८०	श्राद्धे पितॄणां प्रधान वस्तूनि, पितृगीता वर्णनञ्च---	५२२
८१	श्राद्धान्नं पादाभ्यां न स्पृशेत् ।	५२३
८२	श्राद्धे ब्राह्मण परीक्षा वर्णनम्, त्याज्य ब्राह्मण वर्णनम्, हीनाधिकाङ्गान् वर्जयेत् ।	५२३
८३	श्राद्धे (पङ्क्तिपावन) प्रशस्त ब्राह्मण वर्ण०	५२४
८४	केषां सन्निधौ श्राद्धं न कर्तव्यम् तद्वर्णनम्	५२५
८५	पुष्करादि तीर्थेषु श्राद्धमहत्त्व वर्णनम् ।	५२५
८६	श्राद्धे वृषोत्सर्ग वर्णनम् ।	५२६

अध्याय ७२ से ८६ तक श्राद्ध का वर्णन आया है ।

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
८७	दान फलवर्णने-वैशाखेकृष्णमृगाजिनदान वर्ण०, कृष्णाजिनाद्यासन विधान विधि वर्णनञ्च ।	५२८
८८	गोदान महत्त्व वर्णनं तल्लक्षणञ्च ।	५२९

अध्याय ८७, ८८ में दान वर्णन—उर्ध्वमुखी गाय का दान ।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

८९ सर्वदेवानाम्मध्येऽग्नेः प्राधान्यत्वं कार्तिके सर्व पाप विमुक्ति वर्णनञ्च। ५२९

इसमें कार्तिक मास में जितेन्द्रिय व्रत करता हुआ स्नान करता है वह मनुष्य सब पापों से छूट जाता है।

९० मार्गशीर्षादि द्वादशमासान्निर्देशदान महत्त्व व० ५२९

मार्गशीर्ष के चन्द्रमा के उदय में सुवर्ण दान करे उसे रूप और सौभाग्य का लाभ होता है। पौष की पूर्णिमा में स्नान और दान कर कपड़े देवे तो पुष्ट होता है।
माघ इत्यादि मासों के पूर्णमासी का व्रत, दान करने से सब पाप नष्ट हो जाते हैं।

९१ कूप तड़ाग खनन तदुत्सर्ग विधानं, तल्लक्षणञ्च, तन्निर्देश वस्तु दान महत्त्व वर्णनम्। ५३२

कूवा और तालाब के दान करनेवाले सब योनियों में तृप्त रहता है। ब्राह्मण के घर या रास्ते में वृक्ष लगाने से वही फल उसके घर में पुत्र रूप से उत्पन्न होते हैं। जो उनकी छाया में बैठते हैं वे उनके मित्र और सहायक होते है। कूप तडाग और मन्दिर का जीर्णोद्धार करनेवाले को नये बनाने का फल होता है।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठांक

९२ सर्वदानेष्वभय दान महत्त्व वर्णनम् । ५३३

सब दान से बड़ा अभय दान है। इसके साथ गोदान, सुवर्ण, लवण, धान्य, आदि दान का महत्त्व वर्णन आया है। दान के पात्र—गुरु, ब्राह्मण, दुहिता और जमाइ है।

९३ दानाधिकारी ब्राह्मण लक्षण वर्णनम् । ५३५

दान के अधिकारी ब्रह्मणों के लक्षण हैं।

९४ गृही कदा वनाश्रमी भवेत्तन्निर्णयः,-आचारोपदेश वर्णनश्च । ५३६

गृहस्थी बाल सफेद हो जाय ,तो वानप्रस्थ को चले जाय या पौत्र हो जाय तो वानप्रस्थ को चल देवे।

९५ स कर्तव्यता-वानप्रस्थाश्रम वर्णनम् ५३६

वानप्रस्थ में तपस्या से शरीर को सुखा देवे।

९६ सकर्तव्या संन्यासाश्रम वर्णनम् । ५३७

तीनों आश्रमों में यज्ञ करने का विधान और संन्यासाश्रम का वर्णन है।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

९७ संन्यासीनां नियमः, तत्त्वानां विमर्शः, विष्णु-ध्यान वर्णनम् । ५४०

संन्यास के नियम—उसके शब्द रूप रस के विषयों से हटने का नियम, इस शरीर को पृथिवी समझो, चेतना को आत्मा समझे, किस संन्यासी को किस विचार से ध्यान करने का प्रकार, पुरुष शब्द का विषय, ज्ञान, ज्ञेय, गम्य ज्ञान का विचार ।

९८ जगत्परायण नारायण वर्णनम्, अष्टाङ्ग नमस्कारादि विधानविधिः, वसुमती नारायणं प्रति प्रार्थयति । ५४२

भगवान वासुदेव का पृथिवी में चिन्तन करना ।

९९ लक्ष्मी वसुधा सम्वाद वर्णनम्, लक्ष्मी निवास स्थान वर्णनञ्च । ५४४

पृथिवी का प्रार्थना और पूजन, लक्ष्मी का निवास—आंवला के वृक्ष, शंख, पद्म में, पतिव्रता, प्रियवादिनी स्त्रियों में लक्ष्मी का निवास है ।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

१०० वसुधां प्रति नारायणस्योक्तिः, एतद्धर्मशास्त्रस्य माहात्म्य वर्णनञ्च ५४६

इस धर्मशास्त्र का महात्म्य।

सम्बर्त्तस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

ब्रह्मचर्यवर्णनमाचारश्च, संक्षेपेण धर्म वर्णनम् ५४७

वामदेवादि ऋषियों का सम्बर्त से विनम्र प्रश्न (१-३)। धर्म्य देश जहां कर्म संस्कार करने का विधान है (४)। ब्रह्मचर्य का विधान, सन्ध्योपासना वर्णन आया है (५-३४)।

कन्याविवाहवर्णनमाशौचवर्णनश्च, गोदानमाहात्म्यं ५५०

विवाह प्रकरण (३५-३६)। अशौच शुद्धि (३७-३८) प्रेत-कर्म (३९)। दसवें दिन शुद्धिः, एकादश दिन श्राद्ध कर्म, द्वादश दिन शय्या दान (४५-४९)। विविध दान महात्म्य (५०-६५)। कन्या का विवाह काल (६६)। दान का विधान और प्रत्येक दान का महात्म्य (६७-९१)। गृहस्थी की दिनचर्या (९७)।

आचारव्यवहारयोश्च (दिनचर्या) वर्णनम्, वान-
प्रस्थ धर्म, यतिधर्म, पापानां प्रायश्चित्तं, सुरा-
पान प्रायश्चित्तं, गोवध प्रायश्चित्तं, जीवहत्या
प्रयश्चित्तं, अगम्यागमन, दुष्टानां-निष्कृति व०,
अस्पृश्य-स्पर्श वर्णनम्, अभक्ष्य-भक्ष्ये प्रायश्चित्त
वर्णनम् । ५५६

वानप्रस्थ धर्म (९८-१०१) यति के धर्म (१०२-१०७) महा-
पापों की गणना और पापों का प्रायश्चित्त, उपपाप, संकीर्ण
आदि सब पापों का प्रायश्चित्त (१०८-२००) ।

दान माहात्म्यमुपवासव्रतं ब्राह्मणभोजनमहत्वं,
पापविमुक्त्यर्थं (सर्वप्रायश्चित्त) गायत्री मन्त्र
जप प्राणायामस्य च वर्णनम् । ५६६

उपवास व्रत ब्राह्मण भोजन कराने की तिथियां (२०३) गायत्री
जप, प्राणायामादि से पापमुक्ति बतलाई गई है (२०५-२२७) ।

दक्षस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
१	आश्रमवर्णनम् ।	५६९

बाल्यकाल में भक्ष्याभक्ष्य का दोष नहीं होता है (१-५) ।
उपनयन संस्कार नियमाचरण (६-१४) ।

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

२ ब्राह्ममुहूर्तादिनचर्य्याकृत्य वर्णनम्, वैदिक कर्म गृहस्थाश्रमगुण वर्णनञ्च । ५७१

उषा काल से दिन पर्यन्त कार्यक्रम का विधान दैनिक कार्य की सूची (१-१०) ।

उषा काल में स्नान सन्ध्या करने का माहात्म्य, सन्ध्या उपस्थान वर्णन (११-१६) । हवन ब्रह्मयज्ञ का समय (२०-३०) । दूसरों को भोजन देने से मनुष्यता होती है (३०-३५) । स्नान के प्रकार (३६) गृहस्थ के कर्म वह विभाग जिनके अनुसार चलने से गृहस्थाश्रमी उच्च कहलाने योग्य हो (३७-५६) ।

३ गृहस्थीनां नवकर्मविधानं सुखसाधन धर्म वर्णनञ्च ५७६

गृहस्थी के नव कर्म करने से मान्यता (१-६) । नवविकर्म (१०-१६) सुख का साधन धर्म और चरित्र बताया है (२०-३२) ।

४ स्त्रीधर्मवर्णनम् । ५८१

सद्गृहस्थी पति पत्नी का धार्मिक प्रेम स्वर्ग सुखवत् है ।

५ बाह्याभ्यन्तर शौचवर्णनम् । ५८३

शौच की परिभाषा तथा बाह्य एवं आभ्यन्तर शौच का वर्णन

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

(१-३)। हाथ पैर पर कितने बार मृत्तिका जल देवें, आगे जल से किस अंग को कितनी बार प्रक्षालन करना (४-१३)।

६ जन्ममरणाशौचं समाधियोग वर्णनञ्च ५८७

जन्म मरण का अशौच काल, किस दशा में अशौच कम ज्यादा होता है।

७ इन्द्रियनिग्रहमध्यात्मयोगसाधनं तथा द्वैतानुभवा-द्योगविकाशं स्मृति महत्व वर्णनम्। ५८९

इन्द्रियों पर विजय (१) अध्यात्म योग साधन और अद्वैत अनुभव से ही योग का विकाश (२-५४) और दक्षस्मृति पढ़ने का महात्म्य है।

अङ्गिरसस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

सवप्रायश्चित्तविधानं, अन्त्यजानां द्रव्यभाण्डेषु जलपानं, अज्ञानवशाज्जलपानं, उच्छिष्ट भोजनं, नोलवस्त्रधारणं कृत्वा दानादिकरणे प्रत्यवायः, भूमौ नीलवपनाद् द्वादशवर्ष पर्यन्त भूमेर-शुद्धिः, गोवध प्रायश्चित्तस्यनेकप्रकारेण वर्णनम्,

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

स्त्रीशुद्धिवर्णनं, अन्नभक्षणेन भेदान्तर पापवर्णनम्, द्विविवाहितायाः कन्यायाअन्न-भक्षणेन प्रायश्चित्तम्, दोषयुक्त मनुष्यान्न वर्णनम् राजान्नं शूद्रान्नं च तेज वीर्यह्रासकत्वं, सूतकान्नं मलतुल्यं, वर्णनं मिति। ५६१

प्रायश्चित्त का विधान, अन्त्यज के बरतन में पानी पीने से सान्तपन व्रत बताया है (१-६)। अज्ञान से पानी पीने पर केवल एक दिन का उपवास बताया है (७)। उच्छिष्ट भोजन करने का प्रायश्चित्त बताया है (८-१४)। नीला वस्त्र पहनकर भोजन दान करने से चान्द्रायण व्रत (१५-२२)। जिस भूमि पर नील की खेती एक बार भी की जाय वह भूमि बारह वर्ष तक शुद्ध नहीं होती (२४)। गाय के मरने पर प्रायश्चित्त बताया है औषधि या भोजन देने से गाय मरे तो चौथाई प्रायश्चित्त बताया है (२५-२८)। गोपाल या स्वामी की असावधानी से शृङ्गादि टूटने से गाय के मरने पर भिन्न भिन्न प्रकार का प्रायश्चित्त बताया है (२९-३४)। रजस्वला स्त्री की शुद्धि (३५-४२)। अन्न के दोष और जो जिसका अन्न खाता है उसको उसका पाप भी लगता है (४३-५८)। उन स्थानों की गणना जहां पादुका पहनकर

नहीं जाना चाहिये (५६-६३)। जिसका अन्न नहीं खाना चाहिये उसका खा लेने पर चान्द्रायण (६४-६५)। जो कन्या दुबारा ब्याही जाय उसका अन्न खाने से दोष (६६)। जिन-जिन का अन्न आने में दोष हो उसका वर्णन (६७-७२)। राजा के अन्न से तेज का ह्रास, शूद्र के अन्न सेवन से ब्रह्मचर्य का ह्रास और सूतक का अन्न बिलकुल दूषित (७३)।

शातातपस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
१	**अकृत प्रायश्चित्त वर्णनम्**	५६८

पाप करने पर जो प्रायश्चित्त नहीं करते हैं उनके नरक भोगने के बाद आगामी जन्म में पाप सूचक कुछ चिह्न होते हैं (१-२)। महापातक के चिह्न सात जन्म तक रहते हैं (३)।

१	**पूर्वजन्माकृत प्रायश्चित्त चिन्हम्**	५६६

उपपातक के चिह्न पांच जन्म तक, सामान्य पापों का तीन जन्म तक। दुष्ट कर्मों से जो रोग होते हैं उनकी जप, देवार्चन, हवन आदि से शान्ति की जाती है (४)। पहले जन्म के किये पाप नरकभोगगति के अनन्तर बीमारी के रूप में आते हैं उनका शमन जप दानादि से होता है (५)। महापातकादि से होनेवाले रोग कुष्ठ, यक्ष्मा, ग्रहणी, अतिसार आदि होते हैं (६-७)। उपपातक से श्वास, अजीर्ण आदि

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

रोग बताये हैं (८)। पापों से होनेवाले कम्प, चित्रकुष्ठ, पुण्डरीकादि रोग (९)। अति पाप से उत्पन्न होनेवाले रोग अर्श आदि (१०)। इन पाप जन्य रोगों का शमन करने का उपाय दान जप आदि बताये गये हैं (११-३२)।

१ **ब्राह्मणमहत्त्व वर्णनम्।** ६०१

इन पापजन्य बुराइयों के शमन करने को ब्राह्मण द्वारा जप दान आदि बताये हैं।

२ **कुष्ठनिवारण प्रयोग वर्णनम्।** ६०१

ब्रह्म हत्या से पाण्डु कुष्ठ आदि होते हैं उनका प्रायश्चित्त का विवरण है (१-१२)।

२ **सामवेदेन सर्वपाप प्रायश्चित्तम्।** ६०३

गोवध प्रायश्चित्त का विधान, सामवेद पारायण, (१३-१९)।

२ **हन्तृक-फलानाशायोपाय वर्णनम्।** ६०५

पितृ हत्या से जो अचैतन्य रोग होता हैउ सका विधान। मातृ हत्या से जो अचैतन्य रोग होता है उसका विधान (२०-२५)। बहिन हत्या के पाप का प्रायश्चित्त (२६-३५)। स्त्रीघाती एवं राज घाती के प्रायश्चित्त (३६-४२)। भिन्न भिन्न पशुओं के वध का भिन्न भिन्न प्रायश्चित्त (४३-५७)।

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

३ **प्रकीर्णरोगाणां प्रायश्चित्तम्** ६०७

प्रकीर्ण रोगों का प्रायश्चित्त (१-६)। सुरापान आदि अभक्ष्यभक्षण का प्रायश्चित्त (७-१५)। विष दाता, सड़क तोड़नेवाले को रोग और प्रायश्चित्त। गर्भपात करने से यकृत प्लीहा आदि रोग होते हैं उनके प्रायश्चित्त, जल धेनु और अश्वत्थ का पूजन और दान करना (१६-१९)। दुष्टवादी का अंग खण्डित हो जाता है (२०-२१)। सभा में पक्षपात करनेवाले को पक्षाघात रोग, उसका प्रायश्चित्त (२२)।

४ **कुलध्वंसकस्य, स्तेयस्य च प्रायश्चित्तम्।** ६०९

कुल को नाश करनेवाले को प्रमेह की बीमारी और उसका निदान (१)। ताम्बा, कांसा, मोती आदि चोरी करने से जो रोग होते हैं उसका वर्णन और प्रायश्चित्त (२-७)। दूध दही आदि चोरनेवाले को रोग उसका निदान (८-१०)। मधु चोरी करनेवाले को बीमारी और उसका प्रायश्चित्त (११-१२)। लोहा की चोरी से रोग की उत्पत्ति और उसका प्रायश्चित्त (१४)। तेल की चोरी से रोग और प्रायश्चित्त (१५)। धातुओं के चोरने से रोग और उसका प्रायश्चित्त तथा वस्त्र, फल, पुस्तक, शाक, शय्या छोटी वस्तु

अध्याय प्रधान विषय पृष्ठाङ्क

चोरने से जो जो बीमारी होती है उनका विस्तार, उनके शमनार्थ प्रायश्चित्त, व्रत, दान (१६-१६)।

५ अगम्यागमन प्रायश्चित्तम् । ६१३

मातृ गमन से मूत्रकुष्ठ (लिंग नाश) रोग उनके शमन का प्रायश्चित्त और दान का विधान (२६)। लड़की के साथ व्यभिचार करने से रक्तकुष्ठ उसकी शान्ति (२७)। भगिनी के साथ व्यभिचार करने से पीतकुष्ठ (२८)। ऊपर के पापों का प्रायश्चित्त विधान और दान (२६-३५)। भ्रातृ भार्या गमन करने से गलित कुष्ठ होता है (३६) और वधू के पास गमन करने से कृष्ण कुष्ठ होता है (३७) (तथा चतुर्थ अध्याय में भी मातृगमन भगिनी गमन के रोग और शांति हैं) उक्त रोगों का प्रायश्चित्त और दान वर्णन है। तपस्विनी के साथ गमन करने से अश्मरी रोग, (पथरी रोग)। राज और राजपुत्र को चोरी से मारना, मित्र में भेद करानेवाले का वर्णन, गुरु को मारने से रोग और प्रायश्चित्त। छोटे-छोटे पापों का वर्णन और प्रायश्चित्त तथा व्रत शान्ति का वर्णन। पांचवें अध्याय में मातृगमन से लेकर भगिनी आदि अगम्या गमन से जो कुष्ठ रोग असाध्य रोग होते हैं उनकी शान्ति का विस्तार, देव प्रतिमा, पूजन, दान, हवन आदि प्रायश्चित्त बताया है।

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
६	**अनुचित व्यवहारफलम् ।**	६१६

पञ्चत्रिंशत् (पैंतीस प्रकार से मरा हुआ पितृगति क्रिया को नहीं पाता है । आकस्मिक मृत्यु बिजलीपात इनको श्राद्ध में लेपभुज कहा है (१-४) । अनायास मृतक की गति न होने से ये प्रेतादि योनियों में जाते हैं और बालकों का हरण होता है (४-६) । अपमृत्यु से जो मरते हैं उनके कारण कौन पाप है, जैसे जो कुमारी गमन करे उसे व्याघ्र मारता है, जो किसी को विष देता है उसे सर्प काटता है, राजा को मारनेवाले को हाथी से मृत्यु होती है, मित्र द्रोही, बक वृत्ति वाले की मृत्यु भेड़िया से होती है (९-१६) ।

अगति प्रायश्चित्त वर्णनम् । ६१८

उन उन पापों का प्रायश्चित्त दिखाया है (१७) । अपघात करनेवालों की नारायणबली का विधान किया है (२९) । इन पापों की शुद्धि के भिन्न भिन्न प्रकार के दान बताये हैं (३०-५१) ।

॥ स्मृतिसन्दर्भ प्रथम भाग की विषय-सूची समाप्त ॥

॥ शुभम् ॥

|| श्रीगणेशाय नमः ||

मनुस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ।। १

भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
अन्तरप्रभवानां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ।। २

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ।। ३

स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युवाचार्च्य तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ।। ४

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।। ५

ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ।। ६

योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ ।। ७

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।। ८

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥ ९
आपो नरा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥ १०
यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते॥ ११
तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्।
स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा॥ १२
ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे।
मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानं च शाश्वतम्॥ १३
उद्बबर्हात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम्।
मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्॥ १४
महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च।
विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च॥ १५
तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम्।
सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे॥ १६
यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति षट्।
तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः॥ १७
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः।
मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम्॥ १८
तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्।
सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम्॥ १९

आद्याद्यस्य गुणं त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥ २०

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत्प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् ॥ २२

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम् ॥ २३

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
सरितः सागराञ्छैलान् समानि विषमाणि च ॥ २४

तपो वाचं रतिञ्चैव कामं च क्रोधमेव च ।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५

कर्मणां च विवेकाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत् ।
द्वन्द्वैरयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६

अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः ।
ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥ २७

यं तु कर्मणि यस्मिन्स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः ।
स तदेव स्वयम्भेजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८

हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् ॥ २९

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३०

लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ॥ ३१
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२
तपस्तप्त्वाऽसृजद्यं तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३
अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५
एते मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः ।
देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६
यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितॄणां च पृथग्गणान् ॥ ३७
विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ॥ ३८
किन्नरान्वानरान्मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
पशून् मृगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९
कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
सर्वं च दंशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४०
एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगान्महात्मभिः ।
यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१

येषां तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।
तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ॥ ४२

पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदतः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४

स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किंचिदीदृशम् ॥ ४५

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ ४६

अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः ।
बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च ॥ ४८

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९

एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः ।
घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५०

एवं सर्वं स सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२

तस्मिन् स्वपति सुस्थे तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।
स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३

युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४

तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ ५५

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।
समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ ५६

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ॥ ५७

इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८

एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ॥ ५९

ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
तानब्रवीदृषीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६०

स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वा स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१

स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२

स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
स्वे स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३

निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४
अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानुषदैविके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्म्मणामहः ॥ ६५
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।
कर्म्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६६
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ ६७
ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत् प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७०
यदेतत् परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१
दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसङ्ख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ ७२
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३
तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुद्ध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया।
आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं स्मृतम् ॥७५

आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः।
बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥७६

वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम्।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥७७

ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ॥७८

यत् प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥७९

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च।
क्रीड़न्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥८०

चतुष्पात् सकलो धर्म्मः सत्यं चैव कृते युगे।
नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते ॥८१

इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्म्मश्चापैति पादशः ॥८२

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः।
कृते त्रेतादिषु ह्येषां वयोह्रसति पादशः ॥८३

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्म्मणाम्।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावाश्च शरीरिणाम् ॥८४

अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥८५

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥८६
सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः ।
मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्म्माण्यकल्पयत् ॥ ८७
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्त्रियस्य समादिशत् ॥८९
पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ ९०
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ ९१
ऊर्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।
तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भूवा ॥ ९२
उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्याद्ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ९३
तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वाऽऽदितोऽसृजत् ।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ९४
यस्यास्येन सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकं ततः ॥ ९५
भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ९६

ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ९७
उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ९८
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ९९
सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किंचिज्जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १००
स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च ।
आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥१०१
तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।
स्वायम्भूवो मनुधीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२
विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् ॥१०३
इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ १०४
पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥१०५
इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम् ।
इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥१०६
अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥१०७

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥१०८

आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत ॥१०६

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥११०

जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।
व्रतचर्य्योपचारं च स्नानस्य च परं विधिम ॥१११

दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम ।
महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥११२

वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
भक्ष्याभक्ष्यंच शौचञ्च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥११३

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं सन्न्यासमेव च ।
राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्य्याणां च विनिर्णयम् ॥११४

साक्षिप्रश्नविधानञ्च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
विभागधर्मं द्यूतञ्च कण्टकानाञ्च शोधनम् ॥११५

वैश्यशूद्रोपचारञ्च संकीर्णानाञ्च सम्भवम् ।
आपद्धर्मञ्च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥११६

संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्मसम्भवम् ।
निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदोषपरीक्षणम् ॥११७

देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् ।
पाषण्डगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥११८

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।
तथेदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥११९

इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १
कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २
सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३
अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
यद् यद्धि कुरुते किंचित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४
तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।
यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५
वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६
यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा।
श्रुतिप्रमाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत वै॥ ८
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम॥ ९
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ॥१०
योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः।
स साधुभिर्वहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥११
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम॥ १२
अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः॥१३
श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः॥१४
उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥१५
निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्॥१६
सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्।
तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते॥१७
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते॥१८

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥१६

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥२०

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१

आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ २२

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ २३

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।
शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २४

एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।
सम्भवश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौड़मौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २७

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।
मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २६

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३०
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१
शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥ ३२
स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३
चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४
चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥ ३६
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ ३७
आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८
अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥ ३९
नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान्नाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४०

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१
मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२
मुञ्जालाभे तु कर्तव्याः कुशाश्मन्तकवल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पंचभिरेव वा ॥ ४३
कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥ ४४
ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो बाटखादिरौ।
पैलवौदुम्वरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५
केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कायः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ ४६
ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनाग्निदूषिताः ॥ ४७
प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५०
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥५२

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः ।
भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ ५३

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४

पुजितं ह्यशनं नित्वं वलमूर्जं च यच्छति ।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
नचैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ५६

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ५७

ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ ५८

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ ५९

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥६०

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मवित् ।
शौचेप्सुः सर्वदाचामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२

उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः।
सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥६४
केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥६५
अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥६६
वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥६७
एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः।
उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥६८
उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥६९
अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥७०
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥७१
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥७२
अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥७३

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥७४
प्राक्कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ॥७५
अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥७६
त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥७७
एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकां ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥७८
सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥७९
एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥८०
ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥८१
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥८२
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥८३
क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥८४

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥८५
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥८६
जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥८७
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥८८
एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वे मनीषिणः ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥८९
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी ।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥९०
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥९१
एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
यस्मिञ्जिते जितावेतौ भवतः पंचकौ गणौ ॥९२
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयं ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥९३
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥९४
यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥९५

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः॥९६
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छति कर्हिचित्॥९७
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥९८
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्॥९९
वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम्॥१००
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात्।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्॥१०१
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति।
पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्॥१०२
न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥१०३
अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः।
सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः॥१०४
वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि॥१०५
नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्म सत्रं हि तत् स्मृतम्।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्॥१०६

यःस्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥१०७

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम्।
आ समावर्तनात्कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥१०८

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥१०९

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥११०

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥१११

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥११२

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥११३

विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम्।
असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥११४

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम्।
तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥११५

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्।
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥११६

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥११७

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ११८
शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥११९
ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥१२०
अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥१२१
अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥१२२
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान्प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥१२३
भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥१२४
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥१२५
यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥१२६
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥१२७
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
भो-भवत्-पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥१२८

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥१२९
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥१३०
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा ।
संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥१३१
भ्रातुर्भार्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥१३२
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥१३३
दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥१३४
ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।
पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥१३५
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम् ॥१३६
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥१३७
चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥१३८
तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥१३९

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥१४०

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥१४१

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥१४२

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥१४३

य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ।
स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुह्येत् कदाचन ॥१४४

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥१४५

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥१४६

कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
संभूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावभिजायते ॥१४७

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजराऽमरा ॥१४८

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥१४९

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता।
बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥१५०

अध्यापयामास पितॄञ्छिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥१५१
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥१५२
अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम ॥१५३
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥१५४
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥१५५
न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥१५६
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति ॥१५७
यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥१५८
अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५९
यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥१६०
नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।
ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६१

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥१६२
सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुद्ध्यते ।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥१६३
अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।
गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥१६४
तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥१६५
वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यास्यो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥१६६
आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥१६७
योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥१६८
मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥१६९
तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०
वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।
न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात् ॥१७१
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥१७२

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।
ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥१७३

यद्यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥१७४

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥१७५

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥१७६

वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥१७७

अभ्यङ्गमञ्जनाञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम् ॥१७८

द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥१७९

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥१८०

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वार्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥१८१

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥१८२

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥१८३

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत ॥१८४

सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत ॥१८५

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।
सायम्प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥१८६

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥१८७

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥१८८

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयात् व्रतमस्य न लुप्यते ॥१८९

ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म विधीयते ॥१९०

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥१९१

शरीरं चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥१९२

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥१९३

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥१९४

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥१९५
आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥१९६
पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥१९७
नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥१९८
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥१९९
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दावापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥२००
परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥२०१
दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥२०२
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥२०३
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥२०४
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् ॥२०५

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्मान्हितं चोपदिशत्स्वपि ॥२०६

श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥२०७

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥२०८

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥२०९

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥२१०

अभ्यंजनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥२११

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥२१२

स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः ॥२१३

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥२१४

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥२१५

कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥२१६

विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥२१७

यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥२१८

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥२१९

तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥२२०

सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तःशयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतेनसा ॥२२१

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपं जप्यमुपासीत यथाविधि ॥२२२

यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित् समाचरेत् ।
तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥२२३

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥२२४

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥२२५

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥२२६

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥२२७

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥२२८

तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमंतप उच्यते ।
न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥२२९

त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥२३०

पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥२३१

त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।
दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्दिवि मोदते ॥२३२

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥२३३

सर्वतस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥२३४

यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥२३५

तेषामनुपरोधेन पारत्र्यं यद्यदाचरेत् ।
तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचन कर्मभिः ॥२३६

त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥२३७

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥२३८

विषादप्यमृतं ग्रह्यं बालादपि सुभाषितम्।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥२३९

स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम्।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥२४१

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्।
ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥२४२

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥२४३

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम्।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥२४४

न पूर्व गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित्।
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥२४५

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥२४६

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥२४७

एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान्।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥२४८

एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः।
सगच्छत्युत्तमस्थानं न चेहा जायते पुनः ॥२४९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां द्वितीयोऽध्यायः॥

तृतीयोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥१

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥२

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
स्रग्विणं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥३

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥४

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
द्विजातीनां सा प्रशस्ता दारकर्मणि मैथुनी ॥५

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥६

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥७

नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥८

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥९

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥१०

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥११

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥१२

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥१३

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥१४

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥१५

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥१६

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥१७

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्नन्ति पितृदेवास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥१८

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥१९

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

ब्राह्मयो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥२१

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणाऽगुणान ॥२२
षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्त्रस्य चतुरोऽवरान ।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्न राक्षसान ॥२३
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥२४
पंचानांतु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥२५
पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्त्रस्य तौ स्मृतौ ॥२६
आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवंते स्वयं ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥२७
यज्ञ तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥२८
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥२९
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥३०
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥३१
इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥३२

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥३३
सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३४
अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥३५
यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।
सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ॥३६
दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् ॥३७
दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन षट् षट् कायोढजः सुतः ॥३७
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥३९
रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥४०
इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥४१
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥४२
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥४३

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥४४

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥४५

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥४६

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥४७

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥४८

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥४९

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।
ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥५०

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णञ्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥५१

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥५२

आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
अल्पोऽप्येवं महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥५३

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्यञ्च केवलम् ॥५४

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥५५
यत्र नार्य्यास्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥५६
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥५७
जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रति पूजिताः
तानि कृत्याहतानीव विनश्यंति समन्ततः ॥५८
तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥५९
सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥६०
यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥६१
स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥६२
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥६३
शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥६४
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥६५

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्याश्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ।।६६
वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधिः ।
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही ।।६७
पंच सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ।।६८
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
पंचक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ।।६९
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।।७०
पंचैतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ।।७१
देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन्न स जीवति ।।७२
अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
ब्राह्मयं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ।।७३
जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्मयं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ।।७४
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि ।
दैवकर्मणि युक्तो हि बिभर्तीदं चराचरम् ।।७५
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।।७६

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥७७

यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥७८

स सन्धार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता।
सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥७९

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥८०

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन्होमैर्देवान्यथाविधि।
पितॄञ्छ्राद्धैश्च नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥८१

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥८२

एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पांचयज्ञिके।
न चैवात्राशयेत् कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥८३

वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्।
आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥८४

अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः।
विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥८५

कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च।
सहद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः ॥८६

एवं सम्यग्घविर्हुत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम्।
इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥८७

मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि ।
वनस्पतिभ्य इत्येवं मुसलोलूखले हरेत् ॥८८

उच्छीर्षके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।
ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥८९

विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तंचारिभ्य एव च ॥९०

पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वान्नभूतये ।
पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥९१

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥९२

एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना ॥९३

कृत्वैतद्बलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥९४

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्वा विधिवद्गुरोः ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्वा द्विजो गृही ॥९५

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥९६

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद्दत्तानि दातृभिः ॥९७

विद्यातपःसमृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु ।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् ॥९८

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
अन्नं चैव यथाशक्ति संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥९९
शिलानप्युञ्छतो नित्यं पंचाग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥१००
तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥१०१
एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥१०२
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राऽग्नयोऽपि वा ॥१०३
उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥१०४
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥१०५
न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वाऽतिथिपूजनम् ॥१०६
आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥१०७
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥१०८
न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।
भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥१०९

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥११०
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्त्रियो गृहमाव्रजेत ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत ॥१११
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥११२
इतरानपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान ।
प्रकृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥११३
सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीःस्त्रियः ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ११४
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥११५
भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैवहि ।
भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पति ॥११६
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥११७
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥११८
राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान् ।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥११९
राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थिते ।
मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥१२०

सायंत्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ॥१२१

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥१२२

पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥१२३

तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।
यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तानप्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१२४

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रिनेकैकमुभयत्र वा ।
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥१२५

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मण सम्पदः ।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥१२६

प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ।
तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥१२७

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्बहूनपि ॥१२९

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥१३०

सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥१३१

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुद्ध्यतः ॥१३२

यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् ॥१३३

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥१३४

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥१३५

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥१३६

ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥१३७

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ॥१३८

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥१३९

यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः ।
स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः ॥१४०

सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि ॥१४१

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् ।
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥१४२

दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः ।
विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत् प्रेत्य चेह च ॥१४३
कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषिता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥१४४
यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेद पारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥१४५
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी ॥१४६
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥१४७
मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥१४८
न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥१४६
ये स्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥१५०
जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगां स्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥१५१
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः १५२
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥१५३

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥१५४

कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥१५५

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥१५६

अकारणं परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥१५७

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥१५८

पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥१५९

धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुग्द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥१६०

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥१६१

हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥१६२

स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।
गृहसम्वेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥१६३

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥१६४

आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥१६५

औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्या (प) तकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥१६६

एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥१६७

ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥१६८

अपङ्क्तयदाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः ।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१६९

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा ।
अपांक्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥१७०

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥१७१

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपंचमाः ॥१७२

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥१७३

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तरि गोलकः ॥१७४

तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥१७५

अपाङ्क्त्यो यावतः पांक्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति ।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥१७६
वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु ।
पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥१७७
यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणाञ्छूद्रयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्तिकम् ॥१७८
वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् ।
विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि ॥१७९
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् ।
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ १८०
यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥१८१
इतरेषु त्वपांङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥१८२
अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥१८३
अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥१८४
त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥१८५
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥१८६

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान्सम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥१८७
निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा ।
न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥१८८
निमन्त्रितान्हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥१८९
केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां व्रजेत् ॥१९०
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
दातुर्यद् दुष्कृतं किंचित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥१९१
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥१९२
यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।
ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥१९३
मनोर्हिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥१९४
विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥१९५
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥१९६
सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥१९७

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥१९८

अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यान्बर्हिषदस्तथा ।
अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥१९९

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्तिताः ।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥२००

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥२०१

राजतैर्भाजनैरेषामथो वा रजतान्वितैः ।
वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥२०२

देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥२०३

तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥२०४

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।
पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥२०५

शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।
दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥२०६

अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥२०७

आसनेषूपक्लृप्तेषु बर्हिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।
उपस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत् ॥२०८

उपवेश्य तु तान्विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥२०९

तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥२१०

अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः ।
हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥२११

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥२१२

अक्रोधनान्सुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनान् ।
लोकस्याप्यायने युक्ताञ्छ्राद्धदेवान्द्विजोत्तमान् ॥२१३

अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥२१४

त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणामुखः ॥२१५

न्युप्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥२१६

आचम्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवित् ॥२१७

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिकेपुनः ।
अवजिघ्रेच्च तान्पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥२१८

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।
तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥२१९

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।
विप्रवद्वापि तं श्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत् ॥२२०
पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥२२१
पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥२२२
तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
तत्पिण्डाग्रं प्रयच्छेत स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥२२३
पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।
विप्रान्तिके पितॄन्ध्यायञ्छनकैरुपनिक्षिपेत् ॥२२४
उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।
तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥२२५
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेत्प्रयतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥२२६
भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥२२७
उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।
परिवेषयेत प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥२२८
नास्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥२२९
अस्रं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।
पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥२३०

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः।
ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितॄणामेतदीप्सितम् ॥२३१

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥२३२

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः।
अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥२३३

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्।
कुतपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥२३४

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥२३५

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् ॥२३६

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः।
पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥२३७

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥२३८

चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च।
रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् ॥२३९

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्ष्यते।
दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् २४०

घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः।
श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः ॥२४१

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्पुनः ॥२४२
ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥२४३
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।
समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥२४४
असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥२४५
उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥२४६
आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥२४७
सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।
अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥२४८
श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥२४९
श्राद्धभुग् वृषलीतल्पं तदहर्योऽधिगच्छति ।
तस्याः पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥२५०
पृष्ट्वा स्वदितमित्येवं तृप्तानाचामयेत्ततः ।
आचान्तांश्चानुजानीयादभितो रम्यतामिति ॥२५१
स्वधाऽस्त्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥२५२

ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥२५३

पित्र्ये स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठे तु सुशृतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥२५४

अपराह्णस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
सृष्टिर्मृष्टिर्द्विजाश्चाग्र्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥२५५

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णो हविष्याणि च सर्वशः ।
पवित्रं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥२५६

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥२५७

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
दक्षिणां दिशमाकांक्षन्याचेतेमान्वरान्पितॄन् ॥२५८

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति ॥२५९

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥२६०

पिण्डनिर्वपणं केचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।
वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥२६१

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ॥२६२

आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥२६३

प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥२६४

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥२६५

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते ।
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२६६

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं तृप्यन्ति विधिवत्पितरो नृणाम् ॥२६७

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पंच वै ॥२६८

षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
अष्टावैणेय मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥२६९

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥२७०

संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥२७१

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥२७२

यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥२७३

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥२७४

यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः।
तत्तत् पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥२७५

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा ॥२७६

युक्षु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान्कामान्समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥२७७

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥२७८

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥२७९

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥२८०

अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत्।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम् ॥२८१

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते।
न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥२८२

यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः।
तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥२८३

वसून्वदन्ति वै पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान्।
प्रपितामहांस्तथादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥२८४

विघसाशी भवन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥२८५

एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।
द्विजातिमुख्यवृत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥२८६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां तृतीयोऽध्यायः ।

—:o:—

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ गृहस्थाश्रम वर्णनम् ।

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥१

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥२

यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥३

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥४

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥५

सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥६

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥७

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
ज्यायान् परःपरो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥८
षट् कर्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥९
वर्तयंश्च शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
इष्टीः पार्वायणान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥१०
न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥११
सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥१२
अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥१३
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१४
नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
न विद्य (कल्प) मानेष्वर्थेषु नार्त्यामपि यतस्ततः ॥१५
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
अतिप्रसक्तिञ्चैतेषां मनसा सन्निवर्तयेत् ॥१६
सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
यथा तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१७
वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेषवाग् बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥१८

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥१९

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥२०

ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥२१

एतानेके महायज्ञान्यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥२२

वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा ।
वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् ॥२३

ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते तैर्मखैः सदा ।
ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥२४

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥२५

सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
पशुना त्वयनान्ते तु समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥२६

नानिष्ट्वा नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान् द्विजः ।
नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥२७

नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्धिनः ॥२८

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥२९

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वैडालव्रतिकाञ्छठान् ।
हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥३०

वेदविद्याव्रतस्नाताञ्छ्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥३१

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
संविभागश्च भूतेभ्यः कर्तव्योऽनुपरोधतः ॥३२

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।
याज्यान्तेवासिनोर्वाऽपि न त्वन्यत इति स्थितिः ॥३३

न सीदेत्स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥३४

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥३५

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥३६

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥३७

न लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ॥३८

मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥३९

नोपगच्छेत्प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।
समान शयने चैव न शयीत तया सह ॥४०

रजसाऽभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥४१
तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रवर्धते ॥४२
नाश्नीयाद्भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् ।
क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥४३
नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् ।
न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥४४
नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥४५
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥४६
न ससत्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥४७
वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥४८
तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादि च ।
नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥४९
मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥५०
छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥५१

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजम् ।
प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥५२
नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥५३
अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ॥५४
नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।
न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्स्रजम् ॥५५
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥५६
नैकः स्वप्याच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत् ।
नोदक्ययाऽभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥५७
अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥५८
न वारयेद्गां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥५९
नाधार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥६०
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥६१
न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥६२

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात् कुतूहली ॥६३
न नृत्येन्नैव गायेच्च न वादित्राणि वादयेत् ।
नास्फोटयेन्न च क्ष्वेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥६४
न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।
न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥६५
उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥६६
नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः ।
न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः ॥६७
विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनाक्षिपन्भृशम् ॥६८
बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।
न छिन्द्यान्नखरोमाणि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९
न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्न छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम ॥ ७०
लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१
न विगृह्य कथां कुर्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत् ।
गवां च यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम ॥ ७२
अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा वृतम ।
रात्रौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३

नाक्षैर्दीव्येत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४
सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।
न च नग्नः शयीतेह न चोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६
अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।
न विण्मूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७
अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।
न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८
न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८०
यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।
न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्नायाद्विना ततः ॥ ८२
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ।
शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५
दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिकः ।
तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥ ८८
संजीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् ।
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥ ८९
लोहशंकुमृजीपं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९०
एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकांक्षिणः ॥ ९१
ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२
उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरं ॥ ९३
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रज्ञां यशश्च किर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥९४
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
युक्तश्छदांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपंचमान् ॥ ९५

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ९६
यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छंदसां बहिः ।
विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशं ॥ ९७
अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ ९८
नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ९९
यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
ब्रह्मछन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १००
इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥ १०१
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥१०२
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥१०३
एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥१०४
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।
एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥१०५
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥१०६

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां पूतगन्धे च सर्वशः ॥१०७
अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥१०८
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥१०९
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टनिकेतनं ।
त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥११०
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥१११
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ॥
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥११२
नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः ।
अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥११३
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥११४
पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।
श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥११५
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥११६
प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥११७

चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च ॥११८

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतं ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥११९

नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥१२०

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥१२१

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥१२२

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य वाऽप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥१२३

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥१२४

एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
क्रमशः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्वेदमधीयते ॥१२५

पशुमण्डुकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥१२६

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥१२७

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥१२८

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥१२९
देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥१३०
मध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम् ।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥१३१
उद्वर्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च ।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥१३२
वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् ॥१३३
न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥१३४
क्षत्त्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ॥१३५
एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥१३६
नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥१३७
सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥१३८
भद्रंभद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित् सह ॥१३९

नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यं दिने स्थिते ।
नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥१४०
हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥१४१
न स्पृशेत्पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
न चापि पश्येदशुचिः स्वस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥१४२
स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ।
गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥१४३
अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥१४४
मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥१४५
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥१४६
वेदमेवाभ्यसे (जपे) न्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥१४७
वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥१४८
पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते द्विजः ।
ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥१४९
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।
पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥१५०

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥१५१
मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥१५२
देवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरूनेव च पर्वसु ॥१५३
अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥१५४
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्निबद्धं स्वेषु कर्मसु ।
धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥१५५
आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥१५६
दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥१५७
सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥१५८
यद्यत् परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥१५९
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥१६०
यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तद् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥१६१

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम्।
न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥१६२
नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्।
द्वेषं दम्भं (स्तम्भं) च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥१६३
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैनं (नैव) निपातयेत्।
अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्ट्यर्थं ताडयेत्तु तौ ॥१६४
ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया।
शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिवर्तते ॥१६५
ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम्।
एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥१६६
अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः।
दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥१६७
शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतलात्।
तावतोऽब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥१६८
न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि।
न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्रावयेदसृक् ॥१६९
अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम्।
हिंसारतिश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥१७०
न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत्।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्ययम् ॥१७१
नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव।
शनैरावर्त्यमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥१७२

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पुत्रेषु नप्तृषु ।
न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः ॥१७३
अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥१७४
सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवा रमेत सदा ।
शिष्यांश्च शिष्याद्धर्मेण वाग्वाहूदरसंयतः ॥१७५
परित्यजदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मं चाप्यसुखोदर्कं लोकवि (सं) क्रुष्टमेव च ॥१७६
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥१७७
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिष्यते ॥१७८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥१७९
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥१८०
एतैर्विवादान् संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
एभिर्जितैश्च जयति सर्वांल्लोकानिमान्गृही ॥१८१
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः ॥१८२
जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ।
सम्बन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्य

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः।
भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ॥१८४
छाया स्वो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥१८५
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत्।
प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥१८६
न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे।
प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥१८७
हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्।
प्रतिगृह्णन्नविद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत् ॥१८८
हिरण्यमायुरन्नं च भूर्गौश्चाप्योषतस्तनुम्।
अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥१८९
अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥१९०
तस्मादविद्वान्बिभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात्।
स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥१९१
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे।
न बक व्रतिके विप्रे (पापे) नावेदविदि धर्मवित् ॥१९२
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥१९३
यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्।
तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥१९४

धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥१९५
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो द्विजः ॥१९६
ये बकव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥१९७
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥१९८
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥१९९
अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥२००
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्धि कदाचन ।
निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥२०१
यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥२०२
नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥२०३
यमान्सेवेत सततं न नित्यं नियमान्बुधः ।
यमान्पतत्यकुर्वाणोनियमान्केवलान् भजन् ॥२०४
नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥२०५

अश्लीक (ल) मेतत्साधूनां यत्रजुह्वत्यमो हविः।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥२०६

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥२०७

भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया।
पतत्रिणाऽवलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥२०८

गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नं च विशेषतः।
गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥२०९

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोवार्धुषिकस्य च।
दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥२१०

अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥२११

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः।
उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥२१२

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः।
द्विषदन्नं नगर्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥२१३

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥२१४

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च।
सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥२१५

श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च।
रञ्ज (रज) कस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥२१६

मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥२१७
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥२१८
कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥२१९
पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
विष्ठावार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥२२०
य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥२२१
भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥२२२
नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ।
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥२२४
तान् प्रजापतिराहैत्य मा कृढ्वं विषमं समम् ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ २२५
श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥ २२६
दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७

यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः॥ २२८
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्॥ २२९
भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदोरूपमुत्तमम्॥२३०
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम्॥ २३१
यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम्॥ २३२
सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते।
वार्यन्नगोमहीवासस्तिलकांचन सर्पिषाम्॥ २३३
येन येन तु भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति।
तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः॥ २३४
योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये॥ २३५
न विस्मयेत तपसा वदेदिष्ट्वा च नानृतम्।
नार्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्न दत्त्वा परिकीर्तयेत्॥ २३६
यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात्।
आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्तनात्॥ २३७
धर्मं शनैः संचिनुयाद्वल्मीकमिव पुत्तिकाः।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्॥ २३८

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः।
न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः॥ २३९
एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम्॥ २४०
मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति॥ २४१
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम्॥ २४२
धर्मप्रधानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम्।
परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं खशरीरिणम्॥ २४३
उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत्॥ २४४
उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनांश्च वर्जयन्।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम्॥ २४५
दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्।
अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत्स्वर्गं तथाव्रतः॥ २४६
एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत्।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्॥ २४७
आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम्।
मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः॥ २४८
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंच च।
न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते॥ २४९

शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।
धाना मत्स्यान्पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥२५०
गुरून्भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन्देवतातिथीन् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात्साधुतः सदा ॥ २५२
आर्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३
यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथाऽऽत्मानं निवेदयेत् ॥ २५४
योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५
वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।
तां तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६
महर्षिपितृदेवानां गत्वाऽऽनृण्यं यथाविधि ।
पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्माध्यस्थ्यमास्थितः ॥२५७
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनि ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥२५८
एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९
अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्रादौ - अभक्ष्यवर्णनमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।
इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति । ४

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥ ५

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६

वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च ।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च ॥ ७

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गो पयः ॥८

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।
स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥९

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १०

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः।
अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिट्टिभं च विवर्जयेत्॥ ११
कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्।
सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं शुकसारिके॥ १२
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च॥ १३
बकं चैव बलाकां च काकोलं खंजरीटकम्।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः॥ १४
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसादउच्यते।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत्॥१५
पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।
राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः॥ १६
न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान।
भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पंचनखांस्तथा॥ १७
श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्ग कूर्मशशांस्तथा।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः॥ १८
छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥ १९
अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥ २०
संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः॥ २१

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।
भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥ २२
बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३
यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषं च यद्भवेत् ॥२४
चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया ॥ २५
एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८
चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९
नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥ ३०
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।
अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥३१
क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥३२

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य (प्रेतः) तैरद्यतेऽवशः ॥३३

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥३४

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥३५

असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥३६

कुर्याद्घृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुं तथा।
नत्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥३७

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वोह मारणम्।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥३८

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा।
यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥३९

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥४०

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥४१

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः।
आत्मानं च पशुंश्चैवगमयत्युत्तमां गतिम् ॥४२

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥४३

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥४४

योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥४५

यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥४६

यद्ध्यायति यत्कुरुते रतिं वध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥४७

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥४८

समुत्पत्तिं च मांसस्य बधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥४९

न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥५०

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥५१

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥५२

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥५३

फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥५४

मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥५५
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ५६॥

प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च।
चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥५७
दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥५८
दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च ॥५९
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥६०
यथेदं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिमिच्छताम् ॥६१
सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥६२
निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुध्यति।
वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥६३
अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥६४
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥६५

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥६६

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।
निवृत्तमुण्डकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥६७

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा वहिः ।
अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥६८

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षपेतत्र्यहमेव च ॥६९

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सति ॥७०

सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।
जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥७१

स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।
यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥७२

अक्षारलवणान्नाः स्यु र्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।
मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥७३

सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्तितः ।
असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सम्बन्धिबान्धवैः ॥७४

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥७५

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥७६

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥७७
बाले देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥७८
अन्तर्दशाहे चेत्स्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥७९
त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥८०
श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च ॥८१
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नमनूचाने तथा गुरौ ॥८२
शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥८३
न वर्द्धयेदघाहानि प्रत्यूहेनाग्निषु क्रियाः ।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥८४
दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।
शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥८५
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥८६
नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥८७

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥८८
वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥८९
पाषण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः।
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीनां च योषिताम् ॥९०
आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम्।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥९१
दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्।
पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥९२
न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम्।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥९३
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥९४
डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च।
गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥९५
सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥९६
लोकेशाधिष्ठितो राजा नाश्याशौचं विधीयये।
शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेभ्यःप्रभवाप्ययौ ॥९७
उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥९८

विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ।।९९
एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।
असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ।।१००
असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ।।१०१
यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ।।१०२
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।।१०३
न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।
अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ।।१०४
ज्ञानंतपोग्निराहारो मृन्मनो वार्युपाञ्जनम ।
वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम ।।१०५
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।।१०६
क्ष्यान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ।।१०७
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्यासेन द्विजोत्तमः ।।१०८
अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ।।१०९

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः ।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ॥११०
तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥१११
निर्लेपं कांचनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥११२
अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यं च निर्बभौ ।
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥११३
ताम्रायः कांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च ।
शौचं यथार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥११४
द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम् ।
प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ॥११५
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥११६
चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।
स्फ्यशूर्पशकटानां च मुसलोलूखलस्य च ॥११७
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥११८
चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।
शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥११९
कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥१२०

क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥१२१
प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुध्यति ।
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥१२२
मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुद्ध्येत पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥१२३
सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
गवां च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पंचभिः ॥१२४
पक्षिजग्धं गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥१२५
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धोलेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥१२६
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥१२७
आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः ॥१२८
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥१२९
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥१३०
श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥१३१

ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥१३२
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥१३३
विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥१३४
वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्घ्राणकर्णविट् ।
श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥१३५
एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥१३६
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥१३७
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्नंश्च सर्वदा ॥१३८
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।
शारीरं शौचमिच्छन्हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥१३९
शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।
वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥१४०
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥१४१
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैराप्रयतोभवेत् ॥१४२

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥१४३
वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्।
आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥१४४
सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च।
पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥१४५
एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च।
उक्तो वः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत ॥१४६
बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्य किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥१४७
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥१४८
पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥१४९
सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥१५०
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥१५१
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः।
प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥१५२
अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योगितः ॥१५३

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥१५४
नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥१५५
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥१५६
कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः।
न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥१५७
आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी।
यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥१५८
अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥१५९
मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥१६०
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते।
सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च हीयते ॥१६१
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चान्यस्यपरिग्रहे।
न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते ॥१६२
पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥१६३
व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥१६४

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥१६५
अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥१६६
एवं वृत्तां सवर्णां स्त्रीं द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥१६७
भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥१६८
अनेन विधिना नित्यं पंच यज्ञान्न हापयेत् ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥१६९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां शौचविधिः पञ्चमोऽध्यायः ॥

—:※:—

षष्ठोऽध्यायः ।

अथादौ— वानप्रस्थवर्णनम् ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।
वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥१
गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥२

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥३
अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम्।
ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥४
मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा।
एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥५
वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा।
जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च ॥६
यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षां च शक्तितः।
अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥७
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः।
दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥८
वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि।
दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥९
ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्।
तुरायणं च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च ॥१०
वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः।
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् ॥११
देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः।
शेषमात्मनि भुञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥१२
स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च।
मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहांश्च फलसंभवान् ॥१३

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।
भूस्तृणं शिग्रुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥१४

त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसंचितम ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥१५

न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि(पुष्पाणि) च फलानि च ॥१६

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।
अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥१७

सद्य प्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।
षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥१८

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥१९

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्लकृष्णे च वर्तयेत् ।
पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ॥२०

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।
कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥२१

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः ॥२२

ग्रीष्मे पंचतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥२३

उपस्पृशं स्त्रिषवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥२४

अग्नीनात्मनि वैतानान्त्समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥२५

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥२६

तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥२७

ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥२८

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥२९

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥३०

अपराजितां वाऽऽस्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः ।
आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥३१

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥३२

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥३३

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥३४

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥३५

अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥३६
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥३७
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥३८
यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥३९
यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥४०
आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रो पचितो मुनिः ।
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥४१
एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥४२
अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
उपेक्षकोऽसङ्कुसुको (सांचयिको) मुनिर्भावसमाहितः ॥४३
कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ॥४५
दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥४६

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥४७
क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत्।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥४८
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥४९
न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥५०
न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्वभिः।
आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥५१
क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्।
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥५२
अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च।
तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥५३
अलाबुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैदलं तथा।
एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥५४
एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥५५
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥५६
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥५७

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥५८

अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥५९

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥६०

अवेक्षेत गतीर्नॄणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥६१

विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥६२

देहादुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥६३

अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥६४

सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥६५

भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥६६

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥६७

संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥६८

अह्ना रात्र्या च याञ्जन्तून्हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥६९

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥७०

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥७१

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ॥७२

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥७३

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥७४

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥७५

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥७६

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥७७

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥७८

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥७९

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥८०

अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सङ्गाञ्छनैःशनैः।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥८१

ध्यानिकं सर्वमेवैतद्यदेतदभिशब्दितम्।
न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्नुते ॥८२

अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च।
आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥८३

इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम्।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥८४

अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥८५

एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम्।
वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥८६

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥८७

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥८८

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृति (श्रुति) विधानतः।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ॥८९

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥९०

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः।
दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥९१

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥९२

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते।
अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥९३

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः।
वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥९४

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्।
नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् ॥९५

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः।
संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥९६

एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः।
पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधत ॥९७

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां षष्ठोऽध्यायः।

125098
Donated by
GYANLOK JAIN COLL... DEHRADUN

सप्तमोऽध्यायः ।

अथादौ– राज्यशासनधर्मवर्णनम् ।

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥१

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥२

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥३

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥४

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥५

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षुंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥६

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥७

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥८

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥९

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥१०

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥११
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥१२
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥१३
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥१४
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥१५
तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥१६
स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥१७
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥१८
समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥१९
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥२०
अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा ।
स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥२१

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥२२

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः ।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥२३

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥२४

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥२५

तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥२६

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।
कामात्मा (कामान्धो) विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥२७

दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥२८

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥२९

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥३०

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥३१

स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥३२

एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः।
विस्तीर्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥३३
अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः।
संक्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥३४
स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः।
वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥३५
तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः।
तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥३६
ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः।
त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ॥३७
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन्।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥३८
तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः।
विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥३९
बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरि (ग्रहाः) च्छदाः।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥४०
वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः।
सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥४१
पृथुस्तु विनियाद्राज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च।
कुवेरश्च धनैश्वर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥४२
त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥४३

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥४४
दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥४५
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥४६
मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥४७
पैशुन्यं साहसं द्रोह इर्ष्याऽसूयाऽर्थ दूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥४८
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥४९
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥५०
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥५१
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥५२
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥५३
मौलाञ्छास्त्रविदः शूरांल्लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् ।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥५४

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किं नु राज्यं महोदयम् ॥५५
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥५६
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥५७
सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मंत्रयेत्परमं मंत्रं राजा षाड्गुण्य संयुतम् ॥५८
नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत ॥५९
अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्तॄनमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥६०
निर्वर्ततास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥६१
तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥६२
दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥६३
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ।
वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥६४
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥६५

दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान्।
दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः॥६६
स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्॥६७
बुध्वा च सर्वं तत्वेन परराजचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत्॥६८
जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम्।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्॥६९
धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम्॥७०
सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते॥७१
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां मृगगर्ताश्रयाप्सराः।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः॥७२
यथा दुर्गाश्रितानेतान्नापहिंसन्ति शत्रवः।
तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम्॥७३
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते॥७४
तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च॥७५
तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्ष समन्वितम्॥७६

तदध्यास्योद्वहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥७७
पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजः।
तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥७८
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः।
धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥७९
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन्नृपु ॥८०
अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः।
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥८१
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत्।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥८२
न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥८३
न स्कन्दति न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित्।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥८४
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
प्राधीते (आचार्ये) शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥८५
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥८६
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन्प्रजाः।
न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥८७

संग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥८८

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥८९

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥९०

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीवं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥९१

न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥९२

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥९३

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्तुर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥९४

यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥९५

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ।
सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥९६

राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदकी श्रुतिः ।
राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥९७

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो घ्नन्रणे रिपून् ॥९८

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥६६

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥१००

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्धयेद्वृद्धया वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥१०१

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः।
नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥१०२

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥१०३

अमाययैव वर्तेत न कथञ्चन मायथा।
बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायां नित्यं सुसंवृतः ॥१०४

नास्य छिद्रं परोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥१०५

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥१०६

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपंथिनः।
तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥१०७

यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः।
दण्डेनैव प्रसह्यैतञ्छनकैर्वशमानयेत् ॥१०८

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥१०६

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः॥११०

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः॥१११

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्॥११२

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते॥११३

द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्॥११४

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च॥११५

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम्।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने॥११६

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम्॥११७

यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्॥११८

दशी कुलं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम्॥११९

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः॥१२०

नगरे नगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तनम् ।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥१२१
स तानुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ।
तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥१२२
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्योरक्षेदिमाः प्रजाः ॥१२३
ये कार्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥१२४
राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च ।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥१२५
पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् ।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥१२६
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥१२७
यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥१२८
यथाल्पाल्पमदत्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥१२९
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥१३०
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गंधौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥१३१

पत्रशाकतृणानां च वैदलस्य च चर्मणाम्।
मृण्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥१३२
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम्।
न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥१३३
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥१३४
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्।
संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पितापुत्रमिवौरसम् ॥१३५
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम्।
तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥१३६
यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम्।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥१३७
कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः।
एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥१३८
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया।
उच्छिन्दन्ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥१३९
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥१४०
अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्।
स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥१४१
एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥१४२

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥१४३
क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥१४५
तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥१४६
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥१४७
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥१४८
जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥१४९
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतोभवेत् ॥१५०
मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥१५१
परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥१५२
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥१५३

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥१५४

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥१५५

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥१५६

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥१५७

अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥१५८

तान्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥१५९

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥१६०

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥१६१

संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६२

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तदा त्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥१६३

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥१६४

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥१६५

क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥१६६

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥१६७

अर्थसम्पादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६८

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥१६९

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥१७०

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥१७१

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।
तदाऽऽसीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥१७२

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥१७३

यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥१७४

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥१७५

यदि तत्रापि सम्पश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥१७६

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथाऽस्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥१७७

आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥१७८

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥१७९

यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥१८०

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८१

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥१८२

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥१८३

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥१८४

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।
साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८५

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥१८६

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥१८७
यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥१८८
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥१८९
गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥१९०
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान्व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥१९१
स्यन्दनाश्वैः समे युद्ध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥१९२
कौरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
दीर्घाल्लँघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥१९३
प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।
चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ।
उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥१९५
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥१९६
उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम् ।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥१९७

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारिं न युद्धेन कदाचन ॥१९८

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत ॥१९९

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युध्येत संपन्नो विजयेत रिपून्यथा ॥२००

जित्वा सम्पूजयेद्देवान्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात्परिहारार्थं ख्यापयेदभयानि च ॥२०१

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥२०२

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्यथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥२०३

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥२०४

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥२०५

सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥२०६

पार्ष्णिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥२०७

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥२०८

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०६

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥२१०

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥२११

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥२१२

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मनं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥२१३

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥२१४

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।
एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ।२१५

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥२१६

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मंत्रैर्विषापहैः ॥२१७

विषघ्नैः(रुदकैः)रगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि (शोधयेत्)योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥२१८

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥२१९

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥२२०

भुक्त्वान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१

अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥२२२

सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥२२३

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥२२४

तत्र भुक्त्वा पुनः किंचित्तूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥२२५

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥२२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
राज्यशासनधर्मवर्णननाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७

अष्टमोऽध्यायः

राजधर्मदण्डविधानवर्णनम्।

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम्॥ १
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्।
विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥२
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥३
तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥४
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥५
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च॥६
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह॥७
एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम्।
धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम्॥८

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥९

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥१०

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥११

धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥१२

सभां वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्विषी ॥१३

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥१४

धर्म एव हतो हन्ति धर्मोरक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत ॥१५

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥१६

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥१७

पादोधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥१८

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥१९

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥२०॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम्।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥२१॥

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम्।
विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥२२॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥२३॥

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥२४॥

वाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥२५॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥२६॥

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत्।
यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥२७॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥२८॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥२९॥

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्।
अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥३०॥

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।
संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥३१

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।
वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥३२

आददीताथ षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।
दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥३३

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।
यांस्तत्र चौरान्गृह्णीयात्तान्राजेभेन घातयेत् ॥३४

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥३५

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥३६

विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥३७

यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥३८

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥३९

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥४०

जातिजानपदान्धर्माञ्छ्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥४१

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥४२
नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचन ॥४३
यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम्।
नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥४४
सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणम्।
देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥४५
सद्भिराचरितं यत्स्याद्धार्मिकैश्च द्विजातिभिः।
तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥४६
अधमर्णार्थसिध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥४७
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥४८
धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥४९
यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्।
न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥५०
अर्थेऽपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः ॥५१
अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि।
अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वाऽन्यदुद्दिशेत् ॥५२

अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः ।
यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥५३

अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्त्वपधावति ।
सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥५४

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।
निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥५५

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।
न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥५६

साक्षिणः (ज्ञातारः) सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमिति निर्दिशेत् ॥५७

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः ।
न चेत्त्रिपक्षात्प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजितः ॥५८

यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् ॥५९

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थो धनैषिणा ।
त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपब्राह्मणसन्निधौ ॥६०

यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥६१

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्त्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥६२

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥६३

नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्ता न दूषिताः ॥६४

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥६५

नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥६६

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः ॥६७

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥६८

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥६९

स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥७०

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥७१

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥७२

बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥७३

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥७४

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि।
अवाङ्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते॥७५

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वाऽपि किंचन।
पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम्॥७६

एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्याद्बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः॥७७

स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम्।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम्॥७८

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन्॥७९

यद्द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिञ्चेष्टितं मिथः।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता॥८०

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोत्य(पुष्कलान्)निन्दितान्।
इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता॥८१

साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम्।
विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम्॥८२

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते।
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः॥८३

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः।
माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम्॥८४

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः॥८५

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।
रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥८६
देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥८७
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥८८
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥८९
जन्मप्रभृति यत्किंचित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ।
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥९०
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे ।
नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥९१
यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥९२
नग्नो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥९३
अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥९४
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभां गतः ॥९५
यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ।
तस्मिन्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥९६

यावतो बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥९७

पंच पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृपे ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥९८

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥९९

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥१००

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥१०१

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥१०२

तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्दैवीं वाचं वदन्ति ताम् ॥१०३

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्रर्तोक्तौ भवेद्वधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ॥१०४

वाग्दैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥१०५

कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा ॥१०६

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।
तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबंधं च सर्वतः ॥१०७

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥१०८

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।
न विन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥१०९

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
वशिष्ठश्चापि शपथं शेपे पैजवने नृपे ॥११०

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥१११

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥११२

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥११३

अग्निं वाऽऽहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।
पुत्रदारस्य वाऽप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥११४

यमिद्धो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।
न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥११५

वत्सस्य ह्यभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ।
नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥११६

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥११७

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥११८

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्।
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११९
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम्।
भयाद्द्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥१२०
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥१२१
एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥१२२
कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥१२३
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥१२४
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पंचमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥१२५
अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्वतः।
सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥१२६
अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम्।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥१२७
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥१२८
वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डं तु बधदण्डमतः परम् ॥१२९

बधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥१३०

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्यामशेषतः ॥१३१

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥१३२

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥१३३

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलिको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥१३४

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥१३५

ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥१३६

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥१३७

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पंच विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः १३८

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥१३९

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥१४०

द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥१४१
द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम्।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥१४२
न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥१४३
न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥१४४
आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः।
अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥१४५
संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥१४६
यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥१४७
अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति ॥१४८
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९
यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥१५०
कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ॥१५१

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति।
कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥१५२
नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां विनिर्हरेत्।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥१५३
ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम्।
स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्तयेत् ॥१५४
अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत्।
यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥१५५
चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः।
अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६
समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥१५७
यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः।
अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छे (यतेन) त्स्वधनादृणम् ॥१५८
प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्।
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥१५९
दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः।
दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥१६०
अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम्।
पश्चात्प्रतिभुवि प्रते परीप्सेत्केन हेतुना ॥१६१
निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलंधनः।
स्वधनादेव तद्द्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः ॥१६२

मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥१६३
सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥१६४
योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥१६५
ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।
दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥१६६
कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न विचालयेत् ॥१६७
बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥१६८
त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो वणिङ्नृपः ॥१६९
अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥१७०
अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥१७१
स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणात् ।
बलं सञ्जायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥१७२
तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।
वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः १७३

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥१७४

कामक्रोधौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥१७५

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥१७६

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।
समोऽवकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥१७७

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥१७८

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥१७९

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥१८०

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।
स याच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥१८१

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।
अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥१८२

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते ॥१८३

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।
उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥१८४

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे।
नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥१८५

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे।
न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥१८६

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत ॥१८७

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने।
समुद्रे नाप्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥१८८

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा।
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥१८९

निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च।
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥१९०

योनिक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥१९१

निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम्।
तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥१९२

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः।
ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥१९३

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥१९४

मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा।
मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥१९५

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च।
राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥१९६
विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः।
न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम ॥१९७
अवहार्यो भवेत्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्।
निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥१९८
अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥१९९
सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित्।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥२००
विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलसन्निधौ।
क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम ॥२०१
अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥२०२
नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति।
न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥२०३
अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते।
उभे त एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥२०४
नोन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैथुना।
पूर्वं दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥२०५
ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सह कर्तृभिः ॥२०६

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥२०७

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥२०८

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ॥२०९

सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥२१०

संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥२११

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।
पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥२१२

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥२१३

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रिया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥२१४

भृतोऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥२१५

आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥२१६

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥२१७

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥२१८

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥२१९

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।
चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥२२०

एतद्दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥२२१

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥२२२

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥२२३

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान् ॥२२४

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥२२५

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥२२६

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥२२७

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।
तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥२२८

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥२२९

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥२३०

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥२३१

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥२३२

विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥२३३

कर्णौ चर्म च बालांश्च बस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।
पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत् ॥२३४

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥२३५

तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥२३६

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥२३७

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥२३८

वृतिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ।
छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥२३९

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥२४०

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
सर्वत्र तु सदो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥२४१

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।
सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥२४२

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥२४३

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥२४४

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥२४५

सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन्शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥२४६

गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च ।
शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥२४७

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥२४८

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।
सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥२४९

अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः ।
करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा बालुकास्तथा ॥२५०

यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्।
तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥२५१
एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥२५२
यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥२५३
ग्रामेयककुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥२५४
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ता सीम्नि निश्चयम्।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥२५५
शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः।
सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम ॥२५६
यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥२५७
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवासिनः।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥२५८
सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥२५९
व्याधाञ्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥२६०
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम्।
तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥२६१

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥२६२

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥२६३

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥२६४

सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥२६५

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्य विनिर्णयम् ॥२६६

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥२६७

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥२६८

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥२६९

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥२७०

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥२७१

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥२७२

च्युतं (श्रुतं) देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च।
वितथेन ब्रुवन्दर्पाद्दाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥२७३
काणं वाऽप्यथ वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम्।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥२७४
मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम्।
आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥२७५
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता।
ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥२७६
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः।
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥२७७
एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥२७८
येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥२७९
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति।
पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥२८०
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥२८१
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥२८२
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्।
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥२८३

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः।
मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः २८४
वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा।
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥२८५
मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति।
यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥२८६
अङ्गावपीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा।
समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥२८७
द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥२८८
चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च।
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥२८९
यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥२९०
छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥२९१
छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥२९२
यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥२९३
प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥२९५
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्विषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥२९६
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७
गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पाञ्चमाषिकः ।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥२९८
भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो (प्रेष्यो) भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥२९९
पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम ॥३००
एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ३०१
परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२
अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥३०३
सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥३०४
यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति ।
तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥३०५

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन्।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥३०६
योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७
अरक्षितारमत्तारं बलिषड्भागहारिणम्।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥३०८
अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम्।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥३०९
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नतः।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥३१०
निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥३११
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां नृणाम्।
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥३१२
यः क्षिप्तोमर्षयत्यार्तैस्तेन स्वर्गे महीयते।
यस्त्वैश्वर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥३१३
राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन (धीमता) धावता।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवङ्कर्मास्मि शाधि माम् ॥३१४
स्कन्धेनादाय मुशलं लगुडं वापि खादिरम्।
शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥३१५
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥३१

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥३१७
राजभिःकृत (धृत) दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥३१८
यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥३१९
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥३२०
तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः ।
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ३२१
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥३२२
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति ॥३२३
महापशूनां हरणे शास्त्राणामौषधस्य च ।
कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥३२४
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिका (खरिका) याश्च भेदने ।
पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥३२५
सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥३२६
वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥३२७

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥३२८

अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ।
पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥३२९

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥३३०

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥३३१

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यत् ॥३३२

यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
तमाद्यं (तं शतं) दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥३३३

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।
तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥३३४

पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥३३५

कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥३३६

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥३३७

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥३३८

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।
तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥३३९
योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥३४०
द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥३४१
असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।
दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चोरकिल्बिषम् ॥३४२
अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥३४३
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।
नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥३४४
वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।
साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥३४५
साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥३४६
न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥३४७
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥३४८
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण घ्नन्न दुष्यति ॥३४९

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥३५०

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥३५१

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्नॄन्महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥३५२

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥३५३

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्रहः ।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥३५४

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥३५५

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥३५६

उपकारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३५७

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३५८

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥३५९

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥३६०

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् ।
निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥३६१

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥३६२

किंचिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।
प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥३६३

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥३६४

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किंचिदपि दापयेत् ।
जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥३६५

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥३६६

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥३६७

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥३६८

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥३६९

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥३७०

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥३७१

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥३७२
संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥३७३
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते ॥३७४
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।
सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥३७५
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥३७६
उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥३७७
सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥३७८
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥३७९
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
राष्ट्रादेनं बहिःकुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥३८०
न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥३८१
वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥३८२

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः॥३८३
क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः।
मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा॥३८४
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्॥३८५
यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्॥३८६
एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके।
साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः॥३८७
ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्यजेद्यदि।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम्॥३८८
न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति।
त्यजन्नपतितानेतान्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥३८९
आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन्हितमात्मनः॥३९०
यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥३९१
प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम्॥३९२
श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन्।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम्॥३९३

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।
श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥३९४

श्रोत्रियं व्याधितार्त्तौ च बालवृद्धावकिंचनम् ।
महाकुलीनमार्यं च राजा सम्पूजयेत्सदा ॥३९५

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निहरेन्न च वासयेत् ॥३९६

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥३९७

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥३९८

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥३९९

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥४००

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥४०१

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥४०२

तुला मानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥४०३

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥४०४

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥४०५

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥४०६

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥४०७

यन्नावि किंचिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥४०८

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥४०९

वाणिज्यंकारयेद्वैश्यं कुसीदं कृषिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥४१०

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥४११

दास्यं तु कारयंल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥४१२

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥४१३

न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥४१४

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥४१५

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधना स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥४१६

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद् द्रव्योपादानमाचरेत् ।
न हि तस्यास्ति किंचित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥४१७

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयतामिदं जगत् ॥४१८

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥४१९

एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान्समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥४२०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
अष्टमोऽध्यायः ॥८

—❀::❀—

नवमोऽध्यायः ।

अत्रादौ—स्त्रीस्वातन्त्र्यमधर्मवर्णनम् ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥२

पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥३

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः।
मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥४

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥५

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम्।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्त्तारो दुर्बला अपि ॥६

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्हि रक्षति ॥७

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥८

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्।
तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः ॥९

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥१०

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ॥११

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षयुस्ताः सुरक्षिताः ॥१२

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥१३

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥१४

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥१५

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥१६

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ।
द्रोग्धृभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥१७

नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥१८

तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।
स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥१९

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥२०

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।
तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥२१

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥२२

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥२३

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।
उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥२४

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥२५

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥२६

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥२७

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥२८

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥२९

व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥३०

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१

भर्त्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्त्तरि ।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥३२

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥३३

विशिष्टं कुत्रचिद्बीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ।
उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥३४

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ।
सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥३५

यादृशं तूप्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
तादृग्रोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥३६
इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
न च योनिगुणान्कांश्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥३७
भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः ।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥३८
व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथा यवाः ।
यथाबीजं प्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥३९
अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
उप्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥४०
तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥४१
अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥४२
नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ।
तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥४३
पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥४४
एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना ॥४५
न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्त्तुर्भार्या विमुच्यते ।
एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥४६

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥४७

यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महीष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ॥४८

येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥४९

यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥५०

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥५१

फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी(बलीयसी) ॥५२

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥५३

ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥५४

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥५५

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥५६

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥५७

ज्येष्ठो यवीयसो भार्यां यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ।
पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥५८

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥५९

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥६०

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥६१

विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥६२

नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तेयातां तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥६३

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन्हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥६४

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥६५

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥६६

स महीमखिलां भुञ्जन्राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥६७

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥६८

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥६९

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥७०

न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्वा पुनः प्रयच्छन्हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥७१

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥७२

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥७३

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥७४

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥७५

प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
विद्यार्थं षड्यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥७६

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषाणां योषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्त्वेनां दायं हृत्वा न संवसेत् ॥७७

अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा ।
सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥७८

उन्मत्तं पतितं क्लीबमबीजं पापरोगिणम् ।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥७९

मद्यपाऽसत्य (असाधु) वृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्राऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥८०
वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥८१
या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥८२
अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥८३
प्रतिषेधे पिबेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥८४
यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योषितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्येष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥८५
भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।
स्वा स्वैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥८६
यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यया ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥८७
उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥८८
काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥८९
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥९०

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम्।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥९१

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा।
मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥९२

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥९३

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥९४

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः।
तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥९५

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥९६

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥९७

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन्।
शुल्कं हि गृह्णन्कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥९८

एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥९९

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु।
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥१००

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥१०१

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
यथा नातिचरेतां तौ वियुक्ताविततरेतरम् ॥१०२

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दाय (धर्म) भागं निबोधत ॥१०३

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥१०४

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥१०५

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥१०६

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥१०७

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥१०८

ज्येष्ठः पूज्य तमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ।
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥१०९

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥११०

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥१११

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥११२

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥११३

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्र्यमग्रजः ।
यच्च सातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्नुयाद्वरम् ॥११४

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।
यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥११५

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥११६

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥११७

स्वाभ्यः स्वाभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥११८

अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥११९

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१२०

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥१२१

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।
कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥१२२

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत स पूर्वजः ।
ततोऽपरे ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥१२३

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भजेरन्निति धारणा ॥१२४
सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥१२५
जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥१२६
अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥१२७
अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥१२८
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥१२९
यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥१३०
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥१३१
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद्द्वौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥१३२
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥१३३
पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥१३४

अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन।
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥१३५
अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥१३६
पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥१३७
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१३८
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।
दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥१३९
मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥१४०
उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः।
स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥१४१
गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः क्वचित्।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥१४२
अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥१४३
नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः।
नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः ॥१४४
हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥१४५

धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥१४६
याऽनियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽप्यवाप्नुयात् ।
तं कामजरिक्थीयं मिथ्योत्पन्नं प्रचक्षते ॥१४७
एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥१४८
ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ॥१४९
कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्यौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥१५०
त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५१
सर्वं वा रिक्थजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥१५२
चतुरोंऽशान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।
वैश्या पुत्रो हरेद् द्व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५३
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो (यद्यपुत्रो) ऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥१५४
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥१५५
समवर्णासु ये (वा) जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।
उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरन्नितरे समम् ॥१५६

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥१५७

पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥१५८

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥१५९

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥१६०

यादृशं फलमाप्नोति कुप्लवैः सन्तरं जलम् ।
तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥१६१

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥१६२

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥१६३

षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पंचममेव वा ॥१६४

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥१६५

स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥१६६

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥१६७

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ॥१६८
सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥१६९
उत्पद्यते गृहे यस्य (यस्तु) न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥१७०
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥१७१
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥१७२
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।
वोढः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥१७३
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥१७४
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१७५
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा ।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥१७६
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानमर्प (स्पर्श) येद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥१७७
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥१७८

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१७९

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥१८०

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥१८१

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥१८२

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥१८३

श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान्रिक्थमर्हति ।
बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥१८४

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥१८५

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।
चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥१८६

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥१८७

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥१८८

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥१८९

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।
तत्र यद्रिक्थजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥१९०
द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः ॥१९१
जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥१९२
यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥१९३
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥१९४
अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥१९५
ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वसु ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥१९६
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥१९७
स्त्रियां तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥१९८
न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥१९९
पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥२००

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥२०१
सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्॥२०२
यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्क्लीबादीनां कथंचन।
तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति॥२०३
यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः॥२०४
अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्।
समस्तत्र विभागः स्यादपित्र्य इति धारणा॥२०५
विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव माधुपर्किकमेव च॥२०६
भ्रातॄणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्दत्तोपजीवनम्॥२०७
अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपा (र्जितम्) र्जयेत्।
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति॥२०८
पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्॥२०९
विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥२१०
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते॥२११

सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥२१२
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातॄन्यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥२१३
सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।
न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥२१४
भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥२१५
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥२१६
अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥२१७
ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥२१८
वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥२१९
अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।
क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥२२०
द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥२२१
प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥२२२

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः॥२२३
द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा।
तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः॥२२४
कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान्।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्॥२२५
एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।
विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः॥२२६
द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत्।
तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान्॥२२७
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा॥२२८
क्षत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन्।
आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः॥२२९
स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम्।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम्॥२३०
ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम्।
धनोष्मणा पच्यमानास्तान्निःस्वान्कारयेन्नृपः॥२३१
कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनां च दूषकान्।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा॥२३२
तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत्।
कृतं तद्धर्मतो विद्यान्न तद्भूयो निवर्तयेत्॥२३३

अमात्याः प्राड्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तंसहस्रञ्च दण्डयेत् ॥२३४

ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥२३५

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥२३६

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥२३७

असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्या(विगर्हिताः)विवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥२३८

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥२३९

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे (पूर्वे) वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥२४०

आगस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥२४१

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥२४२

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥२४३

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥२४४

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः।
ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२४५

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमम्।
तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥२४६

निष्पद्यन्ते च शस्यानि यथोप्तानि विशां पृथक्।
बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥२४७

ब्राह्मणान्बाधमानं तु कामादवरवर्णजम्।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥२४८

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे।
अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥२४९

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः।
अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥२५०

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः।
देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥२५१

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥२५२

रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात्।
नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥२५३

अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥२५४

निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम्।
तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥२५५

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥२५६
प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥२५७
उत्कोचकाश्चोपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्रप्रेक्षणिकैः सह ॥२५८
असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥२५९
एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।
निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥२६०
तान्विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥२६१
तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥२६२
न हि दण्डादृते शक्यः कर्त्तुं पापविनिग्रहः ।
स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥२६३
सभा प्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥२६४
जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥२६५
एवं विधान्नृपो देशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥२६६

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥२६७
भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।
शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥२६८
ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥२६९
न होढेन विना चौरं घातयेद्धार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥२७०
ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥२७१
राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥२७२
यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥२७३
ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥२७४
राज्ञः कोशापहर्त्तृंश्च प्रातिकूल्येष्ववस्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥२७५
सन्धिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥२७६
अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥२७७

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
संनिधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥२७८

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
यद्वाऽपि प्रतिसंस्कुर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥२७९

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥२८०

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
आगमं वाप्ययपां भिन्द्यात्स दाप्य पूर्वसाहसम् ॥२८१

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥२८२

आपद्गतोऽथवा वृद्धा गर्भिणी बाल एव वा ।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥२८३

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥२८४

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥२८५

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥२८६

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
समाप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥२८७

बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥२८८

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम्।
द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥२८९

अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः।
मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥२९०

अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च।
मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्वधम ॥२९१

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः।
प्रवर्त्तमनमन्याये छेदये (खण्डशः) ल्लवशः क्षुरैः ॥२९२

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च।
कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥२९३

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥२९४

सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम्।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्व्यसनं महत् ॥२९५

सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत्।
अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥२९६

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते।
येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥२९७

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम्।
स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्या(न्महीपतिः)त्परात्मनोः ॥२९८

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च।
आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥२९९

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥३००

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥३०१

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम् ।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥३०२

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥३०३

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥३०४

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥३०५

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥३०६

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियन्तव्या प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥३०७

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।
तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥३०८

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
तथा प्रकृतयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥३०९

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥३१०

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम्।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥३११

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः।
स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परएव च ॥३१२

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत्।
ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥३१३

यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः।
क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥३१४

लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः।
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्समृध्नुयात् ॥३१५

यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥३१६

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत्।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ॥३१७

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति।
हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥३१८

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते सर्वकर्मसु।
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥३१९

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः।
ब्रह्मैव सन्नियन्तृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥३२०

अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥३२१

नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥३२२

दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
पुत्रे राज्यं समा (साद्य) सृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥३२३

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।
हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्यान्नियोजयेत् ॥३२४

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।
इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥३२५

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥३२६

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥३२७

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥३२८

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ॥३२९

बीजानामुप्तिविच्च स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।
मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥३३०

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥३३१

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥३३२

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्।
दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥३३३
विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम्।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः परम् ॥३३४
शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः।
ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥३३५
एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः।
आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥३३६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां नवमोऽध्यायः ॥९॥

—❀०❀—

दशमोऽध्यायः।

अथादौ—वर्णानां भेदान्तरविवेकवर्णनम्।

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः ॥१
सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥२

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥३
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥४
सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते ॥५
स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥६
अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।
द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम् ॥७
ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥८
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जं तु रुग्रो नाम प्रजायते ॥९
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥१०
क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥११
शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥१२
एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबष्ठोग्रौ यथास्मृतौ ।
क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥१३

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥१४

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥१५

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥१६

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥१७

जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥१८

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥१९

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥२०

व्रात्यात्तु जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥२१

झल्लो मल्लश्च राजन्याद्व्रात्याल्लिच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥२२

वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥२३

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥२४

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२५

सुतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
मगधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥२६

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्याः प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥२७

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते ।
आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमः ॥२८

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥२९

यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥३०

प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान्पुनः ।
हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥३१

प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम् ।
सैरन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥३२

मैत्रेयकं तु वैदेहो माधूकं संप्रसूयते ।
नॄन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥३३

निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः ॥३४

मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥३५

कारावरो निषादात्तु चर्मकारं प्रसूयते ।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥३६
चाण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥३७
चाण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुल्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥३८
निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥३९
सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥४०
सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥४१
तपोवीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥४२
शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणा (तिक्रमेण) दर्शनेन च ॥४३
पुण्ड्रकाश्चोड्रद्रविडाः काम्वोजा यवनाः शकाः ।
पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥४४
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो वहिः ।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥४५
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥४६

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥४७

मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥४८

क्षत्त्रुग्रपुक्कसानां तु बिलौको वधबन्धनम् ।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥४९

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥५०

चण्डालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥५१

वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥५२

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥५३

अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥५४

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
अबान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥५५

बध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥५६

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥५७

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥५८

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा।
न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥५९

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥६०

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः।
राष्ट्रीयैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥६१

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः।
स्त्रीबाला(भ्यव)भ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥६२

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥६३

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते।
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात् ॥६४

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम्।
क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥६५

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया।
ब्राह्मण्यामप्यनार्यात्तु श्रेयस्त्वं क्वेति (कस्य) चेद्भवेत् ॥६६

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः।
जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥६७

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः।
वैगुण्याज्जन्मतः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥६८

सुबीजं चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।
तथाऽऽर्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥६६

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥७०

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥७१

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यजा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं (विशिष्यते) प्रशस्यते ॥७२

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।
सम्प्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥७३

ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥७४

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥७५

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥७६

त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥७७

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥७८

शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥७९

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम्।
वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥८०

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥८१

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥८२

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥८३

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥८४

इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम्।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥८५

सर्वान् रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह।
अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥८६

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च।
अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥८७

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥८८

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च।
मद्यं नीलीं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥८९

काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥९०

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥९१
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥९२
इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥९३
रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नं चाकृतान्नेन (कृतान्नेन) तिला धान्येन तत्समाः ॥९४
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥९५
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥९६
वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जातितः ॥९७
वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥९८
अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥९९
यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥१००
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥१०१

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयं गतः।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥१०२

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात्।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥१०३

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यत (तत) स्ततः।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥१०४

अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥१०५

श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥१०६

भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने वने।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥१०७

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥१०८

प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥१०९

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम्।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥११०

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम्।
प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥१११

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥११२

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥११३

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥११४

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥११५

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥११६

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥११७

चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन्परं शक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥११८

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्याद्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ॥११९

धान्येऽष्टमं विंशं शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ।
कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥१२०

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेदिति ।
धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥१२१

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१२२

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥१२३

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः।
शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥१२४
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥१२५
न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति।
नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१२६
धर्मेप्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्त (धर्म) मनुष्ठिताः।
मन्त्रव (र्ज) र्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥१२७
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः।
तथा तथेमं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥१२८
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥१२९
एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः।
यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥१३०
एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥१३१

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
दशमोऽध्यायः ॥१०॥

—०❀०—

एकादशोऽध्यायः ।

अथ धर्मप्रतिरूपकवर्णनम् ।

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् ।
गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥१
न वै तान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥२
एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
इतरेभ्यो वहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥३
सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥४
कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥५
धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
वेदवित्सु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥६
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥७
अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥८
शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥९

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम्।
तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च ॥१०

यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥११

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः।
कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥१२

आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥१३

योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा (यज्ञः) च सहस्रगुः।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥१४

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः।
तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥१५

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥१६

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते।
आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥१७

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन।
दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥१८

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति।
स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥१९

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः।
अयज्वनां तु यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥२०

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥२१

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥२२

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समंततः ।
राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥२३

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ।
यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥२४

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥२५

देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥२६

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥२७

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥२८

विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥२९

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥३०

न ब्राह्मणो वेदयेत किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।
स्ववीर्येणैव ताञ्छिष्यान्मानवानपकारिणः ॥३१

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विजः ॥३२

श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ।
वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्विजः ॥३३

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥३४

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥३५

न वै कन्या न युवतीर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा ॥३६

नरके हि पतन्त्येते जुह्वन्तः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥३७

प्राजापत्यमदत्त्वाऽश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥३८

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥३९

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।
हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥४०

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥४१

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।
ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥४२

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसेविनाम्।
पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत्॥४३
अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्।
प्रस (ज्जन्नि) क्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥४४
अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्॥४५
अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति।
कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः॥४६
प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा।
न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः॥४७
इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतै (कृत) स्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम्॥४८
सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम्।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः॥४९
पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम्।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः॥५०
अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं वागपहारकः।
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः॥५१
दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्।
हिंसया व्याधिभूयस्त्वं स्फीतोऽन्यस्त्र्यभिमर्षकः॥५२
एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः।
जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा॥५३

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥५४
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥५५
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥५६
ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥५७
निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥५८
रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥५९
गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥६०
परिवित्तितानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च।
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥६१
कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम्।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥६२
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च।
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥६३
सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम्।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ॥६४

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥६५
अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥६६
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥६७
ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।
जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥६८
खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥६९
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥७०
कृमिकीटवयोहत्या मद्य (अनुगत) संसृष्टभोजनम् ।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥७१
एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ।
यैर्यैर्व्रतैरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निबोधत ॥७२
ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥७३
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥७४
यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुताऽपि वा ॥७५

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ॥७६

सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥७७

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम् ॥७८

कृतवापनो निवसेद्ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥७९

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः (सम्यक्) प्राणान्परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥८०

त्र्यवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।
विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेऽपिमुच्यते ॥८१

एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥८२

शिष्ट्वा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।
स्वमेनोऽवभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते ॥८३

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ।
तस्मात्समागमे तेषामेनोविख्याप्य शुध्यति ॥८४

ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् ।
प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥८५

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ।
सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥८६

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥८७

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।
राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥८८

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुद्ध्य (रभ्य) गुरुं तथा ।
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥८९

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥९०

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥९१

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥९२

कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥९३

सुरां वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥९४

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥९५

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥९६

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥९७

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत्।
तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥९८
एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥९९
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु।
स्वकर्म ख्यापयन्ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥१००
गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्।
वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥१०१
तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम्।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणोऽव्रतम् ॥१०२
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः।
गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥१०३
गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तल्पे स्वप्यादयोमये।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥१०४
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः ॥१०५
खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः ॥१०६
चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥१०७
एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम्।
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ॥१०८

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥१०९
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं मितम् ।
गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥११०
दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥१११
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आसीनासु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥११२
आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैः(सर्वप्राणै)र्विमोचयेत् ॥११३
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वापि (वाति) वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥११४
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥११५
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥११६
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रत ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥११७
एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णिव(र्ज)र्ज्यं शुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥११८
अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥११९

हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमानन्ततश्च समेत्यृचा ।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥१२०

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥१२१

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।
चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥१२२

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥१२३

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशं स्त्रिषवणं त्वब्देन स विशुद्ध्यति ॥१२४

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥१२५

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवः ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥१२६

तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥१२७

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्यात्सुचरितव्रतः ॥१२८

त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
वसन्दूरतरे ग्रामाद्वृक्षमूलनिकेतनः ॥१२९

एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥१३०

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान्शूद्रहा चरेत् ।
वृषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥१३१
मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥१३२
पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।
उपस्पृशेत्स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽब्दैवतं जपेत् ॥१३३
अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालभारकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम् ॥१३४
घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ।
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौंचं हत्वा त्रिहायणम् ॥१३५
हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥१३६
वासो दद्याद्धयं हत्वा पंच नीलान्वृषान्गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥१३७
क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥१३८
जीनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ॥१३९
दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।
एकैकशश्चरेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥१४०
अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥१४१

किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥१४२

फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥१४३

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥१४४

कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतः ॥१४५

एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।
ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥१४६

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥१४७

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥१४८

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।
शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽऽपः कुशवारि पिबेत्त्र्यहम् ॥१४९

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥१५०

अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥१५१

वपनं मेखलादण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥१५२

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥१५३
शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः ॥१५४
विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥१५५
शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
अज्ञातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥१५६
क्रव्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥१५७
मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।
स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥१५८
ब्रह्म (व्रत) चारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥१५९
विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥१६०
अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः ॥१६१
एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
स्तेयदोषापहर्तॄणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥१६२
धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥१६३

मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च।
कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥१६४
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनि।
चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥१६५
भक्ष्मभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च।
पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥१६६
तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च।
चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥१६७
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च।
अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता ॥१६८
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैक (खुरस्य) शफस्य च।
पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ॥१६९
एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः।
अगम्यागमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥१७०
गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ॥१७१
पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च।
मातुश्च भ्रातु(स्तनयां) राप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१७२
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥१७३
अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥१७४

मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७५

चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥१७६

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥१७७

सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमन्त्रिता ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥१७८

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः ।
तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥१७९

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥१८०

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥१८१

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥१८२

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥१८३

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥१८४

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु सम्भाषण सहासने ।
दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥१८५

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्धनं ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥१८६
प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवं ।
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥१८७
स त्वप्सु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकं ।
सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥१८८
एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥१८९
एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित्सहाचरेत् ।
कृतनिर्णेजनांश्चैतान्न जुगुप्सेत कर्हिचित् ॥१९०
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥१९१
येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् ॥१९२
प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥१९३
यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥१९४
जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥१९५
उपवासकृशं तं तु गोव्रजात्पुनरागतम् ।
प्रणतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥१९६

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम्।
गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम्॥१९७

व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च।
अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति॥१९८

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति॥१९९

श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति॥२००

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा।
होमाश्च शाकला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनम्॥२०१

उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति॥२०२

विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्त्तः शारीरं सन्निषेव्य च।
सचैलो वहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुद्धति॥२०३

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्॥२०४

हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः।
स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत्॥२०५

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वाबध्य वाससा।
विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत्॥२०६

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥२०७

शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति महीतले।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरकं (व्रजेत्) वसेत् ॥२०८
अवगूर्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥२०९
अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये।
शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥२१०
यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति।
तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् ॥२११
त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन्द्विजः ॥२१२
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥२१३
एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्द्विजः ॥२१४
तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥२१५
यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥२१६
एकैकं ह्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥२१७
एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम् ॥२१८

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥२१९

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥२२०

यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्नन्हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥२२१

एतद्रुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्व्रतम् ।
सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥२२२

महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥२२३

त्रिरह्नस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥२२४

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥२२५

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥२२६

एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥२२७

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥२२८

यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२२९

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२३०
कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥२३१
एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
मनोवाङ्मूर्त्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥२३२
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत् ॥२३३
यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ।
तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥२३४
तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।
तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥२३५
ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्त्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥२३६
ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥२३७
औषधान्यगदो (गदा) विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥२३८
यद्दुस्तरं यद्दुरापं यद्दुर्गं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥२३९
महापातकिनश्चैव शेषाश्चा कार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥२४०

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥२४१
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्ति (कर्म) भिर्जनाः ।
तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥२४२
तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥२४३
प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥२४४
इत्ये (यदे) तत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्य (मुद्भवम्) मुत्तमम् ॥२४५
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥२४६
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥२४७
इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चितं यथाविधि ।
अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥२४८
सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहणं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२४९
कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्यृचम् ।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ॥२५०
सकृज्जप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसङ्कल्पमेव च ।
अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥२५१

हवीष्यान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च।
जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः ॥२५२
एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम्।
अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति वा ॥२५३
प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्।
जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात् ॥२५४
सोमारौद्रं तु बह्वेनाः समामभ्यस्य शुध्यति।
स्रवन्त्यामाचरन्स्नानमर्यम्णामिति च तृचम् ॥२५५
अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत्।
अप्रशस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत भैक्षभुक् ॥२५६
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ॥२५७
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुध्यति ॥२५८
अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम्।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥२५९
त्र्यहं तूपवसेद्युक्तस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥२६०
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥२६१
हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः।
ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६२

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः।
साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२६३
यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति।
तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥२६४
ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च।
एष ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् ॥२६५
आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥२६६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
मनुस्मृत्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ११

—:o:—

द्वादशोऽध्यायः

अथेदानीं कर्मणांशुभाशुभफलवर्णनम्।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ।
कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥१
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥२

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥३
तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥४
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥५
पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः ।
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥६
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥७
मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभम् ।
वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥८
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥९
वागदंडोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ।
यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥१०
त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ सुसंयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥११
योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥१२
जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सर्वदेहिनां ।
येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥१३

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥१४

असंख्या मूर्त्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥१५

पञ्चभ्य एव भूतेभ्यः (मात्राभ्यः) प्रेत्य दुष्कृतिनां नृणाम् ।
शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥१६

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेह यातनाः ।
तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥१७

सोऽनुभूयासुखोदर्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ।
व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥१८

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपृक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥१९

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ।
तैरेव चावृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्नुते ॥२०

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममल्पशः ।
तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥२१

यामीस्ता यातनाः प्राप्य स जीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥२२

एता दृष्ट्वाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥२३

सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनो गुणान् ।
यैर्व्याप्येमान्स्थितो भावान्महान्सर्वानशेषतः ॥२४

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥२५
सत्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥२६
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि लक्षयेत् ।
प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्वं तदुपधारयेत् ॥२७
यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
तद्रजोप्रतिपं विद्यात्सततं हर्तृ देहिनाम् ॥२८
यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥२९
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
अग्र्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०
वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धर्मक्रियाऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१
आरम्भरुचिताऽधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥३२
लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥३३
त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥३४
यत्कर्म कृत्वा कुर्वंश्च करिष्यंश्चैव लज्जति ।
तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥३५

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥३६
यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥३७
तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।
सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेषां यथोत्तरम् ॥३८
येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।
तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥३९
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
तिर्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥४०
त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥४२
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥४३
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥४४
झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥४५
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥४६

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥४७

तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥४८

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सराः ।
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥४९

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥५०

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिःप्रकारस्य कर्मणः ।
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥५१

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।
पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥५२

यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥५३

बहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥५४

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥५५

कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥५६

लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥५७

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥५८
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽमेध्यभक्षिणः ।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥५९
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥६०
मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥६१
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः ।
मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥६२
मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।
चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥६३
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥६४
छुच्छुन्दरीः शुभान्गन्धान्पत्रशाकं तु बर्हिणः ।
श्वावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ॥६५
बको भवति हृत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥६६
वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥६७
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥६८

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः।
एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥६९
स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा ह्यनापदि।
पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति (दस्युषु) शत्रुषु ॥७०
वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाच्च्युतः।
अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कूटपूतनः ॥७१
मैत्राक्षिज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक्।
चैलाशकश्च भवति शूद्रोऽधर्मात्स्वकाच्च्युतः ॥७२
यथा यथा निषेवन्ते विषयान्विषयात्मकाः।
तथा तथा कुशलता तेषां तेषूपजायते ॥७३
तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः।
संप्राप्नुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु ॥७४
तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्तनम्।
असिपत्त्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥७५
विविधाश्चैव संपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम्।
करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकांश्च दारुणान् ॥७६
संभवांश्च वियोनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः।
शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥७७
असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्।
बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥७८
बन्धुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः।
द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥७९

जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।
क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥८०

यादृशेन तु भावेन यद्यत् कर्म निषेवते ।
तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥८१

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।
नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥८२

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ।
अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥८३

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
किंचिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥८४

सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥८५

षण्णामेषां तु पूर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।
श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥८६

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥८७

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥८८

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥८९

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥९०

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥९१
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः।
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥९२
एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः।
प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥९३
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥९४
या वेदवाह्याः श्रुतयो (स्मृतयो) याश्च काश्च कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥९५
उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति(वन्तेच)यान्यतोऽन्यानिकानिचित्।
तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥९६
चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।
भूतं भवद्भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥९७
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पंचमः।
वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिर्गुणकर्मतः ॥९८
विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम्।
तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥९९
सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥१००
यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान्।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥१०१

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥१०२

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥१०३ ।

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥१०४

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥१०५

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥१०६

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।
मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यते (दिश्यते) ॥१०७

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः सः धर्मः स्यादशङ्कितः ॥१०८

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥१०९

दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥११०

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा ॥१११

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥११२

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥११३

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥११४

यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄननुगच्छति ॥११५

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६

एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥११७

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ।
सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मतिम् (मनः) ॥११८

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥११९

खं सन्निवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु ॥१२०

मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥१२१

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥१२२

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥१२३

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥१२४
एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥१२५
इत्येतन्मानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्द्विजः।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिम् ॥१२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
द्वादशोऽध्यायः ॥

मनुस्मृतिः समाप्तेयम्।

शुभं भवतु।

—:❀:—

॥ श्रीः ॥

* नारदीयमनुस्मृतिः *

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथादौ—व्यवहारदर्शनविधिः ।

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमबूभुजत् ।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ॥१

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रकल्पितः ।
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः कृतः ॥२

लिखितं साक्षिणश्चात्र द्वौ विधी सम्प्रवर्तितौ ।
सन्दिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं द्वयोर्विवदमानयोः ॥३

सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः ॥४

विवादे सोत्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।
स पणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये ॥५

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥६

कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृता नृपैः ।
प्रतिष्ठा व्यवहारस्य गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥७

स चतुष्पाच्चतुः स्थानश्चतुः साधन एव च ।
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारीति कीर्त्यते ॥८

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च ।
त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ॥९

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥१०

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥११

सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुः साधन उच्यते ।
चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्स चतुर्हितः ॥१२

कर्तॄनथो साक्षिणश्च सभ्यान्राजानमेव च ।
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ॥१३

धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपक्तेस्तथैव च ।
चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारी प्रकीर्तितः ॥१४

राजा सपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥१५

ऋणादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥१६

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥१७

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥१८

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥१९

एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतः ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥२०

कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ॥२१

द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
सङ्कासतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥२२

पक्षद्वयाभिसम्बन्धाद् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ॥२३

भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगतिः स उदाहृतः ।
भूतं तत्त्वार्थयुक्तं तत् प्रमादाभिहितं छलम् ॥२४

तत्र शिष्टं छलं राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः ।
भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥२५

धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।
सम्भवन्ति गुणाः सप्त सप्त वह्नेरिवार्चिषः ॥२६

धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।
प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गस्थानं च शाश्वतम् ॥२७

तस्माद् धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
समः स्यात्सर्वभूतेषु बिभ्रद् वैवस्वतं व्रतम् ॥२८

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।
समाहितमतिः पश्येद् व्यवहाराननुक्रमात् ॥२९

आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
विवित्सा निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥३०

धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।
समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतीर्घनाः ॥३१

यथा मृगस्य विद्धस्य मृगव्याधः पदं नयेत् ।
कक्षे शोणितलेशेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥३२

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद् धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥३३

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तोऽपि धर्मतः ।
व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनापचीयते ॥३४

सूक्ष्मो हि बलवान् धर्मो दुर्विचारस्त्वतीन्द्रियः ।
अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥३५

यात्यचोरोऽपि चोरत्वं चोरश्चायात्यचोरताम् ।
अचोरश्चोरतां प्राप्तो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥३६

स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात् ॥३७

गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ।
ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥३८

गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्ययिकेषु च ।
साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥३९

अनिवेद्य तु यो राज्ञः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते।
प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥४०
वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥४१
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा।
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्घयेत् ॥४२
नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन् नापराध्नुयात् ॥४३
आसेध्यकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते।
स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् ॥४४
निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥४५
गवां प्रचारे गोपालाः सस्याबन्धे कृषीवलाः।
शिल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्च विग्रहे ॥४६
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती।
विषमस्थश्च नासेध्या न चैनानाह्वयेन्नृपः ॥४७
नाभियुक्तोऽभियुञ्जीत तमतो(त्या ? त्वा)र्थमन्तरा।
न चाभियुक्तमन्येन विद्धं न व्यद्धुमर्हति ॥४८
यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत्।
नान्यत् पक्षान्तरं गच्छेद् गच्छन्पूर्वात् स हीयते ॥४९
न च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः।
यस्तत्र विनयः प्रोक्तः सोऽभियोक्तारमाव्रजेत् ॥५०

सापदेशं हरन् कालमब्रुवंश्चापि संसदि।
उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्॥५१
पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विवदेन्न यः।
स दण्ड्यश्च भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः॥५२
निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत्॥५३
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा॥५४
अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्ष्यते।
यत्तु प्रमादान्नोच्येत तद्भूतमपि हीयते॥५५
तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्॥५६
दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तद्दण्डमाप्नुयुः।
नहि जातु विना दण्डात्कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते॥५७
रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत्।
सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेय पापं विनयेद् भृशम्॥५८
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुतिष्ठता।
मनुष्ये चित्तवैचित्र्यात्परीक्ष्या साध्वसाधुता॥५९
पुरुषाः सन्ति ते लोभाद्ये ब्रूयुः कार्यमन्यथा।
सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः॥६०
अतः परीक्ष्यमुभयमतद्राज्ञा विशेषतः।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः॥६१

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यदर्शनाः ।
दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥६२

तलवद् दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥६३

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान् न धर्मात् परिहीयते ॥६४

एवं पश्यन्सदा राजा व्यवहारान्समाहितः ।
वितत्येह यशो दीप्तं ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥६५

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथञ्चन ।
नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥६६

युक्तरूपं ब्रुवन्सभ्यो नाप्नुयाद् द्वेषकिल्विषे ।
ब्रुवाणस्त्वन्यथा सभ्यस्तदेवोभयमाप्नुयात् ॥६७

राजा तु धार्मिकान्सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् ।
व्यवहारधु(रं? रां) वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव ॥६८

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥६९

तत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलाश्च पार्थिवाः ।
सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥७०

शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।
शुद्धिश्च धर्मात्तेषां हि धर्ममेव वदेदतः ॥७१

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥७२

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अब्रुवन् विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥७३
पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजनमृच्छति ॥७४
राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥७५
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति निरपेक्षः सकण्टकान् ।
परोक्षमर्थवैकल्याद्भाषते यः सभागतः ॥७६
तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः ।
वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं पतेत् ॥७७
यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद्यन्त्रयुक्तिभिः ।
प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद् व्यवहारतः ॥७८
यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
स निश्शल्यो विवादः स्यात्सशल्यः स्यादतोऽन्यथा ॥७९
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥८०

॥ इति व्यवहारदर्शनविधिः ॥

....

अथ ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥१
पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ।
विभक्ता ह्यविभक्ता वा यस्तामुद्वहते धुरम् ॥२
पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।
मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे दद्युस्तद्रिक्थिनोऽखिलम् ॥३
क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् ।
दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥४
इच्छन्ति पितरः पुत्रान्स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोक्षयिष्यति ॥५
अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।
ऋणात्पिता समुद्धार्यो यथा न नरकं पतेत् ॥६
तपस्वी चाग्निहोत्री च म्रियते चेदृणी यदि ।
तपश्चैवाग्निहोत्रं च तत्सर्वं धनिनां धनम् ॥७
न पुत्रर्णं पिता दद्यात् दद्यात्पुत्रस्तु पैतृकम् ।
कामक्रोधसुराद्यूतप्रातिभाव्यकृताद्विना ॥८
पितुरेव नियोगाद्यत्कुटुम्बभरणाय वा ।
कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥९

शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीवैयावृत्त्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोरुच्छिन्नं वोढव्यं तत्कुटुम्बिना ॥१०

नार्वाक् संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।
ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥११

दाप्यः पर्णमेकोऽपि जीवत्स्वधिकृतैः कृतम् ।
प्रेतेषु तु न तत्पुत्रः परणं दातुमर्हति ॥१२

न स्त्री पतिकृतं दद्यादृणं पुत्रकृतं तथा ।
अभ्युपेतादृते वाद्वा सह पत्या कृतं तथा ॥१३

दद्यात्त्वपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा ।
यो वा तद्रिक्थमादद्याद्यतो रिक्थमृणं ततः ॥१४

न च भार्याकृतमृणं कथञ्चित्पत्युराभवेत् ।
आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थो हि विस्तरः ॥१५

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषितः ।
तेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥१६

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
तस्या रिक्थं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥१७

या च सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥१८

अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं वोढुः स भजते तदेतस्य धनं स्मृतम् ॥१९

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् ।
पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥२०

उत्तमा स्वैरिणीनां या पुनर्भ्वामुत्तमा तथा ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्नुते ॥२१

स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि ।
विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः ॥२२

एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।
पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥२३

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद् वा स्थावरादृते ॥२४

तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥२५

पुत्रेण च कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥२६

अप्राप्तव्यवहारस्तु स्वतन्त्रोऽपि नचर्णभाक् ।
स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतम् ॥२७

त्रयः स्वतन्त्रा लोकेऽस्मिन् राजाचार्यस्तथैव च ।
प्रति प्रति च सर्वेषां वर्णानां स्वगृहे गृही ॥२८

अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये च स्वतन्त्रता ॥२९

अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासाश्च सपरिग्रहाः ।
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य स्यात्तत्क्रमागतम् ॥३०

गर्भस्थसदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आ षोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति शब्द्यते ॥३१

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।
जीवतोर्ह्यस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३२
तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३३
स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
अनुशिष्टौ निसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥३४
यद् बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
अकृतं तदिति प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥३५
स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥३६
कामक्रोधाभियुक्तार्तभयव्यसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥३७
कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थस्तु यो भवेत् ।
तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥३८
धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः ।
वर्धनं रक्षणं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥३९
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।
कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पुनः ॥४०
श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥४१
कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥४२

पार्श्वकद्यूतदूतार्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥४३
तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाश्च प्रयुज्यन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥४४
यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४५
तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयं स्मृतम् ।
साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम् ॥४६
क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥४७
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।
प्रतिग्रहेण लब्धं च याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥४८
त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ।
युद्धोपलब्धं कारश्च दण्डश्च व्यवहारतः ॥४९
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥५०
सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः ।
विपर्ययादधर्म्यः स्यान्न चेदापद् गरीयसी ॥५१
आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥५२
न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।
वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीयौ हि तौ तयोः ॥५३

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥५४

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्त्रवृत्त्या भृते जने ।
उत्सृजेत क्षत्त्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥५५

तस्यामेव तु यो वृत्तौ रमते ब्राह्मणो रसात् ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गात्सोऽपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥५६

वैश्यवृत्तावविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।
घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥५७

मांसौदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः ।
मनुष्यविषशस्त्राम्बुलवणापूपवीरुधः ॥५८

नीलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।
उदश्वित्केशपिण्याकशाकाद्यौषधयस्तथा ॥५९

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारु तृणानि च ।
गन्धद्रव्यैरकालेयतूलमूलतुषादृते ॥६०

स्वयं विशीर्णं विदलं फलानां बदरेङ्गुदे ।
रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥६१

अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।
यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥६२

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।
मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६३

प्रमाणानि प्रमाणस्थैः परिपाल्यानि यत्नतः ।
सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥६४

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।
धनस्वीकरणे येन धनी धनमुपाश्नुते ॥६५
लिखितं बलवन्नित्यं जीवन्तस्त्वेव साक्षिणः ।
कालातिहरणाद्भुक्तिरिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥६६
त्रिविधस्यास्य दृष्टस्य प्रमाणस्य यथाक्रमम् ।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं भुक्तिर्वैषां गरीयसी ॥६७
विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम् ॥६८
भुज्यमानान् परैरर्थान् यः स्वमोह्यादुपेक्षते ।
समक्षं जीवतोऽन्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते स्वकान् ॥६९
यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥७०
उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णीम्भूतस्य तिष्ठतः ।
कालेऽतिपन्ने पूर्वोक्तो व्यवहारो न विद्यते ॥७१
अजलश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भुक्तं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥७२
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिस्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियस्वं च नोपभोगेन जीर्यति ॥७३
प्रत्यक्षपरिभोगाच्च स्वामिनो द्विदशाः समाः ।
आध्यदीन्यपि जीर्येयुः स्त्रीनरेन्द्रधनादृते ॥७४
स्त्री धनं च नरेन्द्राणां न कथञ्चन जीर्यति ।
अनागमं भुज्यमानं वत्सराणां शतैरपि ॥७५

निर्भोगो यत्र दृश्येत न दृश्येतागमः क्वचित्।
आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम्॥७६
भुज्यतेऽनागमं यत्तु न तद्भोगोऽतिवर्तते।
प्रेते तु भोक्तरि धनं यति तद्वंश्यभोग्यताम्॥७७
आहर्तैवाभियुक्तः सन्नर्थतस्तद्धरेत् पदम्।
भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात् प्राप्तानां पितृतः क्रमात्॥७८
अन्वाहितहृतन्यस्तबलावष्टब्धयाचितम्।
अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतान्यागमाद्विना॥७९
तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः।
पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यो न तद्भोगोऽतिवर्तते॥८०
आगमेन विना पूर्वं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिस्तु यत्।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्॥८१
सन्तोऽपि न प्रमाणं स्युर्मृते धनिनि साक्षिणः।
अन्यत्र श्रावितं यत्स्यात् स्वयमासन्नमृत्युना॥८२
नहि प्रत्यर्थिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः।
साक्षिमत्करणं तत्र प्रमाणं स्याद्विनिश्चये॥८३
श्रावितस्त्वातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः।
मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु॥८४
क्रियर्णादिषु सर्वेषु बलवत्युत्तरोत्तरा।
प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु पूर्वा पूर्वा गरीयसी॥८५
स्थानलाभनिमित्तं हि दानग्रहणमिष्यते।
तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्॥८६

कायिका कालिका चैव कारिका च तथास्मृता ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥८७
कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।
प्रतिमासं स्रवन्ती या सा वृद्धिः कालिका स्मृता ॥८८
वृद्धिः सा कारिका नाम यर्णिकेन स्वयं कृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥८९
ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धौ कृतः स्मृतः ।
देशाचारविधिस्त्वन्यो यत्रर्णमधितिष्ठति ॥ ॥९०
द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।
तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देशे देशेऽवतिष्ठते ॥९१
हिरण्यधान्यवस्त्राणां वृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणा ।
घृतस्याष्टगुणा वृद्धिः स्त्रीपशूनां तु सन्ततिः ॥९२
न वृद्धिः प्रतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्विवर्धते ॥९३
एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः प्रवृद्धस्येह धर्मतः ।
वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्धुष्यं तदुदाहृतम् ॥९४
आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्धुषकर्मणा ।
आपत्स्वपि हि कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम् ॥९५
ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
सपिण्डेभ्योऽस्य निर्वपेत् तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥९६
यदा च न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।
तदा दद्यात्स्वजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥९७

गृहीत्वोपगतं दद्याद् ऋणिकायोदयं धनी ।
अददद् याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥९८
लेख्यं दद्यादृणे शुद्धे तदभावे प्रतिश्रवम् ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥९९
विस्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।
लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारणे ॥१००
उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
त्रिविधः प्रतिभूर्दृष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥१०१
ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वा विवादिते ।
प्रतिभूस्तदृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥१०२
बहवः स्युः प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविशेषिते तेषु धनिनश्छन्दतः क्रिया ॥ १०३
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद् धनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥१०४
अधिक्रियत इत्याधिः स तु ज्ञेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥१०५
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
प्रतिदानं तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ॥१०६
प्रमादाद् धनिनस्तद्वदाधौ विकृतमागते ।
विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताद्दृते ॥१०७
रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः कालेनेयादसारताम् ।
आधिरन्योऽधिकर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥१०८

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद् गृहीत्वांशं तु विंशकम् १०९
अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥११०
नश्येद् द्रव्यपरीमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत् ।
जातिसंज्ञाधिवासानामागमो लेख्यत स्मृतः ॥१११
लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितिस्तयोः ॥११२
देशाचाराविरुद्धं यद् व्यक्ताधिकृतलक्षणम् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ११३
मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् ।
तदप्रमाणं करणं भीतोपधिकृतं तथा ॥११४
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं लिखितमृते त्वाधेः स्थिराश्रयात् ॥११५
आधिर्यो द्विविधः प्रोक्तः स्थावरो जङ्गमस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥११६
दर्शितं प्रतिकालं यच्छ्रावितं स्रावितं च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥११७
अश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमेव च ।
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥११८
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतोऽदृष्टदर्शनम् ॥११९

यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित्।
तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत् ॥१२०

लेख्यं यत्रान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत्।
विप्रत्यये परीक्ष्यं तत्सम्बन्धागमहेतुभिः ॥१२१

लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत् साक्षिभिर्हरेत्।
साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितेन तु साक्षिणः ॥१२२

छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च।
लेख्यमन्यद्धि कर्तव्यमेष लेख्यविधिः स्मृतः ॥१२३

सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः।
दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥१२४

समक्षदर्शनात् साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः।
श्रोत्रस्य यत्परो ब्रूते चक्षुषः कायकर्म यत् ॥ १२५

एकादशविधः साक्षी स तु दृष्टो मनीषिभिः।
कृतः पञ्चविधस्तत्र षड्विधोऽकृत उच्यते ॥१२६

लेखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ॥१२७

अकृतः षड्विधो नित्यः सूरिभिः परिकीर्तितः।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥१२८

कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः।
कुलं कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥१२९

कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः।
त्र्यवराः साक्षिणोऽनिन्द्याः शुचयः स्युः सुबुद्धयः ॥१३०

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वा पुनः ॥१३१

श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
बहिर्वासिषु बाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥१३२

श्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिच्चेद् द्वेष्यतामियात् ।
तेभ्य एव न साक्षी स्याद् द्वेष्टारः सर्व एव ते ॥१३३

असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद् दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तरात् ॥१३४

श्रोत्रियाद्या वचनत स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणः ॥१३५

स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्रावितादृते ॥१३६

श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः ॥१३७

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वधकाश्च ये ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥१३८

राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिश्चये ।
वचनं यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥१३९

स्वयमुक्तिरनुद्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥१४०

योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क्व तद् वदति साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥१४१

द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु।
पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥१४२
आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद् भवेत्।
विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥१४३
न परेण समुद्दिष्टमुपेयात् साक्षिणं रहः।
भेदयेत् तं नचान्येन हीयेतैवं समाचरन् ॥१४४
साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेयाद् गच्छेद् वापि दिगन्तरम्।
तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्यु प्रमाणं ह्युत्तरक्रिया ॥१४५
सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात्।
आत्मनैव लिखेज्जानन्नजानानस्तु लेखयेत् ॥१४६
अष्टमाद् वत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः।
आपञ्चमात् यथा सिद्धिर्यच्छ्रोपगतस्य तु ॥१४७
आतृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः।
आवत्सरात् तथा सिद्धि वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥१४८
अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति।
स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥१४९
यस्य नोपहता पुंसः स्मृतिः श्रोत्रं च नित्यशः।
सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥१५०
असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड् विवादाः प्रकीर्तिताः।
लक्षणान्येव साक्षित्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ॥१५१
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिस्तु घातकः।
केशाकेशिगृहीतस्तु युगपत् पारदारिकः ॥१५२

कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समोपगः ।
तथा कुठारपाणिश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥१५३
अभ्यग्रचिह्नो विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥१५४
कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात् परमभिद्रवेत् ।
हुत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥१५५
नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः ॥१५६
दासनैकृतिकाश्रद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तकितवग्रामयाजकाः ॥१५७
महापथिकसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः ।
लुब्धैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीबकुशीलवाः ॥१५८
नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
एकस्थालिसहायारिचरज्ञातिसनाभयः ॥१५९
प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्याहितुण्डिकाः ।
गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातकाः ॥१६०
क्लान्तसाहसिकाशान्तनिर्धूतान्तावसायिनः ।
भिन्नवृत्त्यसमावृत्तश्लक्ष्णतैलिकमूलिकाः ॥१६१
भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः ।
अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः ॥१६२
कुनखी श्यावदन् श्वित्री मित्रध्रुक्छठशौण्डिकाः ।
ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणविरोधिनः ॥१६३

वधकृच्चित्रकृन्मद्यः पतितः कूटकारकः ।
कुहकः प्रत्यवसृतस्तस्करो राजपूरुषः ॥१६४
मनुष्यविषशस्त्राम्बुलवणापूपवीरुधाम् ।
विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥१६५
च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः स्तावको हीनसेविता ।
पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः ॥१६६
असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥१६७
साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
पारुष्ययोश्चाप्युभयोरसाक्षी नोपपद्यते ॥१६८
न तत्रापि च बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ।
न बान्धवो नचारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥१६९
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासात्तु कूटकृत् ।
विब्रूयाद् बान्धवः स्नेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥१७०
अथवानुमतो यः स्याद् द्वयोर्विवदमानयोः ।
स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि ॥१७१
यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चोपधावति ॥१७२
कासत्यनिभृतोऽकस्मादभीक्ष्णं निःश्वसित्यपि ।
भूमिं लिखति पादाभ्यां बाहू वासो धुनोति च ॥१७३
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥१७४

त्वरमाण इवापृष्टो बह्वबद्धं च भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद् भृशम् ॥१७५
श्रावयित्वा तथान्येभ्यः साक्षित्वं योऽपि निह्नुते ।
स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥१७६
आहूय साक्षि(णं ? णः) पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥१७७
सत्येन शापयेद् विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥१७८
पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रास्य साक्षिणः ॥१७९
नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
क्रुद्धः शत्रुगृहं गच्छेद् यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥१८०
नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान् भूयसः पश्येद् यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥१८१
यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां चातिभारतप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ॥१८२
साक्षी साक्ष्यसमुद्देशे गोकर्णशिथिलं चरन् ।
सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥१८३
तस्य वर्षशते पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
एवं स बन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियताः समाः ॥१८४
यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः संख्यया तस्मिञ्शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥१८५

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥१८६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन्।
सर्व भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं व(दी ? दः) ॥१८७
एकमेवाद्वितीयं तत्प्राहुः पावनमात्मनः।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥१८८
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्रात् तु सत्यमेव विशिष्यते ॥१८९
परं कूपशताद् वापी परं वापीशतात् क्रतुः।
परं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशतात् परम् ॥१९०
भूर्धारयति सत्येन सत्येनोदयते रविः।
सत्येन वायुः पवते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥१९१
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः।
सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति वै श्रुतिः ॥१९२
सत्यं देवाः समासेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृताः।
इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥१९३
सत्यं ब्रूह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि।
उक्त्वानृतं महाघोरं नरकं सम्प्रपत्स्यते ॥१९४
निरयेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः।
असिभिः शातयिष्यन्ति बलिनो यमकिङ्कराः ॥१९५
शूले मत्स्यानिवाक्षिप्य क्रोशन्तमपरायणम्।
अवाक्शिरसमुत्क्षिप्य क्षेप्स्यन्त्यग्निह्रदेषु च ॥१९६

अनुभूय च दुःखास्ताश्चिरं नरकवेदनाः ।
इहायास्यस्यभक्ष्यासु गृध्रकाकादियोनिषु ॥१९७
ज्ञात्वैताननृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ।
सत्यं वदोद्धरात्मानं मात्मानं पीपतश्चिरम् ॥१९८
न बान्धवा न सुहृदो न धनानि महान्त्यपि ।
अलं धारयितुं शक्तास्तमस्युग्रे निमज्जतः ॥१९९
पितरस्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते ।
तारयिष्यति किन्त्वस्मानात्मानं पातयिष्यति ॥२००
सत्यमात्मा मनुष्यस्य सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सर्वथैवात्मनात्मानं श्रेयसा योजयिष्यसि ॥२०१
यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरिष्यसि ।
वृथा तदन्तरा ते स्यात् साक्ष्यं चेदन्यथा वदेः ॥२०२
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमेव वदेरतः ॥२०३
यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किन्न कुर्यात् स पापं नरकनिर्भयः ॥२०४
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाचि निश्रिताः ।
यो वैनां स्तेययेद् वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥२०५
साक्षिविप्रतिपत्तौ तु प्रमाणं बहवो यतः ।
तत्साम्ये शुचयो ग्राह्यास्तत्साम्ये स्मृतिमत्तराः ॥२०६
स्मृतिमत्साक्षिसाम्यं तु विवादे यत्र दृश्यते ।
तीक्ष्णत्वात् साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥२०७

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत् साक्ष्य आगते ।
न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥२०८
देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।
यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥२०९
ऊनमभ्यधिकं वार्थं प्रब्रूयुर्यत्र साक्षिणः ।
तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥२१०
प्रमादाद् धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।
अर्थं चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥२११
चोदना प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तथैव च ।
तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरृणं शोधयेत् क्रमात् ॥२१२
अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
त्रिश्चतुष्पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥२१३
चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्वियात् ।
देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥२१४
युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।
देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥२१५
दीप्तो यं न दहत्यग्निरापोऽन्तर्धारयन्ति यम् ।
स तरत्यभिशापं तं किल्बिषी स्याद् विपर्यये ॥२१६
स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि ।
एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु यः ॥२१७
शपथा ह्यृषिदेवानां पुरा सृष्टाः स्वयम्भुवा ।
वशिष्ठः शपथं शेपे यातुधानेति शब्दितः ॥२१८

सप्तर्षयस्तथा सेन्द्राः पुष्करार्थे तपोधनाः ।
शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥२१९
अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
ब्रूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥२२०
गूहमानस्तु दौश्शील्याद् यदि पापं स हीयते ।
सभ्याश्चास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पार्थिवात् ॥२२१

इति ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ॥

अथौपनिधिकं द्वितीयं विवादपदम् ।

स्वद्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥१
अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याकृतं च यत् ।
निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥२
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये ॥३
याच्यमानस्तु यो दत्वा निक्षेपं न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञा दाप्यश्च नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥४
यश्चार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया ।
तत्रापि दण्ड्यः स भवेत् तच्च सोदयमाप्नुयात् ॥५

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तज्जिह्मकारितम् ॥६
एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥७
प्रतिगृह्णाति पोगण्डं यश्च सप्रधनं नरः ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टः षडेते विधयः समाः ॥८

इति औपनिधिकं द्वितीयं विवादपदम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवादपदम् ।

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥१
फलहेतोरुपायेन कर्म सम्भूय कुर्वताम् ।
आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥२
समोऽतिरिक्तो हीनो वा यत्रांशो यस्य तादृशः ।
क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ॥३
भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
कुर्युस्ते व्यवहारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥४
प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिषिद्धकृतं च यत् ।
असन्दिष्टं च यत् कुर्यात् सर्वैः सम्भूयकारिभिः ॥५

दैवतस्कराजोत्थे व्यसने समुपस्थिते ।
यस्तत् स्वशक्त्या संरक्षेत् तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६
एकस्य चेत् तद्व्यसनं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।
अन्यो वासति दायादेऽशक्ताश्चेत् सर्व एव वा ॥७
ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।
लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम् ॥८
ऋत्विग् याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम् ।
अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥९
ऋत्विक् तु त्रिविधः प्रोक्तः पूर्वजुष्टः स्वयंवृतः ।
यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥१०
क्रमागतेष्वेष धर्मो वृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम् ।
यादृच्छिके तु सांयाज्ये तत्त्यागे नास्ति किल्बिषम् ॥११
शुल्कस्थानं वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद् यथोपगम् ।
न तद् व्यतिहरेद् राज्ञां बलिरेष प्रकल्पितः ॥१२
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्योक्त्वा च परीमाणं दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥१३
कश्चिच्चेत् सञ्चरन् देशात्प्रेयादभ्यागतो वणिक् ।
राजास्य भाण्डं संरक्षेद् यावद्दायाददर्शनम् ॥१४
दायादेऽसति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्योऽस्य समर्पयेत् ।
तदभावे सुगुप्तं तद् धारयेद् दशतीः समाः ॥१५
अस्वामिकमदायादं दशवर्षोषितं ततः ।
राजा तदात्मसात् कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥१६

इति सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवादपदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवादपदम् ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१
अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥२
तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥३
अन्वाहितं याचितकमाधिं साधारणं च यत् ।
निक्षेपं पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥४
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥५
कुटुम्बभरणाद् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
तद् देयमुपहत्यान्यद् दददागः समाप्नुयात् ॥६
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारितम् ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥७
अदत्तं तु भयक्रोधवेगशोकरुजान्वितैः ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥८
बालप्रमूढास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥९
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
यद् दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तत् प्रकीर्तितम् ॥१०

गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदत्तादायको दण्ड्यस्तथादेयस्य दायकः ॥११

इति दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवादपदम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषा पञ्चमं विवादपदम् ।

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्येति विवादपदमुच्यते ॥१
शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२
शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
एते कर्मकराः प्रोक्ता दासास्तु गृहजादयः ॥३
सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।
जातिकर्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥४
कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शेषं कर्मकृतः स्मृतम् ॥५
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥६
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥७

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषन् प्रयतो गुरुम्।
तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥८
ब्रह्मचारी चरेद् भैक्षमधःशाय्यनलङ्कृतः।
जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ॥६
नासन्दिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद् वापि गुरुं क्वचित्।
सन्दिष्टः कर्म कुर्वीत शक्तश्चेदविलम्बयन् ॥१०
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः।
आसीनोऽधो गुरोः कूर्चे फलके वा समाहितः ॥११
अनुशिष्यश्च गुरुणा न चेदनुविधीयते।
अवधेनाथवा शिष्यान् रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥१२
भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न वक्षसि।
अनुशिष्य च विश्वास्यो दण्ड्यो राज्ञान्यथा गुरुः ॥१३
समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम्।
प्रतीयात् स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥१४
स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥१५
आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहाद् दत्तभोजनम्।
नचान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥१६
शिक्षयन्तमदुष्टं च य आचार्यं परित्यजेत्।
बलाद् वासयितव्यः स्याद् वधबन्धौ च सोऽर्हति ॥१७
शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात्।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥१८

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तयेत् ॥१६
भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।
शक्तिभक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥२०
उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीबलः ।
अधमो भारवाहः स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥२१
अर्थष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।
सोऽधिकर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥२२
शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृता ।
जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२३
गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अशनादिभृतस्तद्वदाधत्तः स्वामिना च यः ॥२४
ऋणाच्च मोक्षितोऽनल्पाद् युद्धप्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यापसृतः कृतः ॥२५
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाभृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥२६
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
प्र(दासा ? सादा)न् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥२७
यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत् प्राणसंशयात् ।
दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥२८
अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
सम्भक्षितं यद् दुर्भिक्षे न तच्छुध्येत कर्मणा ॥२६

आधत्तोऽथ धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
अथोपगमयेदेनं सोऽपि क्रीतादनन्तरः ॥३०
दत्त्वा तु सोदयमृणमृणी दास्याद् विमुच्यते ।
कृतकालाभ्युपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥३१
तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ।
प्रतिपूरुषदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥३२
राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यापसृतो नरः ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति विशुद्धिर्वा कथञ्चन ॥३३
भक्तस्योपेक्षणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
निग्रहाद् बडवायाश्च मुच्यते बडवाभृतः ॥३४
विक्रीणाति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
सुजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥३५
चोरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राज्ञा मोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥३६
वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद् दासता मता ॥३७
तवास्मीति य आत्मानमस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥३८
अधनास्त्रय एवोक्ता भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥३९
स्वदासमिच्छेद् यं कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्याथ भिन्द्यात् कुम्भं सहाम्भसा ॥४०

अक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्येनमवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥४१
ततःप्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्यान्नः प्रतिगृह्यश्च भवत्यभिमतश्च सः ॥४२

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा पञ्चमं विवादपदम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवादपदम् ।

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१
भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद् विनिश्चितम् ॥२
भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयुः ।
लाभगोबीजसस्यानां वणिग्गोपकृषीबलाः ॥३
कर्मोपकरणं चैषां क्रियां प्रति यदर्पितम् ।
आप्तभावेन कुर्वीत न जिह्मेन समाचरेत् ॥४
कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥५
अनयन् नादयित्वा तु भाण्डं वा यानवाहने ।
दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन् ॥६

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतिनाशमवाप्नुयात्।
स्वामिदोषादपक्रामेद् यावत् कृतकमालभेत ॥७
भृतिषड्भागमाभाष्य पथि युग्यकृतं त्यजन्।
अददत् कारयित्वा तु कर्मैवं सोऽप्यां भृतिम् ॥८
अनयन् वाहकोऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात्।
द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ॥९
भाण्डं व्यसनमागच्छेद् यदि वाहकदोषतः।
दाप्यो यत् तत्र नश्येत्तु दैवराजकृतादृते ॥१०
गवां शताद् वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः।
प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाष्टमेऽहनि ॥११
उपानयेद् गा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये।
चीर्णाः पीताश्च ता (गा ? गो) पः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥१२
स्याच्चेद् गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत् तत्र शक्तितः।
अशक्तावभिपत्याशु स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥१३
अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन्।
वोढुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजतः ॥१४
नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम्।
हीनं पुरुषकारेण गोपायैव निपातयेत् ॥१५
अजाविके तथा रुद्धे वृकैः पाले त्वनायति।
यत् प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत् १६
तासामनवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने।
याः प्रसह्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥१७

विघुष्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥१८

एतेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
मृतषे तु विशुद्धिः स्यात् पालस्याङ्कादिदर्शनात् ॥१९

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विस्तदा (भवे ? वहे)त् ।
अप्रयच्छंस्तदा शुल्कमनुभूय पुमांस्त्रियम् ॥२०

अयोनौ क्रमते यस्तु वहुभिर्वापि वासयेत् ।
शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयस्तावदेव च ॥२१

पराजिरे गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत् तु यः ।
स तद् गृहीत्वा निर्गच्छेत् त्यक्त्वा सर्वं मुधोषितः ॥२२

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
ग्रहीतुराभवेद् भग्नं नष्टं वान्यत्र संप्लवात् ॥२३

इति वेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवादपदम् ॥

अथ अस्वामिविक्रयः सप्तमं विवादपदम् ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
विक्रीयते परोक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥१

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।
प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात् ॥२

अस्वाम्यनुमताद् दासादसतश्च जनाद् रहः।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग् भवेत्॥३
न गूहेदागमं क्रेता शुद्धिर्ह्यस्य तदागमात्।
विपर्यये तुल्यदोषः सर्वं तद्दोषमर्हति॥४
विक्रेता स्वामिनेऽर्थं च क्रेतुर्मूल्यं च तत्कृतम्।
दद्याद् दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये॥५
परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम्।
राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते॥६
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत्।
तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्॥७
स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत्।
गृह्णीयात् तत्र तं शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा॥८

इति अस्वामिविक्रयः सप्तमं विवादपदम्॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानमष्टमं विवादपदम्।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रयच्छति।
विक्रीयासम्प्रदानं तद् विवादपदमुच्यते॥१
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमं तथा।
क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते॥२

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिक्रमः ।
गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥३
विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥४
अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमाभवेत् ।
स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभो दिग्विचारिणाम् ॥५
उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः ॥६
निर्दोषं दर्शयित्वा तु यः सदोषं प्रयच्छति ।
मूल्यं स द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च॥७
तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यहस्ते प्रयच्छति ।
सोऽपि तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥८
दीयमानं न गृह्णाति पण्यं क्रीतं हि यत् क्रयी ।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥९
दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
अदत्तमूल्ये विक्रीते न विक्रेतुरतिक्रमः ॥१०
लाभार्थो वणिजां सर्वः पण्येषु क्रयविक्रयः ।
स च लाभोऽर्घमासाद्य महान् भवति वा नवा ॥११
तस्माद् देशे च काले च वणिगर्घं प्रकल्पयेत् ।
न जिह्मेन प्रवर्तेत श्रेयानेष वणिक्पथः ॥१२

इति विक्रीयासम्प्रदानमष्टमं विवादपदम् ॥

अथ क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपदम् ।

क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीत्वानुशय इत्येतद् विवादपदमुच्यते ॥१

क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥२

द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।
द्विगुणं तत् तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥३

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।
परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्नाभवेत् पुनः ॥४

त्र्यहाद् दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद् वाह्यमेव च ।
मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात् परीक्षणम् ॥५

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहवाससाम् ॥६

परिभुक्तं तु यद् वासः क्लिन्नरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि विक्रीतं विक्रेतुर्नाभवेत् पुनः ॥७

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद् धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागश्च चतुर्धौतेऽर्धमेव च ॥८

अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत् क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥९

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।
क्षयः संक्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसङ्गमात् ॥१०

सुवर्णस्य क्षयो नास्ति रजतं द्विपलं शतम् ।
शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयः स्यात् त्रपुसीसयोः ॥११
ताम्रे पञ्चपलं विद्याद् विकारा ये च तन्मयाः ।
तद्धतूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥१२
तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
यत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपलं शते ॥१३
स्थूलसूत्रवतामेषा मध्यानां पञ्चकं शते ।
त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामन्तः क्षय उदाहृतः ॥१४
त्रिंशांशो रोमविद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।
कौशेयवल्कलानां तु नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥१५
क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद् वणिक् पण्ये विचक्षणः ।
क्षयवृद्धी च जानीयात् पण्यानामागमं तथा ॥१६

इति क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपम् ॥

अथ समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् ।

पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
समयस्यानपाकर्म तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१
पाषण्डनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥२
यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।
यच्चैषां (प्रत्यु ? वृत्त्यु)पादानमनुमन्येत तत् तथा ॥३

प्रतिकूलं च यद् राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।
बाधकं च यदर्थानां तत् तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥४

मिथः सङ्घातकरणमहिते शस्त्रधारणम् ।
परस्परोपतापं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥५

पृथग् गणान् ये विभिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः ।
आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत् ते ह्युपेक्षिताः ॥६

दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद् राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥७

इति समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् ॥

अथ क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

सेतुकेदारमर्यादा विकृष्टाकृष्टनिश्चयाः ।
क्षेत्राधिकारा यत्र स्युर्विवादः क्षेत्रजः स तु ॥१

क्षेत्रसीमाविरोधे तु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ॥२

ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ।
गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥३

समुन्नयेयुस्ते सीमां लक्षणैरुपलक्षिताम् ।
तुषाङ्गारकपालानां कुम्भैरायतनैर्द्रुमैः ॥४

अभिज्ञानैश्च वल्मीकस्थलनिम्नोन्नतादिभिः ।
केदारागारमार्गैश्च पुराणैः सेतुभिस्तथा ॥५

निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥६

अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्तास्तद्विनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथग् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥७

गणिवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनानृते स्थिताः ॥८

नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य धर्मस्य क्रियैषा बहुषु स्मृता ॥९

एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।
रक्तमाल्याम्बरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥१०

यदात्र न स्युर्ज्ञातारः सीमाया नच लक्षणम् ।
ततो राजा द्वयोः सीमामुद्धरेदिष्टतः स्वयम् ॥११

अनेनैव गृहोद्यानिपानायतनादिषु ।
विवादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥१२

अवस्करस्थलश्वभ्रमार्गस्यन्दनिकादिभिः ।
चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गान्न दूषयेत् ॥१३

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।
महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥१४

सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खन्यो बध्यस्तथैव च ।
तोयप्रवर्तने खन्यो बध्यः स्याद् विनिवर्तने ॥१५

नान्तरेणोदकं सस्यं नाशोऽप्यत्युदकेन तु ।
यावाननुदके दोषस्तावानत्युदके स्मृतः ॥१६
पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग् भवेत् ॥१७
मृते वा स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये चापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ॥१८
अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधनिदर्शनात् ।
इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥१९
अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
क्षेत्रं चेद् विकृषेत् कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम् ॥२०
विकृष्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।
खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ॥२१
तदष्टभागोपचयाद् यावत् सप्त समा गताः ।
सम्प्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥२२
संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद् वत्सरैस्त्रिभिः ।
पञ्चवर्षावसन्नं तु स्यात् क्षेत्रमटवीसमम् ॥२३
क्षेत्रं त्रिपुरुषं यत्र गृहं वा स्यात् क्रमागतम् ।
राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् ॥२४
उत्क्रम्य तु वृतिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।
पालो दण्ड्यो भवेत् तत्र स चेच्छक्तो न वारयेत् ॥२५
समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी धान्यमाप्नुयात् ।
वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥२६

गौः प्रसूता दशाहात् तु महोक्षाजाविकुञ्जराः ।
निवार्यास्तु प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥२७
माषं गां दापयेद् दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा ।
अजाविके च वत्से च दण्डः स्यादर्धमाषकः ॥२८
अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।
अदण्ड्या गर्भिणी गौश्च सूतिका चातिसारिणी ॥२९
प्रोक्तः स द्विगुणः सन्न वसन्त्यां तु चतुर्गुणः ।
प्रत्यक्षचारकाणां तु चोरदण्डः स्मृतस्तथा ॥३०
या नष्टाः पालदोषेण गावः क्षेत्रसमाश्रिताः ।
न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हति ॥३१
राजग्राहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।
अथ सर्पेण वा दष्टो गिर्यग्रात् पतितोऽपि वा ॥३२
न तत्र पालदोषः स्यान्नैव दोषोऽस्ति गोमिनाम् ।
गोभिस्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतिमार्गति ॥३३
सामन्तस्य शदो देयो धान्यं यत् तत्र वापितम् ।
गवत्रं गोमिने देयं धान्यं तत्कृषकस्य तु ॥३४
ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृतं चेत् तन्नाशे न गोपस्य व्यतिक्रमः ॥३५
पथिक्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
न लङ्घयेत् पशुर्नाश्वो न भिन्द्याद् यां च सूकरः ॥३६
खातखातस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ।
इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥३७

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः।
विकृष्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ॥३८

बीजापचारं तत् सर्वं दत्त्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात्।
गृहं क्षेत्रं च विज्ञेयं वासहेतुः कुटुम्बिनाम् ॥३९

वृद्धे जनपदे राज्ञो धर्मः कोशश्च वर्धते।
हीयते हीयमाने तु वृद्धिहेतुमतः श्रयेत् ॥४०

इति क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ॥

अथ स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम्।

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तु विवादपदमुच्यते ॥१

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद् वरणं प्राग् विधीयते।
वरणाद् ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽथ द्विलक्षणः ॥२

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनाद्।
पाणिग्रहणमन्त्राभ्यां नियतं दारलक्षणम् ॥३

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे।
स्वजात्या श्रेयसी भार्या स्वजात्यश्च पतिः स्त्रियाः ॥४

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥५

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
वैश्याया द्वौ पती अन्या एकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥६

आ सप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥७

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥८

सुबद्धजत्रुजान्वस्थिसुबद्धांसशिरोधरः ।
स्थूलघाटातनूजत्वगविलग्नगतिस्वरः ॥९

विट् चास्य प्लवते नाप्सु रावि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥१०

चतुर्दशविधः शास्त्रे स तु दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥११

निसर्गपण्डो वध्रश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद् गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥१२

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तमोघबीजश्च शालीनोऽन्यपतिस्तथा ॥१३

तत्राद्यावप्रतीकारौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमत्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥१४

ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
सन्त्यक्तव्याः पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः ॥१५

आक्षिप्तमोघबीजौ च पत्यावप्रतिकर्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरं सम्प्रतीक्ष्य तु ॥१६

शालीनस्यापि धृष्टस्त्रीसंयोगाद् भज्यते ध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालान्धाभिरुपक्रमेत् ॥१७
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत सान्यं भर्तारमेतत् कार्यं प्रजापतेः ॥१८
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनः प्रजाः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥१९
पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥२०
माताभावे तु सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सजातयः ॥२१
यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत् ।
अनुज्ञया वरं तस्य प्रतीत्य वरयेत् स्वयम् ॥२२
सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतैः ।
सह धर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत् ततः ॥२३
प्रतिगृह्य च यः कन्यां नरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद् वरम् ॥२४
कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।
ते चेन्न दद्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्भ्रूणहभिः समाः ॥२५
यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीता विना पतिम् ।
तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥२६
अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ।
महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैष विधिः सताम् ॥२७

सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत् ॥२८

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः ।
गुणापेक्षं भवेद् दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥२९

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद् वर आव्रजेत् ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं तत्रानृतं भवेत् ॥३०

नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद् वरम् ।
दोषे तु सति नागः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयोः ॥३१

दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद् वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥३२

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥३३

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद् दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥३४

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद् वरः ।
विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥३५

दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गाः संस्पृष्टमैथुनाः ।
धृष्टान्यगतभावाश्च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥३६

उन्मत्तपतितक्लीबदुर्भगत्यक्तबान्धवाः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेष दोषगणो वरे ॥३७

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्काराख्याः प्रकीर्तिताः ।
ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥३८

आर्षश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वोऽथासुरस्तथा।
राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३९
सत्कृत्याहूय कन्यां तु ब्राह्मो दद्यात् स्वलङ्कृताम्।
सह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधीयते ॥४०
वस्त्रगोमिथुने दत्त्वा विवाहस्त्वार्ष उच्यते।
अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते ॥४१
इच्छन्तीमिच्छते प्राहुर्गान्धर्वो नाम पञ्चमः।
विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥४२
प्रसह्यहरणादुक्तो विवाहो राक्षसः स्मृतः।
सुप्तमत्तोपगमनात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥४३
एषां तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्माद्याः समुदाहृताः।
साधारणः स्याद् गान्धर्वस्त्रयोऽधर्म्यास्त्वतः परे ॥४४
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम्।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥४५
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता।
पुनर्भूः प्रथमा सोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥४६
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते।
उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥४७
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते।
सवर्णायासपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥४८
प्रसूता वाप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति।
कामात् समाश्रयेदन्यं स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥४९

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यपुरुषाश्रिता।
पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥५०
मृते भर्तरि या प्राप्तान् देवरानप्यपास्य तु।
उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥५१
प्राप्ता देशाद्‌ धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या।
तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥५२
पुनर्भुवामेष विधिः स्वैरिणीनां च कीर्तितः।
पूर्वा पूर्वा जघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥५३
अपत्यमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कतो हृता।
अशुल्कोपनतायां तु क्षेत्रिकस्यैव तद्‌ भवेत् ॥५४
क्षेत्रिकस्य यदज्ञानात् क्षेत्रे बीजं प्रकीर्यते।
न तत्र बीजिनो भागः क्षेत्रिकस्यैव तद्‌ भवेत् ॥५५
ओघवाताहृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति।
फलभाग् यस्य तत् क्षेत्रं न बीजी फलभाग् भवेत् ॥५६
महोक्षो जनयेद्‌ वत्सान् यस्य गोषु व्रजे चरन्।
तस्य ते यस्य ता गावो मोघं स्यन्दितमार्षभम् ॥५७
क्षेत्रिकानुमतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्रमुच्यते।
तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥५८
नर्ते क्षेत्रं भवेत् सस्यं नच बीजं विनास्ति तत्।
अतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥५९
नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह।
दृष्टं संग्रहणं तज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥६०

प्रदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्य अक्षमकस्य च ।
स्वेच्छयैवोपेयुषो दारैर्न दोषः साहसो भवेत् ॥६१
परस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा भवतो मिथः ।
स्थानसंभाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥६२
नदीनां सङ्गमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।
स्त्री पुमांश्च समेयातां ग्राह्यं संग्रहणं भवेत् ॥६३
दूतीप्रस्थापनैश्चैव लेखासंप्रेषणैरपि ।
अन्यैरपि व्यतीचारैः सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६४
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया ।
परस्परस्यानुमते तत्र संग्रहणं भवेत् ॥६५
भक्ष्यैर्वा यदि वा भोज्यैर्वस्त्रैर्माल्यैस्तथैव च ।
संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च सर्वं संग्रहणं भवेत् ॥६६
उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६७
दर्पाद् वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
मयेयं भुक्तपूर्वेति सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६८
पाणौ यश्च निगृह्णीयाद् वेण्यां वस्त्रान्तरेऽपि वा ।
तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयाद् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६९
स्वजात्यतिक्रमे पुंसामुक्तमुत्तमसाहसम् ।
विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥७०
कन्यायामसकामायां द्व्यङ्गुलस्यापकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वस्वहरणं तथा ॥७१

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्वहेत् ॥७२
माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥७३
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥७४
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनं दण्डो नान्यस्तत्र विधीयते ॥७५
पशुयोन्यामतिक्रम्य विनेयः सदृशं शतम् ।
मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्तावसायिषु ॥७६
अगम्यागामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः ।
प्रायश्चित्तविधावत्र प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥७७
स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रातिलोम्यतः ॥७८
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात् परदारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेयास्ताश्चेदन्यपरिग्रहाः ॥७९
अनुत्पन्नप्रजायास्तु पतिः प्रेयाद् यदि स्त्रियाः ।
नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद् देवरं पुत्रकाम्यया ॥८०
स च तां प्रतिपद्येत तथैवा पुत्रजन्मनः ।
पुत्रे जाते निवर्तेत विप्लवः स्याद्तोऽन्यथा ॥८१
घृतेनाभ्यज्य गात्राणि तैलेनाविकृतेन वा ।
मुखान्मुखं परिहरन् गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ॥८२

नीरजस्कामनिच्छन्तीं वन्ध्यां पुत्रवतीं स्त्रियम्।
न गच्छेत् गर्भिणीं निन्द्यामनियुक्तां च बन्धुभिः ॥८३
अनियुक्ता तु या नारी देवराज्जनयेत् सुतम्।
जारजातमरिक्थीयं तमाहुर्धर्मवादिनः ॥८४
तथानियुक्तो भार्यायां यवीयान् ज्यायसो व्रजेत्।
यवीयसो वा यो ज्यायानुभौ तौ गुरुतल्पगौ ॥८५
कुले तदवशेषे तु सन्तानार्थं न कामतः।
नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेद् भ्रा(तृ ? ता)भार्यां यवीयसः ॥८६
ज्येष्ठभार्यां कनिष्ठो वा गच्छेद् गुरुनियोगतः।
कुलसन्तानरक्षा तु फलं समधिगच्छतः ॥८७
अविद्यमाने तु गुरौ राज्ञो वाच्यः कुलक्षयः।
ततस्तद्वचनाद् गच्छेदनुशिष्यस्त्रियं च सः ॥८८
पूर्वोक्तेनैव विधिना स्नातां पुंसवने शुचिः।
सकृद्वा गर्भाधानाद् वा कृते गर्भे स्नुषैव सा ॥८९
अतोऽन्यथा वर्तमानः पुमान् स्त्री वापि कामतः।
विनेयौ सुभृशं राज्ञा किल्बीषी स्यादनिग्रहे ॥९०
ईर्ष्यासूयासमुत्थे तु संरम्भे रागहेतुके।
दम्पती विवदेयातां न ज्ञातिषु न राजनि ॥९१
अन्योन्यं त्यजतोर्नागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः।
स्त्रीपुंसयोर्नतूढाया व्यभिचारादृते स्त्रि(यः ? याः) ॥९२
व्यभिचारे स्त्रि(यो ? या) मौण्ड्यमधःशयनमेव च।
कदन्नं च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम् ॥९३

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्राविणीं तथा ।
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद् गृहात् ॥९४
अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
पूर्वाशिनी च या भर्तुः स्त्रियं निर्वासयेद् बुधः ॥९५
वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामं तां नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥९६
अनुरूपामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥९७
अज्ञातदोषादुष्टा या निर्गता नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः सा नियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥९८
पत्यौ प्रव्रजिते नष्टे क्लीबेऽथ पतिते मृते ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥९९
अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणं प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥१००
क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समात्रयम् ।
वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे समे अप्रजा वसेत् ॥१०१
न शूद्रायाः स्मृतः कालो नच धर्मव्यतिक्रमः ।
विशेषतोऽप्रसूतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥१०२
अप्रवृत्तौ स्मृतो धर्म एष प्रोषितयोषिताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेष द्विगुणो विधिः ॥१०३
प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
अतोऽन्यथागमे स्त्रीणामेवं दोषो न विद्यते ॥१०४

आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः ।
प्रातिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसङ्करः ॥१०५

अनन्तरः स्मृतः पुत्रः पुत्र एकान्तरस्तथा ।
द्व्यन्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥१०६

उग्रः पारशवश्चैव निषादश्चानुलोमतः ।
उत्तमेभ्यस्त्रयस्त्रिभ्यः शूद्रापुत्राः प्रकीर्तिताः ॥१०७

ब्राह्मण्यामपि चण्डालसूतवैदेहका अपि ।
अपरेभ्यस्त्रयस्त्रिभ्यो विज्ञेयाः प्रतिलोमतः ॥१०८

अम्बष्ठो मागधश्चैव क्षत्ता च क्षत्रियासुताः ।
आनुलोम्येन तत्रैको द्वौ ज्ञेयौ प्रतिलोमतः ॥१०९

वैश्यापुत्रास्तु दौष्यन्तयवनायोगवा अपि ।
प्रातिलोम्येन तत्रैको द्वौ ज्ञेयावनुलोमजौ ॥११०

सूताद्याः प्रतिलोमास्तु ज्ञेयावप्रतिलोमजौ ।
ससङ्कराः श्वपाकाद्यास्तेषां त्रिस्सप्तको (गु ? ग)णः ॥१११

सवर्णो ब्राह्मणीपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ।
अम्बष्ठोग्रौ तथा पुत्रावेवं क्षत्रियवैश्ययोः ॥११२

एकान्तरस्तु दौष्यन्तो वैश्यायां ब्राह्मणात् सुतः ।
शूद्रायां (ब्राह्मणा ?क्षत्रिया)त् तद्वन्निषादो नाम जायते ॥११३

शूद्रा पारशवं सूते ब्राह्मणाद् द्व्यन्तरं सुतम् ।
आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥११४

सूतश्च मागधश्चोभौ पुत्रावायोगवस्तथा ।
प्रातिलोम्येन वर्णानां तद्वदेतेऽप्यनन्तराः ॥११५

ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात् सूते वैदेहकं सुतम् ।
क्षत्तारं क्षत्रिया शूद्रात् पुत्रमेकान्तरं तथा ॥११६

व्यन्तरः प्रातिलोम्येन पापिष्ठः सङ्करे सति ।
चण्डालो जायते शूद्राद् ब्राह्मणी यत्र मुह्यति ॥११७

राज्ञा परीक्ष्यं न यथा जायते वर्णसङ्करः ।
तस्माद् राज्ञा विशेषेण त्रयी रक्ष्या तु सङ्करात् ॥११८

इति स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ॥

—❀○❀—

अथ दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ।

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥१

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।
मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः ॥२

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
निरिष्टे वाप्यमरणे पितर्युपरतेऽस्पृहे ॥३

पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद् वयसि स्थितः ।
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वा स्वमतिर्भवेत् ॥४

बिभृयाद् वेच्छतः सर्वाञ्ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षं कुले क्रिया ॥५

शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥६
मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टो मातापीष्टे यथा पिता ॥७
अध्यग्न्यध्याहृवनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
भ्रात्रा दत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥८
स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु च ।
ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वाहुः पितृगामीतरेषु तु ॥९
कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छति ।
भागं विद्याधनात् तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥१०
वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।
पितृद्रव्यं तदाश्रित्य न चेत् तेन तदाहृतम् ॥११
द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।
समांशभागिनी माता पुत्राणां स्यान्मृते धवे ॥१२
ज्येष्ठायांशोऽधिको देयो ज्येष्ठाय तु वरः स्मृतः ।
समांशभाजः शेषाः स्युरप्रत्ता भगिनी तथा ॥१३
क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु तद्वज्जातेषु धर्मतः ।
वर्णावरेष्वंशहानिर्गूढजातेष्वनुक्रमात् ॥१४
पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमैर्धनैः ।
तेषां स एव भागः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥१५
कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते ।
तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृताः ॥१६

अज्ञातपितृको यस्तु कानीनो गूढमातृकः ।
मातामहाय दद्याच्च पिण्डं रिक्थं हरेत च ॥१७
जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते स्मृताः ॥१८
दद्युस्ते बीजिनः पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता ।
अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते ॥१९
पितृद्विट् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥२०
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता जड़ोन्मत्तान्धपङ्गवः ।
भर्तव्याः स्युः कुटुम्ब्यास्ते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥२१
द्विरामुष्यायणा दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
रिक्थादर्धांशमादद्युर्बीजिक्षैत्रिकयोस्तथा ॥२२
संसृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।
अतोऽन्यथांशभाजो हि निर्बीजिष्वितरानियात् ॥२३
भ्रातृणामप्रजः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत् तथा ।
विभजेयुर्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनाद् विना ॥२४
भरणं चास्य कुर्वीरंस्त्रीणामा जीवितक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तु ॥२५
स्याद् यस्य दुहिता तस्याः पित्रंशो भरणे मतः ।
आ संस्काराद् भरेत्तेनां परतो बिभृयात् पतिः ॥२६
मृते भर्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।
विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥२७

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥२८
पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।
स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात् पथश्च्युताम् ॥२९
स्वातन्त्र्याद् विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।
अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥३०
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति वार्द्धके पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥३१
यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृकं च यत् ।
भ्रातृभिस्तद् विभक्तव्यमृणी न स्यात् पिता यथा ॥३२
येषां च न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥३३
अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातॄणां पूर्वसंस्कृतैः ॥३४
कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते च यः ।
स भ्रातृभिर्बृंहणीयो ग्रासाच्छादनभोजनैः ॥३५
विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णये ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्यैस्तु पृथक् का (यँ ? र्या) प्रकल्पना ॥३६
भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक् पृथक् ॥३७
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥३८

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥३९

येषां द्विधा क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिनाम् ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥४०

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न तेऽकृत्येषु सम्मताः ॥४१

स्वानंशान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशते स्वधनस्य ते ॥४२

औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥४३

पौनर्भवोऽपविद्धश्च लब्धः क्रीतस्तथा कृतः ।
स्वयं चोपगतः पुत्रो द्वादशैत उदाहृताः ॥४४

तेषु षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।
पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥४५

क्रमादेते प्रपद्येरन् मृते पितरि तद्धनम् ।
ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥४६

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।
पुत्रश्च दुहिता चोक्तौ पितुः सन्तानकारकौ ॥४७

अभावे दुहितॄणां तु सकुल्या बान्धवास्तथा ।
ततः सजात्याः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥४८

अन्यत्तु ब्राह्मणात् तत्तु राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ॥४९

इति दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ॥

अथ साहसं चतुर्दशं विवादपदम्।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥१
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥२
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च।
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥३
वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरस्य च।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥४
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदारप्रधर्षणम्।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥५
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥६
वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥७
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥८
शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्।
ललाटे चाभिशस्ताङ्को निर्याणं गर्दभेन च ॥९

स्यातां संव्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
धृतदण्डोऽप्यसंभोज्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥१०
तस्यैव भेदः स्तेयं तु विशेषस्तत्र चोच्यते ।
आधेः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेन तु ॥११
तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं महर्षिभिः ।
क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥१२
मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
फलं चान्यकृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥१३
वासः कौशेयवर्जं यद् गोवर्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥१४
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगजवाजिनाम् ।
देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥१५
उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥१६
सहोढग्रहणात् स्तेयं होढेऽसत्यतिभोगतः ।
शङ्कात्वसज्जनैकाश्र्यादनायव्ययतस्तथा ॥१७
भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
शक्तौ च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥१८
उत्क्रोशतां जनानां च ह्रियमाणे धनेऽपि च ।
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥१९
साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥२०

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा।
पदेनान्वेषणं कुर्युरामूलात् तद्विदो जनाः ॥२१
ग्रामे व्रजे विवीते वा यत्र सन्निपतेत् पदम्।
वोढव्यं तद् भवेत् तेन नचेत् सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥२२
पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके।
यस्त्वासन्नतरो ग्रामो व्रजो वा तत्र पातयेत् ॥२३
समेऽध्वनि द्वयोर्यत्र स्तेयप्रायोऽशुचिर्जनः।
पूर्वापदानैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥२४
ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः।
रात्रिसञ्चारिणो ये च बहिष्कुर्युर्बहिश्चराः ॥२५
स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् धनात्।
उपेक्षमाणो ह्यनस्वी धर्मादर्थाच्च हीयते ॥२६

इति साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ॥

—:❀❀:—

अथ वाग्दण्डपारुष्यं पञ्चदशं (षोडशं च) विवादपदम्।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यङ्गसंहितम्।
यद् वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥१
निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् तदपि त्रिविधं स्मृतम्।
गौरवानुक्रमादस्य दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥२

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।
पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥३

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तापादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥४

तत्रापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमक्रमात् ।
अवगूरणनिस्सङ्गपातनक्षतदर्शनैः ॥५

हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
त्रीण्येव साहसान्याहुः प्रोक्तं कण्टकशोधनम् ॥६

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वं च तत्र सम्बध्यते यथा ॥७

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥८

पारुष्यदोषधुतयोर्युगपत् सम्प्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥९

पूर्वमाक्षारयेद् यस्तु नियतं स्यात स दोषभाक् ।
पश्चाद् यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥१०

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ।
स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः ॥११

यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृषु ।
स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥१२

मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम् ।
अतस्तान् घातयेद् राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥१३

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽध्यर्धं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥१४

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने।
वैश्यं चैवार्धपञ्चाशच्छूद्रं द्वादशको दमः ॥१५

समवर्णद्विजादीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥१६

काणं वा यदि वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणात् परम् ॥१७

न किल्बिषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम्।
न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डयेत् तद्व्यतिक्रमे ॥१८

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्यावदण्ड्यौ च प्रकीर्तितौ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं बिभृतो जगत् ॥१९

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः।
वचनात् तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषभाग् भवेत् ॥२०

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः।
निखेयोऽयोमयः शङ्कुः शूद्रस्याष्टादशाङ्गुलः ॥२१

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः।
तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥२२

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात्।
तदङ्गमेवच्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२३

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः।
कटिदेशेऽङ्कय निर्वास्यः स्फिग्देशं वास्य कर्तयेत् ॥२४

अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतः शिश्नमवशर्धयतो गुदम् ॥२५
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्नासिकायां वा ग्रीवायां वृषणेषु च ॥२६
उपाक्रुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।
जिह्वाच्छेदाद् भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥२७
राजनि प्रहरेद् यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
शूले तमग्नौ विपचेद् ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥२८
पुत्रापराधे न पिता न श्ववान् शुनि दण्डभाक् ।
न मर्कटे च तत्स्वामी तैरेव प्रहितो न चेत् ॥२९

इति वाग्दण्डपारुष्यं पञ्चदशं (षोडशं) च विवादपदम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयं सप्तदशं विवादपदम् ।

अक्षवर्ध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।
पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥१
सभिकः कारयेद् द्यूतं दद्याद् देयं च तत्कृतम् ।
दशकं तु शताद् वृद्धिस्तस्य स्याद् द्यूतकारिता ॥२
द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा गेहे यस्याक्षदेविनः ।
जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥३

कितवेष्वेव तिष्ठेयुः कितवाः संशयं प्रति ।
त एव तस्य द्रष्टारः स्युस्त एव च साक्षिणः ॥४

अशुद्धं कितवो नान्यमाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
प्रतिहन्यान्न सभिको दापयन्तं स्वमित्रतः ॥५

कूटाक्षदेविनः पापान् निर्भजेद् द्यूतमण्डलात् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥६

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं सप्तदशं विवादपदम् ॥

अथ प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥१

पुरप्रधानसम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
पाषण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः ॥२

पितृपुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥३

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥४

राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥५

यो यो वर्णोऽपहीयेत यो वोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत् पथि ॥६
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥७
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च जनानामहितं च यत् ।
न तत् प्रवर्तयेद् राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥८
न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं च यत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥९
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
गर्ह्यः स पापो वध्यश्च लोपयन् राजशासनम् ॥१०
आयुधान्यायुधीयानां वाह्यादीन् वाह्यजीविनाम् ।
वेशस्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यातोद्यानि तद्विदाम् ॥११
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतान् न राजा हर्तुमर्हति ॥१२
अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।
दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि स्यान्न पथश्च्युतः ॥१३
यदि राजा न सर्वेषां नियतं दण्डधारणम् ।
कुर्यात् पथो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥१४
ब्राह्मण्यं ब्राह्मो हन्यात् क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत् ।
स्वकर्म जह्याद् वैश्यश्च शूद्रः सर्वान् विशेषयेत् ॥१५
राजान(चे ? श्चे)न्नाभविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥१६

सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।
एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥१७
न लिप्यते यथा वह्निर्दहन्नश्नन्निमाः प्रजाः ।
तथा न लिप्यते राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥१८
आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
ते यद् ब्रूयुरसत् सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥१९
राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात् सहस्रदृक् ।
न तस्याज्ञां व्यतिक्रम्य सन्तिष्ठेरन् प्रजाः क्वचित् ॥२०
रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।
यदेव कुरुते राजा तत् प्रमाणमिति स्थितिः ॥२१
विगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।
प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥२२
तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासीत् ततो नृपः ।
तस्मात् तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥२३
पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥२४
कारणान्निर्निमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।
प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥२५
यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः ।
अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥२६
विगतक्रोधसन्तापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥२७

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः ॥२८
यदातिथिगुरुप्राज्ञान् भृत्यादीनवनीपतिः ।
अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥२९
तस्मात् तं नावजानीयान्नाक्रोशेन्न विशेषयेत् ।
आज्ञायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात् तद्व्यतिक्रमे
तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।
दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥३१
ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे ॥३२
ब्राह्मणस्यापरीहारोऽजघन्यासनमग्रतः ।
प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवादनम् ॥३३
अग्रं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।
भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥३४
समित्पुष्पोदकादानेष्वस्तेयं सपरिग्रहात् ।
अनाक्षेपः परेभ्यश्च सम्भाषश्च परस्त्रिया ॥३५
नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तरणं तथा ।
करेष्वशुल्कदानं च नचेद् वाणिज्यमस्य तत् ॥३
वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नेकाशनः स्वयम् ।
ब्राह्मणो नापराध्नोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् ।
नाभिशस्तान्न पतितान्न द्विषो न च नास्तिकात्
न सोपधान्नानिमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥३

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम्।
श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञामन्येभ्यो ब्राह्मणादृते ॥३९
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ।
नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥४०
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन्।
मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥४१
शुचीनामशुचीनां च सन्निपातो यथाम्भसाम्।
स तत्र समतां याति तद्वद् राज्ञां धनागमः ॥४२
यदा चाग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमाप्नोति काञ्चनम्।
एवमेवागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥४३
यदा च कश्चित् स्वं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
तद् राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥४४
अन्यत्र कारादुचिताद् भूमेः षड्भागसंज्ञितात्।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनः ॥४५
शक्यं तत् पुनरादातुं यदब्राह्मणसात्कृतम्।
ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥४६
दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं त्रिलक्षणम्।
याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥४७
स्वकर्मणि द्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृताम्।
नासद्भ्यः प्रतिगृह्णीयाद् वर्णेभ्यो नियमे सति ॥४८
अशुचिर्वचनाद् यस्य शुचिर्भवति पूरुषः।
शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥४९

विदुर्यस्यैव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
तस्य हि प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कदाचन ॥५०
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥५१
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च तान् ।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथाह्यायुर्न हीयते ॥५२
द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान् विद्यादात्मवान् नृपः ॥५३
प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।
उत्कोदकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥५४
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशा लोकवञ्चकाः ॥५५
अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
सुप्तान् मत्तान् प्रमत्तांश्च मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ये ॥५६
देशग्रामगृहघ्नाश्च पथिघ्ना ग्रन्थिमोचकाः ।
इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशास्तु तस्कराः ॥५७
तान् विदित्वा सुनिपुणैश्चोरैस्तत्कर्मकारिभिः ।
अनुसृत्य ग्रहीतव्या गूढैः प्रणिहितैर्नरैः ॥५८
सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजप्रेक्षणानि च ॥५९
शून्यागाराण्यरण्यानि देवतायतनानि च ।
चारैर्विचयान्येतानि चौरग्रहणतत्परैः ॥६०

तथैवान्ये प्रणिहिताः श्रद्धेयाश्चित्रवादिनः ।
चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तस्करा(न्) पूर्वतस्कराः ॥६१

अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।
तथा चौर्यापदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥६२

ये तत्र नोपसर्पन्ति सृताः प्रणिहिता अपि ।
तेऽभिसृत्य ग्रहीतव्याः सपुत्रपशुबान्धवाः ॥६३

अचोरा अपि दृश्यन्ते चोरैः सह समागताः ।
याहच्छिकान् नैव तु तान् राजा दण्डेन शासयेत् ॥६४

यांस्तत्र चोरान् गृह्णीयात् तानाताड्य निबध्य च ।
अवघुष्य च सर्वत्र वध्याश्चित्रवधेन ते ॥६५

लोप्त्रादिरहिताश्चोरा राज्ञावध्या ह्यनागमम् ।
सहोढान् सोपकरणांश्चोरान् क्षिप्रं विवासयेत् ॥६६

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गोपरोधिनः ।
तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रवर्तयेत् ॥६७

सहोढान् विमृशेच्चोरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।
भयोपधाभिश्चित्राभिर्ब्रूयुः सत्यं यथा हि ते ॥६८

देशं कालं तथा जातिं नाम रूपं प्रतिश्रयम् ।
कृत्यं कर्म सहायांश्च प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥६९

वर्णस्वराकारभेदात् ससन्दिग्धनिवेदनात् ।
अदेशकालदृष्टत्वाद् वासस्याप्यविशोधनात् ॥७०

असव्ययात् पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
लेशैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥७१

दस्युवृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात् तस्करो न वा।
यदि स्पृश्येत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं नरः ॥७२
चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः।
आवासदा देशिकदास्तथैवान्तरदायकाः ॥७३
क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च।
समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥७४
राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः।
अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥७५
गोचरे यस्य मुषितं तेन चोरः प्रयत्नतः।
गृह्य दाप्योऽन्यथा मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥७६
निर्गते तु पदे तस्मान्नष्टेऽन्यत्र निपातिते।
सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥७७
गृहे तु मुषिते राजा दापयेद् दण्डवासिकान्।
आरक्षिकान् बाह्यिकांश्च यदि चोरो न लभ्यते ॥७८
यदि वा दाप्यमानानां तस्मिन् मोषे ससंशये।
मुषितः शपथं कार्यो मो(षं ?)वैशोध्यकारणात् ॥७९
अचोरे दापिते मोषे चोरान्वेषणकारणात्।
उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापितात् ॥८०
चोरैर्हृतं प्रयत्नेन सरूपं प्रतिपादयेत्।
तदभावे तु मूल्यं स्याद् दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥८१
काष्ठकाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च।
शाकाहरितमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ॥८२

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः।
पक्वान्नानां कृतान्नानां मद्यानामामिषस्य च॥८३

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः।
तुलाधारिममेयानां गणिमानां च सर्वशः॥८४

एभ्यस्तूत्कृष्टमूल्यानां मूल्याद् दशगुणो दमः।
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः॥८५

घृते त्वेकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः।
हिरण्यरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्॥८६

रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः।
पुरुषं हरतो वासो दण्डस्तूत्तमसाहसः॥८७

सर्वस्वं स्त्रीं तु कन्यां तु हरतो वध एव च।
चतुर्विंशा(त् प ? व)रः पूर्वः परः षण्णवतिर्भवेत्॥८८

शतानि पञ्च तु वरो मध्यमो द्विशतावरः।
सहस्रं तूत्तमो ज्ञेयः परः पञ्चशतावरः॥८९

त्रिविधः साहसेष्वेवं दण्ड उक्तः स्वयम्भुवा।
प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः॥९०

द्वितीये चैव यच्छेषं दण्डः पूर्वश्च साहसः।
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत्॥९१

दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादावकर्तनम्।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्॥९२

गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।
स्तेने निपातयेद् दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥९३
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥९४
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च स्तनौ देहस्तथैव च ॥९५
अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारानुबन्धावालोच्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥९६
न मित्रकारणाद् राज्ञो विपुलाद् वा धनागमात् ।
उत्स्रष्टव्याः साहसिकास्तस्करा लोकवञ्चकाः ॥९७
यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
भवत्यधर्मो नृपतेर्धर्मस्तु विनियच्छतः ॥९८
न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
निर्वासं कारयेत् कामं समग्रधनमक्षतम् ॥९९
सर्वं वापि हरेद् राजा चतुर्थं वावशेषयेत् ।
विप्रेभ्योऽनुस्मरन् धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥१००
ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ष्वङ्को विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥१०१
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिपित्तेन पूरयेत् ॥१०२
विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे ब्रह्मघातिनः ।
असम्भाष्यश्च कर्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥१०३

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धीमता ।
आचक्षाणेन तत् स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥१०४

अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् ।
राजानं तत् स्पृशेदेन उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ॥१०५

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥१०६

शासनाद् वापि मोक्षाद् वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषात् ।
अशासत् तमसौ राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥१०७

गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।
अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥१०८

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
षोडशापाद्यं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत क्षत्रियस्य तु ॥१०९

ब्राह्मणस्य चतुष्षष्टिं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥११०

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥१११

काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ।
शारीरस्त्ववरोधादिर्जीवितान्तस्तथा स्मृतः ॥११२

काकण्यादिस्तु यो दण्डः स तु माषपरः स्मृतः ।
(कर्षा ? माषा)पराधो यः प्रोक्तः कर्षापणपरस्तु सः ॥११३

कार्षापणापराधस्तु चतुष्कार्षापणोत्तरः ।
द्व्यवरोऽष्टपरश्चान्यस्त्र्यवरो द्वादशोत्तरः ॥११४

कार्षापणाद्या ये प्रोक्ताः सर्वे ते स्युश्चतुर्गुणाः ।
एवमन्येऽपि बोद्धव्याः प्राक् च ते पूर्वसाहसात् ॥११
कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रूढः प्रवर्तते ।
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥११६
पञ्चनद्याः प्रदेशे तु या संज्ञा व्यावहारिकी ।
कार्षापणप्रमाणं तु निबद्धमिह वै तया ॥११७
कार्षापणोऽधिका ज्ञेयश्चत(स्रो व ? स्रस्ता)स्तु धानकः
ते द्वादश सुवर्णं स्याद् दीना(रा ? र)श्चित्रकः स्मृतः ॥११
वार्तां त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं राजानुवर्तेत सदाप्रमत्तः
हन्यादुपायैर्विविधैर्गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च विघुष्य चोरा

इति प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ॥

—०❀०—

अथ दिव्यप्रकरणम् ।

संशयस्थास्तु ये केचिन्महापातकिनश्च ये ।
अभिशस्ताः परैश्चापि ते शोध्याः संशयैरिह ॥१
घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः ।
पञ्चैतान्याह दिव्यानि दूषितानां विशोधने ॥२
सन्दिग्धेऽर्थेभिशस्तानां परीक्षार्थं महात्मना ।
नारदेन पुरा प्रोक्ताः सत्यानृतविभाजिकाः ॥३

कारयेत चतुर्हस्तां समां लक्षणलक्षिताम् ।
तुलां काष्ठमयीं राजा शिक्यप्रान्तावलम्बिनीम् ॥४

दक्षिणोत्तरसंस्थानावुभावेकत्र सङ्गतौ ।
स्तम्भौ कृत्वा समे देशे तयोः संस्थापयेत् तुलाम् ॥५

आयसेन तु पाशेन मध्ये संगृह्य धर्मवित् ।
योजयेत सुसंयत्तां तुलां प्रागपरायताम् ॥६

वादिनोऽनुमतेनैनां कारयेन्नान्यथा नृपः ।
तोलयित्वानन्तरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा घटस्य तु ॥७

तुलितो यदि वर्धेत स विशुद्धो हि धर्मतः ।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥८

धर्मपर्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयते ।
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥९

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥१०
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लोहस्य विधिमुत्तमम् ।
द्वात्रिंशदङ्गुलाख्यं तु मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥११
मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात् तद्वटसम्मितम् ।
अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥१२
चतुर्विंशत् समाख्यातं भूमेस्तु परिकल्पनम् ।
मण्डलैस्तु ततः क्लृप्तैः सोपवासः शुचिर्नरः ॥१३

सवासा जलमाप्लुत्य स्यादार्द्रकेशः समाहितः ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तथा सौत्राणि तन्तवः(?) ॥१४
हुताशतप्तं लोहस्य पञ्चाशत्पलिकं समम् ।
हस्ताभ्यां पिण्डमादाय व्रजेत् सप्त शनैः शनैः ॥१५
न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम् ।
न पातयेत् तामप्राप्तो यावद् भूः परिकल्पिता ॥१६
भयात् पातयते यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं हारयेल्लोहं स्थितिरेवं दृढीकृता ॥१७
तीर्त्वानेन विधानेन मण्डलानि कृतानि तु ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेदिह ॥१८
अनेन विधिना कार्यो हुताशसमयः सदा ।
त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यशः ॥१९
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव ! जानिषे न विदुर्यानि मानवाः ॥२०
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥२१
अत परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
नातिक्रूरेण धनुषा प्रेरयित्वा शरत्रयम् ॥२२
पानीये मज्जये(र ? द्‌ य) स्तु शङ्कायां प्रतिवर्तते ।
मध्यमस्तु शरो यः स्यात् पुरुषेण बलीयसा ॥२३
प्रत्यानीते तु तेनाथ तस्य शुद्धिर्भविष्यति ॥२४

स्त्रियस्तु न बलात्कार्या न पुमांसोऽतिदुर्बलाः ।
भीरुत्वाद् योषितो मृत्युर्निरुत्साहतया कृशाः ॥२५
वारिमध्ये मनुष्यस्य (स्व) अङ्गं यदि न दृश्यते ।
अतोऽन्यथा न शुद्धः स्यादेकाङ्गमपि दर्शयन् २६
स्थानादन्यत्र वा गच्छन् यस्मिन् पूर्वं निवेशितः ।
तोयमध्ये मनुष्यस्य गृहीत्वोरू सुसंयतः ॥२७
लग्नस्तु निश्चलस्तिष्ठेद् यावत् प्राप्तस्तु सायकः ।
(प्राप्तं तु सायकं दृष्ट्वा जलादुत्थाय प्राङ्मुखम् ?) ।
आनीतं तु शरं दृष्ट्वा जलादुत्थाय प्राङ्मुखः ।
प्रणिपत्य नृपं गच्छेत् सर्वांश्चैव सभासदः ॥२८
त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यशः ।
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ॥२९
त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥३०
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥३१
अतःपरं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
अपराह्णे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥३२
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ।
भग्नं च वारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा ।
कालकूटं मलं चैव विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३३
शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं रूपवर्णरसान्वितम् ।
महादोषवते दद्याद् राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥३४

न वृद्धातुरबालेषु नच स्वल्पापराधिषु ॥३५
विषयस्य पलषड्भा(गं ? गो) भागो विंशतिम(स्यतत्?स्तु यः)
तदष्टभागशुद्धं तु शो(ध्य ? ध्ये) दद्याद् घृताप्लुतम् ॥३६
यथोक्तेन विधानेन विद्वान् स्पृष्ट्वानुमोदितः ।
सोपवासस्तु खादेत देवब्राह्मणसन्निधौ ॥३७
विषवेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीवति ।
विशुद्धमिति तं ज्ञात्वा राजा सत्कृत्य मोक्षयेत् ॥३८
अतःपरं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
मध्याह्ने सोपवासस्य स्नातस्यार्द्राम्बरस्य च ॥३९
न शूद्रस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।
यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात् तद्दवत्यं तु प्राङ्मुखः ॥४०
प्रत्युच्चार्य ततोर्ध्वास्यं पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
द्विसप्ताहान्तरात् तस्य त्रिसप्ताहेन वा शुभः ॥४१
प्रत्यात्मिकं तु दृश्येत सैव तस्य विभावना ।
ऊर्ध्वं त्रिसप्तदिवसाद् वैकृतं सुमहद् यदि ॥४२
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ।
महापराधे निर्दोषे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
नास्तिकव्रात्यबालेषु कोशपानं विवर्जितम् ॥४३
चराचरस्य जगतो जलेश ! प्राणधारणम् ।
मानुषोऽयं त्वया देव ! धर्मतः शुद्धिमिच्छति ॥४४
अद्भ्यश्चाग्निरभूत् यस्मादतस्तोये विशेषतः ।
तस्मात् सत्येन भगवञ्जलेश त्रातुमर्हसि ॥४५

यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित् ।
ददद् राजाभिशस्तेभ्यः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥४६

इति पञ्च दिव्यानि ॥

समाप्तैषा नारदीयमनुस्मृतिः ॥

॥ अथ ॥

अत्रिस्मृतिः

श्रीगणेशाय नमः ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य वृतेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥१
हुताग्निहोत्रमासीन मत्रिं श्रुतवतां वरम् ।
उपगम्य च पृच्छन्ति ऋषयः शंसितव्रताः ॥२
भगवन् ! केन दानेन जपेन नियमेन च ।
शुध्यन्ते पातकैर्युक्ता स्त्वं ब्रवीषि महामुने ! ॥३
अपिख्यापितदोषाणां पापानां महतां तथा ।
सर्वेषां चोपपातानां शुद्धिं वक्ष्यामि तत्वतः ॥४
प्राणायामैः पवित्रैश्च दानैर्होमैर्जपै स्तथा ।
शुद्धिकामाः प्रमुच्यन्ते(पापेभ्यश्च द्विजर्षभाः)पावकेभ्यो न संशय
प्राणायामान् पवित्रांश्च व्याहृतीः प्रणवन्तथा ।
पवित्रपाणिरासीनोऽभ्यस्य ब्रह्म नैत्यकम् ॥६
आवर्त्तयेत्सदायुक्तः (विप्रः) प्राणायामान् पुनः पुनः ।
आकेशाग्रादानखान्तात्तपस्तप्यत उत्तमम् ॥७
(त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थिभिः कृताः ।
तथेन्द्रियकृता दोषाः दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥)

निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्हि जायते।
तापेनापो हि जायन्ते ततोऽन्तः शुध्यते त्रिभिः ॥८
तथा चर्म तथानङ्गा दोषा अभ्यर्ति धर्मतः।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥९
प्राणायामैर्दहेत् दोषाद्धारणाभिश्च किल्विषम्।
प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥१०
न च तीव्रेण तपसा न स्वाध्यायैर्नचेज्यया।
मतिं(गतिं)गन्तुं सुराः(द्विजाः)शक्ता योगात्संप्राप्नुवन्तियाम्॥।
योगात्सम्प्राप्यते ज्ञानं योगाद्धर्मस्य लक्षणम्।
योगः परं तपो नित्यं तस्माद्युक्तः सदा भवेत् ॥१२
प्रणवाद्या स्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः।
वाङ्मयः प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥१३
प्रणवे विनियुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु।
त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥१४
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः।
ब्रह्माणी चैव गायत्री पावनं परमं (त्रयम) स्मृतम् ॥१५
समाहृतीकां (सव्याहृतिकां) सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह।
त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१६

इत्यात्रेयस्मृत्यां प्रथयोऽध्यायः ॥

—:o:—

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्राणायामां (स्तु) स्तथा (यः) कुर्याद्यथाविधिरतन्द्रितः।
अहोरात्रिकृतात्पापात्तत्क्षणादेव शुध्यति ॥१
कर्म्मणा मनसा वाचा यदेनः कुरुते निशि।
अतिष्ठत् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैस्तु शुध्यति ॥२
प्राणायामैर्य (स्वं) आत्मानं संयम्यास्ते पुनः पुनः।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं तपः ॥३
कौत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च तृचं प्रति।
कुष्माण्डं पावमानं च सुरापोऽपि विशुद्धति ॥४
सकृज्जप्त्वास्य पानीयं (वामीयं) शिवसङ्कल्पमेव च।
सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥५
हविष्मांस्तु यमभ्यस्य न तमंह (भ) इतीव च।
सूक्तं तु पौरुषं जप्त्वा मुच्यते गुरुतल्पगः ॥६
सव्याहृतीकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥७
अपि वाप्सु निमज्जन्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्।
यथाश्वमेधः क्रतुराट् तादृशं मनुरब्रवीत् ॥८
आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशामपि।
परिचर्ययज्ञः शूद्रस्तु जपयज्ञो द्विजोत्तमः ॥९
आरम्भयज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः।
उपांशु स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥१०

उपांशुस्तुचलज्जिह्वानांदशनच्छद ईरितः ।
अधरोष्ठविभागो वा विश्वासोपांशुलक्षणः ।
निर्विकारेण वक्त्रेण मनसा मानसः स्मृतः ॥११
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं यः पठेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥१२
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
वित्तेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥१३
यथाश्वा रथहीनास्तु रथो वाश्वैर्यथा विना ।
एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या वाप्यतपस्विनः ॥१४
यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु वान्येन संयुतम् ।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ॥१५
विद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपतत्परम् ।
कुत्सितैरपि वर्त्तन्तमेनो न प्रतिपद्यते ॥१६

इति आत्रेयस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्य (अथा) कार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च साध्यते ।
सर्वं तत्तस्य (हिनस्ति) वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥१
यथा जातबलो वाग्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहन्ति वेदज्ञाः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥२
यथा महाह्रदे लोष्टं क्षिप्रं (अप्सु) सर्वं विनश्यति ।
एवमात्मकृतं पापं त्रयी दहति देहिनः ॥३

न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरति(रतो)र्भवेत् ।
अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दह्यते कर्म नेतरत् ॥४

तपस्तपति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।
ऋचमेकाञ्च योऽधीते तच्च(तच्छ) तानि च तत्फलम् ॥५

वेदाभ्यासो (ऽन्वहं) यथाशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥६

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्रुताद्वेदान्मामयं प्रतरिष्यति ॥७

याजनाध्यापनाद्दानात्तथैवाहुः प्रतिग्रहात् ।
विप्रेषु न भवेद्दोषो ज्वलनार्कसमा (द्विजाः) हि ते ॥८

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोज्यप्रतिग्रहे ।
आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥९

सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यह मतः परम् ।
येषांजपैश्चहोमैश्च(शुध्यन्तिमलिनाजनाः)तिलकल्पश्चसंव्रता ॥१०
अघमर्षणं वेदव्रतं (देवव्रतं) शुद्धवत्यः शरत्समाः ।
कुष्माण्डः पावमानश्च दुर्गा सावित्रिरेव च ॥११

शतरुद्रं (ऽथर्वशिरशं) धर्मशिरं त्रिसुपर्णं महाव्रतम् ।
अनिषङ्गादयस्तोभासामानि व्याहृति स्तथा ॥१२
(अतिष्ठन् गाः पदस्तोमाः सामनि व्याहृतिस्तथा)

गारुडानि च सामानि गायत्रीं रैवतं तथा ।
पुरुषव्रतञ्च भावञ्च तथा वेदकृतानि च ॥१३

अब्लिङ्गा बार्हस्पत्यं च वाक्सूक्तञ्चामृतं (ध्रुवं) तथा ।
गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च इन्द्रशुद्धे श्च सामनि ॥१४

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरञ्च-अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं बृहच्च ।
एतानिजप्यानिपुनातिपापाज्जातिस्मरत्वंलभतेयदिच्छेत् ॥१५
अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकास्त्रयस्ते न भवन्तिदत्ताःयःकाञ्चनङ्गाञ्चमहीञ्चदद्यात्॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिधेनूनां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥१७
सर्वकामफला वृक्षा नद्यः पायसकर्दमाः ।
काञ्चना यत्र प्रासादा स्तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥१८
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
तिलक्षौद्रेण संयुक्तां स्तर्पयित्वा यथाविधि ॥१९
प्रीयतां धर्मराजेति (तद्वेश्मनिसवर्द्धते) यद्वा मनसि वर्त्तते ।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥२०
सुवर्ण(णानि)नाभं यो दद्यात् सुमुखं कृत(मङ्गलम्)मार्गकम् ।
तिलैर्दद्यात्तस्य पुष्पफलं पुण्यं च यत् शृणु ॥२१
(तिलैर्दद्यात्तु यो भूमिं तस्य पुण्य फलं शृणु)
सा सुवर्णधरा धेनुः सशैलवनकानना ।
या तु सागरपर्यन्ता भवेद्दत्ता न संशयः ॥२२
तिलान् कृष्णाजिने कृत्वा सुवर्णमधुसर्पिषा ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥२३

इति—आत्रेयस्मृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ रहस्य प्रायश्चित्तानि व्याख्यास्यामः ॥

सामान्यस्त्रीगमनरहस्ये रहस्य प्रकाशे प्रकाशं पावनं अनुतिष्ठेत । वा—समान्यमगम्यागमनन्दुरन्नभोजनान्तौ रहस्यौ रहस्यं प्रकाशं वावनमनुतिष्ठेत् । अथवाप्सुनिमज्यन् समन्दोऽयं त्रिरावृत्य (त्रिरात्र्यन्तरं) शुद्धेत् । गोवन्यवधे कन्यादूषणे इन्द्रशुद्धया इत्यापः पीत्वा मुच्यते ।

वेदस्यैवगुणं वापि (जप्त्वा) सद्यः शोधनमुच्यते ।
एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य शुध्यति ॥१
महापातकोपपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्यते ।
त्रि(द्वि)पदा नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ॥२
त्रिः कृत्वोऽन्तर्जले प्रोक्ता सर्वपापं व्यपोहति ।
ब्राह्मणी गमने स्नात्वोदकुम्भान् ब्राह्मणाय दद्यात्
क्षत्रियावैश्यागमने तापसां त्रिरावृत्य शुद्धयति ।
शूद्रागमने अघमर्षणं त्रिरावृत्य शुद्ध्यति ।
गुरुदान् गत्वा वृषभ द्वादशावृत्या शुद्धयति ।
अपेयं पीत्वा अघमर्षणेनापः पीत्वा विशुद्धयति ।
अशक्तः प्रायश्चित्ते सर्वरात्रमनुशोच्य शुद्धयेत ।
अग्निसोम इन्द्रसोम इति जपित्वा कन्यादूषी विमुच्यते ।
सोमं राजानमिति जपित्वा विषदा अग्निदाश्च विमुच्यन्ते ।
सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ॥३

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परा।
ब्रह्महा गुरुतल्पी वाऽगम्या गामी तथैव च ॥४
स्वर्णस्तेयी च गोघ्नी च तथा विस्रम्भघातकः।
शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्य्यकृत् ॥५
एवमाद्येषु चान्येषु पापेष्वभिरतश्चिरम्।
प्राणायामांस्तु यः कुर्यात् सूर्यस्योदयनं प्रति ॥६
सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्म्मला धौतकल्मषाः।
भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥७
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैवात्र लिप्यते ॥८
ध्यानमेव व(प)रो धर्मो ध्यानमेव परं तपः।
ध्यानमेव परं शौचं तस्माद्ध्यानपरो भवेत् ॥९
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यानं नियतमभ्यसेत्।
(ध्यायन् निमिष मुच्यते)
सर्वदा ध्यानयुक्तश्च तपस्वी पंक्तिपावनः ॥१०
पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः।

इति आत्रेयस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः।

—:❀:—

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
वर्त्तुलञ्चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च श्रीर्हुताशन एव च ॥१
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ।
यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः ॥२
हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ।
गोमयै र्मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् ॥३
यत्र क्वपतितस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ॥४
तयोरन्नमदत्त्वा च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ॥५
तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ।
वामहस्तेन यो भुङ्क्ते पयः पिवति वा द्विजः ॥६
सुरापानेन तत्तुल्यं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाल्लवणव्यञ्जनादि च ॥७
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्विषम् ।
अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ॥८
तथव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ।
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ॥९
उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥१०

वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन योऽधिगच्छति मैथुनम् ॥११
यस्यान्नं तस्यते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्त्तते ।
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोऽधीयानोऽपि च नित्यशः ॥१२
जुह्वत् चापि जपन्वापि गतिमूर्द्धान्न विन्दति ।
यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जते ॥१३
शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं चाधिगच्छति ।
मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभो(जीच)जनम् ॥१४
अहमेवं न जानामि काङ्क्षां योनिङ्गमिष्यति ।
श्वानस्तु सप्तजन्मानि नवजन्मानि शूकरः ॥१५
गृध्रो द्वादश(अष्टादश)जन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ।
परपाक मुपासन्ते ये द्विजा गृहमेधिनः ॥१६
ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वं श्वत्वञ्चैवाऽधिगच्छति ।
श्राद्धं दत्वा च भुक्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥१७
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासे रेतसोभुजः ।
उच्छिष्टे न तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ॥१८
भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।
स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ॥१९
भूमिगैस्ते समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ।
आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ॥२०
उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्मण्डलशोधनम् ।
आसने पादमारोप्य ब्राह्मणो यस्तु भुञ्जते ॥२१

मुखेन वमितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ।
उपदंशान्नशेषं वा भोजने मुखनिःसृतम् ॥२२
द्विजातीनामभोज्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
पीतशेषं तु यत्तोयं ब्राह्मणः पिवते पुनः ॥२३
अपेयं तद्भवेदापः पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
अनुवंशन्तु भुञ्जीत नानुवंशन्तु संविशेत् ॥२४
अनुवंशन्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥२५
आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
अनार्द्रपादः शयने दीर्घां श्रियमवाप्नुयात् ॥२६
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखे भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥२७
शावे शवगृहं गत्वा श्मशाने वान्तरेऽपि वा ।
आतुरं व्यञ्जनं कृत्वा दूरस्थोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥२८
अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
सम्बत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥२९
निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥३०
अशुद्धं स्वयमप्यन्नं न शुद्रस्तु यदि स्पृशेत् ।
विशुध्यत्युपवासेन भुङ्क्ते कृच्छ्रेण स द्विजः ॥३१
सूतके सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शावे च सूतके ।
सूतकेनैव शुद्धिः स्यान्मृतस्यान्निर्दशे शुचिः ॥३२

सूतके सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शावे च सूतके।
भुक्त्वा पीत्वा तदज्ञानादुपवासस्त्र्यहं भवेत् ॥३३
मृण्मयानाञ्च पात्राणां दशाहे (दाहे) शुचिरिष्यते।
स्नानादिषु प्रयुक्तानां त्याग एव विधीयते ॥३४
सूतके मृतके चैव मृतान्ते च प्रसूतके।
तस्मात्तु शङ्कताशौचे मृताशौचे न शुध्यति ॥३५
सूतकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्त्तवम्।
आर्त्तवाद् द्विगुणा सूतिस्ततोऽधिशवदाहकः ॥३६
अनुगच्छेद्यथा (च्छया) प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥३७
रजता शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति।
भस्मना शुध्यते कांस्यं पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥३८
नोदन्वतोऽम्भसि स्नानं क्षुरकर्म तथैव च।
अन्तर्वत्न्या (रती) पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवम् ॥३९
दम्पती शिशुना सार्द्धं सूतके दशमेऽह्नि।
क्षौरं(स्नानं)कुर्यात्ततः पूता(पिता)दानभोजनयोग्यता ॥४०
केशादि दूषिते तीरे न कुर्यात्तिलतर्पणम्।
जलमध्ये जलं देयं पितॄणां जलमिच्छताम्।
घनस्थाने न दातव्यं पितॄणां नोपगच्छति ॥४१
रात्रिं कुर्यात् त्रिभागन्तु द्वौ भागौ पूर्व एव च।
उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते मृत(ऋतु)सूतके ॥४२
यदिपश्येदृतुपूर्वं क्रूरवारे मृतिः स्मृता।

इति पश्येत्तु भुक्त्वा तु पादुकारोहणं स्मृतम् ।
स्नात्वैन्द्रव्रतमादाय देवताभ्यो निवेदयेत् ॥४३
अपूपं लवणं मुद्गं गुडमिश्रं तथा हविः ।
दत्त्वा ब्राह्मणपत्नीभ्यो निशि भोजनमेव च ॥४४
चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्मांति(र्मृतुशान्तिश्च)यत्नतः ।
पुण्याहं वाचयित्वान्ते भोक्तव्यं (होतव्यं) शुद्धिमिच्छता ॥४५
अपुण्याहे तु भुञ्जीत विप्रो धर्ममजानतः ।
तस्य जातिमयं भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं ध्रुवं भवेत् ॥४६
विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥४७
हविष्मत्या स्नापयित्वा त्वन्यवस्त्रमलङ्कृताम् ।
युञ्जानामाहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्त्तते ॥४८
प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातकी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥४९
आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं चण्डालं पतितं शुनम् ।
भोज्यान्तरे (तु संस्पृश्यन्) प्रयुज्यन्ते
स्नात्वा मान स्तृचं (वाचस्पतिं) जपेत् ॥५०
आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं दृष्ट्वा भुङ्क्ते(कामतः)ऽन्धकातराः ।
तदन्नं छर्दयित्वा तु कुशवारि पिबेदपः ॥५१
ये तां दत्त्वा (दृष्ट्वा) तु यो भुङ्क्ते प्राजापत्यं विशोधनम् ।
आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं आर्त्तवाभिप्लुताभिधः ॥५२
भाषयित्वा तु संमोहादुपवासस्तयोर्भवेत् ।
उदक्यायाः करेणाथ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५३

प्राजापत्यमसत्याश्चेत् त्रिरात्रं स्पृष्टभोजने।
तद्धस्तभोजनञ्चैव त्रिगुणं सह भोजने ॥५४
चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये त्वर्द्धमेव च।
उदक्यायाः समीपस्थ मन्नं भुक्त्वात्वकामतः ॥५५
उपवासेन शुद्धिः स्यात्पिवेद् ब्रह्म सुवर्च्चलम्।
आर्त्तवा यदि चाण्डालमुच्छिष्टेन तु पश्यति ॥५६
आस्नानकालं नाश्नीयादासीना वाग्यता बहिः।
पादकृच्छ्रन्तु यः कुर्याद् ब्रह्मकूर्च्चं पिवेत् पुनः ॥५७
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्विप्राणा मनुशासनात्।
मृतसूतकसम्पर्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ॥५८
आस्नानकालं नाश्नीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्।
आर्त्तवाभिप्लुता नारी चण्डालं स्पृशते यदि ॥५९
आर्त्तवाभिप्लुता नारीं आर्त्तवाभिप्लुता स्पृशेत्।
स्नात्वोपवासं कुर्याच्च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥६०
कृच्छ्रमेकञ्चरेत्सा तु तदर्थं चान्तरीकृते।
आतुरा या ऋतुस्नाता स्नानकर्म कथं भवेत् ॥६१
स्नात्वा स्नात्वा पुनःस्पृश्य दशकृत्वस्त्वनातुराः।
वस्त्रापनयनं कृत्वा भस्मना परिमार्जयेत् ॥६२
दत्त्वा तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुध्यति।
ब्रह्मणानां करैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥६३
सर्वतीर्थतटात्पुण्याद्विशिष्टतरमुच्यते।
रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारं नाचरेद्द्विजः ॥६४

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातायाः शावधर्मेण दाहयेत् ।
रजस्वले च द्वे स्पृष्टे चातुर्वर्णस्य याः स्त्रियः ॥६५
अतिकृच्छ्रं चरेत्पूर्वं कृच्छ्रमेकं क्रमेण तु ।
रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरेव रजस्वला ॥६६
विंशतेर्दिवसादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम् ॥६७
रजस्वला तु सा प्रोक्ता प्राक्तु नैमित्तिकं रजः ।
शुद्धा नारी शुद्धवासाः पुनरार्तवदर्शने ॥६८
वस्त्रं तु मलिनं त्यक्त्वा तिलमाप्लुत्य शुध्यति ।
आतुर स्नानसंप्राप्तौ दशकृत्वस्त्वनातुरः ॥६९
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धो भविष्यति ।
चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात् स्नात्वा मुक्ते तु भुञ्जते ॥७०
अमुक्तयो रस्तगयो रद्याद् दृष्ट्वा परेऽहनि ।
यस्य स्वजन्मनक्षत्रे गृह्येते शशिभास्करौ ॥७१
व्याधिः प्रवाहे मृत्युश्च दारिद्र्यञ्च महद्भयम् ।
तस्माद्दानं च होमञ्च देवताभ्यर्चनं जपम् ॥७२
कुर्यात्तस्मिन् दिने युक्ते तस्य शान्तिर्भविष्यति ।
सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥७३
यो नरः स्नाति तत्तीर्थे समुद्रे सेतुबन्धने ।
उपोष्य रजनी मेकां राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥७४
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
सोमेऽप्येवं सूर्यतुल्यं तस्मात् सर्वं समाचरेत् ॥७५

इति आत्रेयस्मृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

इष्ट्वा क्रतुशतैरेवं देवराजो महाद्युतिः।
स्वगुरुं वाग्मिनां श्रेष्ठं पर्यपृच्छद्‌बृहस्पतिम् ॥१
भगवन्! केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते।
यदक्षयं महाभाग! त्वं ब्रूहि वदताम्बर ॥२
एवं पृष्टः स इन्द्रेण देवदेवपुरोहितः।
वाचस्पतिर्महातेजो बृहस्पति रुवाच ह ॥३
हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव?।
एतत्प्रयच्छमानोऽपि स्वर्गतः सुखमेधते ॥४
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नं बसूनि च।
सर्वमेव भवेद्दत्तं वसुधां यः प्रयच्छति ॥५
फलाकृष्टां महीं दद्यात् सवीजां सस्यमालिनीम्।
यावत् सूर्यकरा लोके तावत् सर्गे महीयते ॥५

इति—आत्रेयस्मृतौ धर्मशास्त्रं सम्पूर्णम्।

शुभमस्तु।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणेनमः ॥

महर्ष्यात्रिप्रणीता ।

अत्रि-संहिता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमत्रिं वेदविदां वरम् ।
सर्वशास्त्रविधिज्ञातमृषिभिश्च नमस्कृतम् ॥१
नमस्कृत्य च ते सर्व इदं वचनमब्रूवन् ।
हितार्थं सर्व लोकानां भगवन्! कथयस्वनः ॥२

अत्रिरुवाच ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा ! यन्मे पृच्छथ संशयम् ।
तत् सर्व संप्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥३
सर्वतीर्थान्युपस्पृश्य सर्वान् देवान् प्रणम्य च ।
जप्त्वा तु सर्वसूक्तानि सर्वशास्त्रानुसारतः ॥४
सर्वपापहरं नित्यं सर्वसंशयनाशनम् ।
चतुर्णामपि वर्णानामत्रिः शास्त्रमकल्पयत् ॥५
ये च पापकृतो लोके ये चान्ये धर्मदूषकाः ।
सर्वैः पापैः प्रमुच्यन्ते श्रुत्वेदं शास्त्रमुत्तमम् ॥६

तस्मादिदं वेदविद्भिरध्येतव्यं प्रयत्नतः।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सद्वृत्तेभ्यश्च धर्मतः ॥७
अकुलीने ह्यसद्वृत्ते जडे शूद्रे शठे द्विजे।
एतेष्वेव न दातव्यमिदं शास्त्रं द्विजोत्तमैः ॥८
एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत्।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा ह्यनृणो भवेत् ॥९
एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिमन्यते।
शुनां योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते ॥१०
वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रञ्चैवावमन्यते।
स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥११
स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥१२
कर्म विप्रस्य यजनं दानमध्ययनं तपः।
प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च याजनञ्चेति वृत्तयः ॥१३
क्षत्रियस्यापि यजनं दानमध्ययनं तपः।
शस्त्रोपजीवनं भूतरक्षणञ्चेति वृत्तयः ॥१४
दानमध्ययनं वार्ता यजनं चेति वै विशः।
शूद्रस्य वार्ता शुश्रूषा द्विजानां कारुकर्म च ॥१५
मयैष धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः।
बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमां गतिम् ॥१६
ये व्यपेताः स्वधर्मेभ्य परधर्मे व्यवस्थिताः।
तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥१७

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते।
परधर्मो भवेत्त्याज्यः सुरूपपरदारवत् ॥१८
बध्यो राज्ञा स वै शूद्रो जपहोमपरश्च यः।
ततो राष्ट्रस्य हन्ताऽसौ यथा वह्नेश्च वै जलम् ॥१९
प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च तथाऽविक्रेयविक्रयः।
याज्यं चतुर्भिरप्येतैः क्षत्रविट्पतनं स्मृतम् ॥२०
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च।
त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥२१
अव्रताश्चानधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदं बुधैः ॥२२
विद्वद्भोज्यमविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते।
तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥२३
ब्राह्मणान् वेदविदुषः सर्वशास्त्रविशारदान्।
तत्र वर्षति पर्जन्यो यत्रैतान् पूजयेन्नृपः ॥२४
त्रयो लोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च त्रयोऽग्नयः।
एतेषां रक्षणार्थाय संसृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥२५
उभे सन्ध्ये समाधाय मौनं कुर्वन्ति ये द्विजाः।
दिव्यवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥२६
य एवं कुरुते राजा गुणदोषपरीक्षणम्।
यशः स्वर्गं नृपत्वञ्च पुनः कोषं समृद्धयेत् ॥२७
दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा न्यायेन कोषस्य च संप्रवृद्धिः।
अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षाःपञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम्॥

यत् प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः।
न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥२९
अलाभे देवखातानां ह्रदेषु च सरःसु च।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥३०
वसाशुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् कर्णविण्णखाः।
श्लेष्मास्थि दूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥३१
षण्णां षण्णां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः।
मृद्वारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिणा ॥३२
शौचमङ्गलनायासाअनसूयाऽस्पृहा दमः।
लक्षणानि च विप्रस्य तथा दानं दयापि च ॥३३
न गुणान् गुणिनोहन्ति स्तौति चान्यान् गुणानपि।
न हसेच्चान्यदोषांश्च सानसूया प्रकीर्तिता ॥ ३४
अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः।
आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ॥३५
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥३६
शरीरं पीड्यते येन शुभेन त्वशुभेन वा।
अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः सउच्यते ॥३७
यथोत्पन्नेन कर्त्तव्यं सन्तोषः सर्ववस्तुषु।
न स्पृहेत् परदारेषु साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता ॥३८
वाह्यमध्यात्मिकं वाऽपि दुःखमुत्पाद्यतेऽपरैः।
न कुप्यति न चाहन्ति दम इत्यभिधीयते ॥३९

अहन्यहनि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
स्तोकादपि प्रयत्नेन दानमित्यभिधीयते ॥४०
परस्मिन् बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्ये रिपौ तथा ।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥४१
यश्चैतैर्लक्षणैर्युक्तो गृहस्थोऽपि भवेद्द्विजः ।
स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥४२
अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चैव पालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥४३
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥४४
इष्टं पूर्त्तं प्रकर्त्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्षमवाप्नुयात् ॥४५
इष्टापूर्त्तौ द्विजातीनां सामान्यौ धर्मसाधनौ ।
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके ॥४६
यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यकुर्व्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥४७
आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्जवम् ।
प्रीतिः प्रसादो माधुर्य्यं मार्दवञ्च यमा दश ॥४८
शौचमिज्या तपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दश ॥४९
प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिषु मज्जयेत् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥५०

मातरं पितरं वाऽपि भ्रातारं सुहृदं गुरुम् ।
यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशफलं लभेत् ॥५१
अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः ॥५२
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ।
ऋणमस्मिन् संनयति अमृतत्वञ्च गच्छति ॥५३
जातमात्रेण पुत्रेण पितॄणामनृणी पिता ।
तदह्नि शुद्धिमाप्नोति नरकात्त्रायते हि सः ॥५४
जायन्ते बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजते चाश्वमेधञ्च नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥५५
काङ्क्षन्ति पितरः सर्वे नरकान्तरभीरवः ।
गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ॥५६
फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गदाधरम् ।
गयाशीर्षं पदाऽऽक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥५७
महानदीमुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
अक्षयान् लभते लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥५८
शङ्कास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोग (भोज्य) विवर्जिते ।
आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥५९
अक्षारलवणं भैक्षं (रौक्षं) पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम ।
त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीम्वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥६०
मद्यभाण्डाद्द्विजः कश्चिदज्ञानात् पिबते जलम् ।
प्रायश्चित्तं कथं तस्य मुच्यते केन कर्मणा ॥६१

पलासविल्वपत्राणि कुशान् पद्मान्युदुम्बरम्।
क्वाथयित्वा पिबेदापस्त्रिरात्रेणैव शुद्धयति ॥६२
सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां प्रमादाद्विक्रमेत् सकृत्।
गायत्र्यास्तु सहस्रं हि जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥६३
शोकाक्रान्तोऽथवा श्रान्तः स्थितः स्नान(स्थान)जपाद्बहिः।
ब्रह्मकूर्चं चरेद्भक्त्या दानं दत्त्वा विशुद्धयति ॥६४
गवां शृङ्गोदके स्नात्वा महानद्युपसङ्गमे।
समुद्रदर्शनेनैव व्यालदष्टः शुचिर्भवेत् ॥६५
वृकश्वानशृगालैस्तु यदि दष्टश्च ब्राह्मणः।
हिरण्योदकसंमिश्रं घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥६६
ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा।
उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥६७
सव्रतश्च शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवासयेत्।
सघृतं यावकं प्राश्य व्रतशेषं समापयेत् ॥६८
मोहात् प्रमादात् संलोभाद्व्रतभङ्गं तु कारयेत्।
त्रिरात्रेणैव शुद्धयेत पुनरेव व्रती भवेत् ॥६९
ब्राह्मणान्नं यदुच्छिष्टमश्नात्यज्ञानतो द्विजः।
दिनद्वयं तु गायत्र्या जपं कृत्वा विशुद्धयति ॥७०
क्षत्रियान्नं यदुच्छिष्टमश्नात्यज्ञानतोद्विजः।
त्रिरात्रेण भवेच्छुद्धिर्यथा क्षत्रे तथा विशि ॥७१
अभोज्यान्नं यथा भुक्त्वा(तु भुक्तान्नं)स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव वा।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यन्तु सप्तरात्रं यवान् पिबेत् ॥७२

शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।
तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।।७३
असंस्पृष्टेन संस्पृष्टः स्नानं तेन विधीयते ।
तस्य चोच्छिष्टमश्नीयात् षण्मासान कृच्छ्रमाचरेत् ।।७४
अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ।।७५
वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्यव्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ।।७६
गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिताम् ।
प्रायोज्यं मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ।।७७
गृहान्निष्क्रम्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेत् पुनः ।।७८
ब्राह्मैर्मन्त्रैस्तु पूतन्तु हिरण्यकुशवारिभिः ।
तेनैवाभ्युक्ष्य तद्वेश्म शुद्ध्यते नात्र संशयः ।।७९
राज्ञान्यैः श्वपचैर्वापि बलाद्विचालितो द्विजः ।
पुनः कुर्वीत संस्कारं पश्चात् कृच्छ्रत्रयञ्चरेत् ।।८०
शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।
तदुच्चिष्टन्तु संप्राश्य यत्नेन कृच्छ्रमाचरेत् ।।८१
अतः परं प्रवक्ष्यामि सूतकस्य विनिर्णयम् ।
प्रायश्चित्तं पुनश्चैव कथयिष्याम्यतः परम् ।।८२
एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ।।८३

व्रतिनः शास्त्रपूतस्य आहिताग्नेस्तथैव च।
राज्ञस्तु सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति ब्राह्मणः ॥८४
ब्राह्मणो दशरात्रेण द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥८५
सपिण्डानान्तु सर्वेषां गोत्रजः साप्तपौरुषः।
पिण्डाश्चोदक दानञ्च शावाशौचं तथाऽनुगम् ॥८६
चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षडहः पञ्चमे तथा
षष्ठे चैव त्रिरात्रं स्यात् सप्तमे त्र्यहमेव वा ॥८७
अष्टमे दिनमेकन्तु नवमे प्रहरद्वयम्।
दशमे स्नानमात्रेण सूतके तु शुचिर्भवेत् ॥८८
मृतसूतके तु दासीनां पत्नीनाञ्चानुलोमिनाम्।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौनिकम् ॥८९
शवस्पृक्तृतीयस्तु सचेलः स्नानमाचरेत्।
चतुर्थे त्वभैक्ष्यं स्यादेष शावविधिः स्मृतः ॥९०
एकत्र संस्कृतानान्तु मातृणामेकभोजिनाम्।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं विभक्तानां पृथक्पृथक् ॥९१
उष्ट्रीक्षीरमवीक्षीरं यच्चान्नं मृतसूतके।
पाचकान्नं नवश्राद्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥९२
सूतकान्नमधर्माय यस्तु प्राश्नाति मानवः।
त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ॥९३
महायज्ञविधानन्तु न कुर्यान्मृतजन्मनि।
होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा ॥९४

बालस्त्वन्तर्दशाहेतु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
सद्यएव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नैव सूतकम् ॥९५
कृचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
स्वधाकारं प्रकुर्वीत नामोच्चारण मेव च ॥९६
ब्रह्मचारी यतिश्चैवं मन्त्रे पूर्वकृते तथा ।
यज्ञे विवाहकाले च सद्यः शौचं विधीयते ॥९७
विवाहोत्सबयज्ञेष्वनन्तरामृतसूतके ।
पूर्वसङ्कल्पितार्थस्य न दोषश्चात्रिरब्रवीत् ॥९८
मृतसंजननादूर्द्ध्वं सूतकादौ विधीयते ।
स्पर्शनाचमनाच्छुद्धिः सूतिकाञ्चेन्न संस्पृशेत् ॥९९
पञ्चमेऽहनि विज्ञेयं संस्पर्शं क्षत्रियस्य तु ।
सप्तमेऽहनि वैश्यस्य विज्ञेयं स्पर्शनं बुधैः ॥१००
दशमेऽहनि शूद्रस्य कर्त्तव्यं स्पर्शनं बुधैः ।
मासेनैवात्मशुद्धिः स्या् सूतके मृतके तथा ॥१०१
व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥१०२
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
स्वाध्यायव्रतहीनस्य सततं सूतकं भवेत् ॥१०३
द्वे कृच्छ्रे परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं मातुः स्याद्धेतुः सान्तपनं स्मृतम् ॥१०४
कुब्जवामनखञ्जेषु गर्हितेऽथ जडेषु च ।
जात्यन्धवधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥१०५

क्लीवे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥१०६
पिता पितामहो यस्य अग्रजो वापि कस्यचित् ।
नाग्निहोत्राधिकारोऽस्ति न दोषः परिवेदने ॥१०७
भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।
अधिकारी भवेत् पुत्रस्तथा पातकसंयुते ॥१०८
ज्येष्ठो भ्राता यदा नष्टो नित्यं रोगसमन्वितः ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥१०६
नाग्नयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठो वै विना चैवाभ्यनुज्ञया ॥११०
तस्माद्धर्मं सदा कुर्याच्छ्रुतिस्मृत्युदितश्च यत् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्च स्वर्गस्य साधनम् ॥१११
एकैकं वर्द्धयेन्नित्यं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत एष चान्द्रायणोविधिः ॥११२
एकैकं ग्रासमश्नीयात्त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।
त्र्यहं परञ्च नाश्नीयादतिकृच्छ्रं तदुच्यते ॥११३
इत्येतत् कथितं पूर्वैर्महापातकनाशनम् ।
वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ॥११४
न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ।
वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिञ्चैवाप्सु सूर्यदृक् ॥११५
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिर्ब्रह्मबधादृते ।
पद्मोडुम्बरविल्वैश्च कुशाश्वत्थपलाशयोः ॥११६

एतेषामुदकं पीत्वा पर्णकृच्छ्रं तदुच्यते ।
पञ्चगव्यञ्च गोक्षीरदधिमूत्रशकृद्घृतम् ॥११७
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेदेष सान्तपनो विधिः ।
पृथक्सान्तपनैर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥११८
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ।
त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं भुङ्क्ते त्वयाचितम् ॥११९
त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्योविधिः स्मृतः ।
सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ॥१२०
अयाचिते चतुर्विंशः परेऽह्न्यनशनं स्मृतम् ।
कुक्कुटाण्डप्रमाणं स्याद्यावद्यस्य मुखं विशेत् ॥१२१
एतद्ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ।
त्र्यहमुष्णं पिवेदापस्त्र्यहमुष्णं पिवेत् पयः ॥१२२
त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो दिनत्रयम् ।
षट्पलानि पिवेदापस्त्रिपलं तु पयः पिवेत् ॥१२३
पलमेकन्तु वै सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ।
दध्ना च त्रिदिनंभुङ्क्ते त्र्यहं भुङ्क्ते च सर्पिषा ॥१२४
क्षीरेण तु त्र्यहं भुङ्क्ते वायुभक्षो दिनत्रयम् ।
त्रिपलं दधिक्षीरेण पलमेकं तु सर्पिषा ॥१२५
एतदेव व्रतं पुण्यं वैदिकं कृच्छ्रमुच्यते ।
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥१२६
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥१२७

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्त्तितः ।
पिण्याकदधिशक्तूनां ग्रासश्च प्रतिवासरम् ॥१२८
एकैकमुपवासः स्यात् सौम्यकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ।
एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ॥१२९
तुलापुरुषइत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ।
कपिलागोस्तु दुग्धाया धारोष्णं यत्पयः पिबेत् ॥१३०
एष व्यासकृतः कृच्छ्रः श्वपाकमपि शोधयेत् ।
निशायां भोजनञ्चैव तज्ज्ञेयं नक्तमेव तु ॥१३१
अनादिष्टेषु पापेषु चान्द्रायण मथोदितम् ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टैर्द्विगुणदक्षिणैः ॥१३२
यत्फलं समवाप्नोति तथा कृच्छ्रैस्तपोधनः ।
वेदाभ्यासरतः क्षान्तौ धर्मशास्त्राण्यवेक्षयेत् ॥१३३
शौचाचारसमायुक्तो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ।
उक्तमेतद्द्विजातीनां महर्षे ! श्रूयतामिति ॥१३४
अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीशूद्रपतनानि च ।
जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ॥१३५
देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ।
जीवद्भर्त्तरि या नारी उपोष्य व्रतचारिणी ॥१३६
आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ।
तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् ॥१३७
शङ्करस्यापि विष्णोर्वा प्रयाति परमं पदम् ।
जीवद्भर्त्तरि वामाङ्गी मृते वापि सुदक्षिणे ॥१३८

श्राद्धे यज्ञे विवाहे च पत्नी दक्षिणतः सदा ।
सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वाश्च तथाङ्गिराः ॥१३६
पावकः सर्वमेध्यं च मेध्यं वै योषितां सदा ।
जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ॥१४०
विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ।
वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थञ्च निषेवते ॥१४१
तदासौ वेदवित् प्रोक्तो वचनन्तस्य पावनम् ।
एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्द्विजोत्तमः ॥१४२
स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामयुतायुतैः ।
पावकाइव दीप्यन्ते जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ॥१४३
प्रतिग्रहेण नश्यन्ति वारिणा इव पावकः ।
तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् प्राणायामैर्द्विजोत्तमाः ॥१४४
उत्सादयन्ति विद्वांसो वायुर्मेघानिवाम्बरे ।
भुक्त्वाचम्य यदा विप्र आर्द्रपाणिस्तु तिष्ठति ॥१४५
लक्ष्मीर्बलं यशस्तेज आयुश्चैव प्रहीयते ।
यस्तु भोजनशालायामासनस्थ उपस्पृशेत् ॥१४६
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
पात्रोपरिस्थितं पात्रं यः संस्थाप्य उपस्पृशेत् ॥१४७
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति दातुर्भवति निष्फलम् ॥१४८
हस्तं प्रक्ष्याल्य यस्त्वापः पिबेद्भुक्त्वा द्विजोत्तमः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥१४६

नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नास्ति मातुः परो गुरुः ।
नास्ति दानात् परं मित्रमिह लोके परत्र च ॥१५०
अपात्रे ह्यपि यद्दत्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ।
हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथा ॥१५१
आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।
अन्नं विष्ठासमं भोक्तुर्दाता च नरकं व्रजेत् ॥१५२
इतरेण तु पात्रेण दीयमानं विचक्षणः ।
न दद्याद्वामहस्तेन आयसेन कदाचन ॥१५३
मृण्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेत् पितॄन् ।
अन्नदाता च भोक्ता च तावेव नरकं व्रजेत् ॥१५४
अभावे मृण्मये दद्यादनुज्ञातस्तु तै र्द्विजैः ।
तेषां वचः प्रमाणं स्याद्दतश्चानृतमेव च ॥१५५
सौवर्णायसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।
भिक्षादातु र्न धर्मोऽस्ति भिक्षुर्भुङ्क्ते तु किल्विषम् ॥१५६
न च कांस्येषु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन ।
पलाशे यतयोऽश्नन्ति गृहस्थः कांस्यभाजने ॥१५७
कांस्यकस्य च यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ।
कांस्यभोजी यतिश्चैव प्राप्नुयात् किल्विषं तयोः ॥१५८

अत्राप्युदाहरन्ति ॥

सौवर्णायसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।
भुञ्जन् भिक्षुर्न दूष्येत दूष्येच्चैव परिग्रहात् ॥१५९

यदिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षां दद्यात् पुनर्जलम् ।
तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥१६०
चरेन्माधुकरीं वृत्तिमपि म्लेच्छकुलादपि ।
एकान्नं नैव भोक्तव्यं बृहस्पतिकुलादपि ॥१६१
अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धं भैक्षं गृहे वसन् ।
दशरात्रं पिवेद्व्रत्नमापस्तु त्र्यहमेव च ॥१६२
गोमूत्रेण तु संमिश्रं यावकं घृतपाचितम् ।
एतद्व्रतमिति प्रोक्तं भगवानत्रिरब्रवीत् ॥१६३
ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥१६४
यक्ष्मासान् (षण्मासान्)कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीमेव च स्त्रियम् ।
आ दन्तजननादूर्ध्वमेष धर्मो विधीयते ॥१६५
ब्रह्महा प्रथमश्चैव द्वितीयं गुरुतल्पगः ।
तृतीयन्तु सुरापोऽयं चतुर्थं स्तेयमुच्यते ॥१६६
(आपो गावस्तिलाभूमिर्गन्धो वा स्तेयते तथा ।)
पापानाञ्चैव संसर्गः पञ्चमं पातकं महत् ।
एषामेव विशुद्ध्यर्थं चरेद्वर्षा(कृच्छ्रा)ण्यनुक्रमात् ॥१६७
त्रीणि कृच्छ्राण्यकामश्चेद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
अर्द्धन्तु ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियेषु विधीयते ॥१६८
षड्भागो द्वादशश्चैव विट्शूद्रयोस्तथा भवेत् ।
त्रीन् मासान्भक्तमश्नीयाद्भूमौ शयनमेव च ॥१६९
स्त्रीघातः शुद्ध्यतेऽप्येवं चरेत् कृच्छ्राब्दमेव च ।
रजकः शैलुषश्चैव वेणुकर्मोपजीवनः ॥१७०

एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ।
सर्व्वान्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ॥१७१
पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानत्रिरब्रवीत् ।
चाण्डालभाण्डे यत्तोयं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः ॥१७२
गोमूत्रयावकाहारः सप्तत्रिंशदहान्यपि ।
संस्पृष्टं यस्तु पक्वान्नमन्त्यजैर्वाऽप्युदक्यया ॥१७३
अज्ञानाद्ब्राह्मणोऽश्नीयात् प्राजापत्यार्धमाचरेत् ।
चाण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्णस्य निष्कृतिः ॥१७४
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ।
षड्रात्रमाचरेद्वैश्यः पञ्चगव्यं तथैव च ॥१७५
त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुद्ध्यति ।
ब्राह्मणो वृक्षमारूढश्चाण्डालो मूलसंस्पृशः ॥१७६
फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७७
नक्तभोजी भवेद्विप्रो घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
एकवृक्षसमारूढश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा ॥१७८
फलान्यत्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७९
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
एकशाखासमारूढश्चाण्डालो ब्राह्मणो यदा ॥१८०
फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥१८१

स्त्रिया म्लेच्छस्य सम्पर्काच्छुद्धिः सान्तपने तथा ।
तप्तकृच्छ्रं पुनः कृत्वा शुद्धिरेषाऽभिधीयते ॥१८२
सम्वर्त्तत यथा भार्यां गत्वा म्लेच्छस्य सङ्गताम् ।
सचैलं स्नानमादाय घृतस्य प्राशनेन च ॥१८३
स्नात्वा नद्युदकेश्चैव घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
संगृहीतामपत्यार्थमन्यैरपि तथा पुनः ॥१८४
चाण्डालम्लेच्छश्वपचकपालव्रतधारिणः ।
अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेग विशुद्ध्यति ॥१८५
कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो नात्र संशयः ।
स एव पुरुष स्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥१८६
तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तो विण्मूत्रं कुरुते द्विजः ।
तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तश्चाण्डालं स्पृशते द्विजः ॥१८७
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
केशकीटनखस्नायु अस्थिकण्टकमेव च ॥१८८
स्पृष्ट्वा नद्युदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
मत्स्यास्थिजम्बुकास्थीनि नखशुक्तिकपर्दिकाः ॥१८६
स्पृष्ट्वा स्नात्वा हेमतप्तघृतं पीत्वा विशुद्ध्यति ।
गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेक्षुचक्रयोः ॥१६०
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीणाञ्च व्याधितस्य च ।
न स्त्री दूष्यति जारेण ब्राह्मणोऽवेदकर्मणा ॥१६१
नाऽऽपो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ।
पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ॥१६२

भुञ्जते मानवाः पश्चात्त ता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
असवर्णैस्तु यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषिच्यते ॥१९३
अशुद्धा सा भवेन्नारी यावद्गर्भ (गर्भं) न मुञ्चति ।
विमुक्ते तु ततः शल्ये रजश्चापि प्रदृश्यते ॥१९४
तदा सा शुद्ध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा ।
स्वयं विप्रतिपन्ना या यदि वा विप्रतारिता ।१९५
बलान्नारी प्रभुक्ता वा चौरभुक्ता तथाऽपि वा ।
न त्याज्या दूषिता नारी न कामोऽस्या विधीयते॥ १९६
ऋतुकाल उपासीत पुष्पकालेन शुद्ध्यति ।
रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ॥१९७
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ।
एषां गत्वा स्त्रियो मोहाद्भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ॥१९८
कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम् ।
सकृद्भुक्ता (क्त्वा) तु या नारी म्लेच्छैर्या पापकर्मभिः ॥१९९
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रसवणेन तु ।
बलाद्भुता स्वयं वाऽपि परप्रेरितया यदि ॥२००
सकृद्भुक्ता तु या नारीप्राजापत्येन (शुद्ध्यति) शुद्ध्यति ।
प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ॥२०१
न तेन तद्व्रतं तासां विनश्यति कदाचन ।
मद्यसंस्पृष्टकुम्भेषु यत्तोयं पिबति द्विजः ॥२०२
कृच्छ्रपादेन शुद्ध्येत पुनः संस्कारमर्हति ।
अन्त्यजस्य तु ये वृक्षा बहुपुष्पफलोपगाः ॥२०३

उपभोग्यास्तु ते सर्वे पुष्पेषु च फलेषु च ।
चाण्डालेन तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिबति द्विजः ॥२०४
कृच्छ्रपादेन शुद्ध्येत आपस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ।
श्लेष्मोपानहविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव च ॥२०५
एभिः सन्दूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनम् ॥२०६
प्रायश्चित्तं पुनश्चैव नक्तं शूद्रस्य दापयेत् ।
सद्यो वान्ते सचेलं तु विप्रस्तु स्नानमाचरेत् ॥२०७
पर्युषिते त्वहोरात्रमतिरिक्ते दिनत्रयम् ।
शिरःकण्ठोरुपादांच सुरया यस्तु लिप्यते ॥२०८
दशाषट्त्रितथैकाहं चरेदेवमनुक्रमात् ।

अत्राप्युदाहरन्ति ॥

प्रमादान्मद्यपः सुरां सकृत्पीत्वा द्विजत्तमः ।
गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥२०९
मद्यपस्य निषादस्य यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
न देवा भुञ्जते तत्र न पिबन्ति हविर्जलम् ॥२१०
चितिभ्रष्टा तु या नारी ऋतु भ्रष्टा च व्याधितः ।
प्राजापत्येन शुध्येत ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥२११
ये च प्रव्रजिता विप्राः प्रव्रज्याग्निजलावहाः ॥२१२
अनाशकान्निवर्त्तन्ते चिकीर्षन्ति गृहस्थितिम् ।
धारयेत्त्रीणि कृच्छ्राणि चान्द्रायणमथापि वा ॥२१३
जातकर्मादिकं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ।
नाशौचं नोदकं नाश्रु नापवादानुकम्पने ॥२१४

ब्रह्मदण्डहतानां तु न कार्यं कटधारणम् ।
स्नेहं कृत्वा भयादिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत् ॥२१५
गोमूत्रयावकाहारः कृच्छ्रमेकं विशोधनम् ।
वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ॥२१६
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयम् ॥२१७
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ।
यस्यैकाऽपि गृहे नास्ति धेनुर्वत्सानुचारिणी ॥२१८
मङ्गलानि कुतस्तस्य कुतस्तस्य तमः क्षयः ।
अतिदोहातिवाहाभ्यां नासिकाभेदनेन वा ॥२१९
नदीपर्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ।
अष्टागवं धर्महलं षड्गवं व्यावहारिकम् ॥२२०
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं (बध्यते सह) गवबध्यकृत् ।
द्विगवं वाहयेत् पादं मध्याह्नं तु चतुर्गवम् ॥२२१
षड्गवं तु त्रिपादोक्तं पूर्णाहस्त्वष्टभिः स्मृतः ।
काष्ठलोष्ट्रशिलागोघ्नः कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥२२२
प्राजापत्यं चरेन्मृत्सा (?) अतिकृच्छ्रन्तु आयसैः ।
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥२२३
अनुडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।
शरभोष्ट्रहयान्नागान् सिंहशार्दूलगर्दभान् ॥२२४
हत्वा च शूद्रहत्यायाः प्रायश्चित्तं विधीयते ।
मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्त्रिणः ॥२२५

हत्वा त्र्यहं पिवेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकञ्चरेत् ।
चाण्डालस्य च संस्पृष्टं विण्मूत्रस्पृष्टमेव वा ॥२२६

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टं (समा) तथाचरेत् ।
वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शोधनम् ॥२२७

उद्धरेद्धटशतं पूर्णं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
अस्थिचर्मावसिक्तेषु खरश्वानादिदूषिते ॥२२८

उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥२२९

गोदोहन चर्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते ।
स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि ॥२३०
प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे ।
आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः ॥२३१
प्रपास्वरण्ये भढकस्य(घटकस्य)कूपे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च ।
श्वपाकचण्डालपरिग्रहे तु पित्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥२३२

रेतोविण्मूत्रसंस्पृष्टं कौपं यदि जलं पिवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् कुम्भे सान्तपनं तथा ॥२३३
क्लिन्नभिन्नशवं यत् स्यादज्ञानादुदकं पिवेत् ।
प्रायश्चित्तं चरेत पीत्वा तप्तकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥२३४
उष्ट्रीक्षीरं खरीक्षीरं मानुषीक्षीरमेव च ।
प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥२३५
वर्णवाह्येन संस्पृष्ट उच्छिष्टस्तु द्विजोत्तमः ।
पञ्चरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२३६

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।
चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलम् ॥२३७
चण्डालेन तु संस्पृष्टः (ष्टे) स्नानमेव विधीयते ।
उच्छिष्टस्तु च संस्पृष्टस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥२३८
आकराहृतवस्तूनि नाशुचीनि कदाचन ।
आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥२३९
भ्र(भृ)ष्टाभ्र(भृ)ष्टयवाश्चैव तथैव चणकाः स्मृताः ।
खर्जूरञ्चैव कर्पूरमन्यद् भ्र(भृ)ष्टतरं शुचि ॥२४०
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ।
अदुष्टाः सततं धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ॥२४१
बहूनामेव(क) लग्नानामेकश्चेदशुचिर्भवेत् ।
अशौचमेकमात्रस्य नेतरेषां कथञ्चन ॥२४२
एकपङ्क्त्युपविष्टानां भोजनेषु पृथक् पृथक् ।
यद्येको लभते नीलीं सर्वे तेऽशुचयः स्मृताः ॥२४३
यस्य पटे पट्टसूत्रे नीलीरक्तो हि दृश्यते ।
त्रिरात्रं तस्य दातव्यं शेषाश्चैवोपवासिनः ॥२४४
आदित्येऽस्तमिते रात्रावस्पृश्यं स्पृशते यदि ।
भगवन् ! केन शुद्धिः स्यात्ततो ब्रूहि तपोधन ॥२४५
आदित्येऽस्तमिते रात्रौ स्पृशन् हीनं दिवा जलम् ।
तेनैव सर्व शुद्धिः स्याच्छवस्पृष्टन्तु वर्जयेत् ॥२४६
देशंकालं वयः शक्तिं पापञ्चावेक्षयेत्त(श्य यत्न)तः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यस्य चोक्ता न निष्कृतिः ॥२४७

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥२४८
आरनालं तथा क्षीरं कन्दुकं दधिसक्तवः ।
स्नेहपक्वश्च तक्रश्च शूद्रास्यापि न दूष्यति ॥ २४९
आर्द्रमांसं घृतं तैलं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
अन्त्यभाण्डस्थिता एते निष्क्रान्ताः शुद्धिमाप्नुयुः ॥२५०
अज्ञानात् पिवते तोयं ब्राह्मणः शूद्रजातिषु ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२५१
आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकवान् भवेत् ।
अप्सु प्रक्षिप्य पात्राणि पश्चादग्निं विनिर्दिशेत् ॥२५२
योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि सः स्मृतः ॥२५३
वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ।
प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ २५४
वैदिके लौकिके वाऽपि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥२५५
कनीयान गुणवान् श्रेष्ठः श्रेष्ठश्चेन्निर्गुणो भवेत् ।
पूर्वं पाणिं गृहीत्वा च गृह्याग्निं धारयेद्बुधः ॥२५६
ज्येष्ठश्चेद्यदि निर्दोषो गृह्णीयादग्नि(यवीयकः)मग्रतः ।
नित्यं नित्यं भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥२५७
महापातकसंस्पृष्टः (ष्टे) स्नानमेव विधीयते ।
संस्पृष्टस्य यदा भुङ्क्ते स्नानमेव विधीयते ॥२५८

पतितैः सह संसर्गं मासार्द्धं मासमेव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥२५९
कृच्छ्राधं पतितस्यैव सकृद्भुक्त्वा द्विजोत्तमः ।
अविज्ञानाच्च तद्भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥२६०
पतितान्नं यदा भुक्तं भुक्तं चाण्डालवेश्मनि ।
मासार्धन्तु पिवेद्वारि इति शातातपोऽब्रवीत् ॥२६१
गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
अग्निना न च संस्कारः शङ्खस्य वचनं यथा ॥२६२
यश्चाण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्येत प्राजापत्यानुपूर्वशः ॥२६३
पतितान्नान्नमादाय भुक्त्वा वा ब्राह्मणो यदि ।
कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विनिर्दिशेत् ॥२६४
अन्त्यहस्ताच्छव क्षिप्तं (प्त) काष्ठलोष्ट्रतृणानि च ।
न स्पृशेत्तु तथोच्छिष्टमहोरात्रं समाचरेत् ॥२६५
चाण्डालं पतितं म्लेच्छं मद्यभाण्डं रजस्वलाम् ।
द्विजः स्पृष्ट्वा न भुञ्जीत भुञ्जानो यदि संस्पृशेत् ॥२६६
अतः परं न भुञ्जीत त्यक्त्वाऽन्नं स्नानमाचरेत् ।
ब्राह्मणैः समनुज्ञात स्त्रिरात्रमुपवासयेत् ॥२६७
सघृतं यावकं प्राश्य व्रतशेषं समापयेत् ॥
भुञ्जानः संस्पृशेद्यस्तु वायसं कुक्कुटं तथा ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादथोच्छिष्टस्त्वहेन तु (!) ॥२६८

आरूढो नैष्ठिके धर्मे यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥२६९
पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।
गवां गमने मनुप्रोक्तं व्रतं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥२७०
अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥२७१
उदक्यां सूतिकां वाऽपि अन्त्यजां स्पृशते यदि ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्याद्विधिरेष पुरातनः ॥२७२
संसर्गं यदि गच्छेच्चेदुदक्याया तथाऽन्त्यजैः ।
प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥२७३
एकरात्रञ्चरेन्मूत्रं पुरीषं तु दिनत्रयम् ।
दिनत्रयं तथा पाने मैथुने पञ्च सप्त वा ॥२७४
भोजने तु प्रसक्तानां प्राजापत्यं विधीयते ।
दन्तकाष्ठे त्वहोरात्रमेष शौचविधिः स्मृतः ॥२७५
रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वानचण्डालवायसैः ।
निराहारा भवेत्तावत् स्नात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥२७६
रजस्वला यदा स्पृष्टा उष्ट्रजम्बुकशम्बरैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥२७७
स्पृष्टं (ष्टा) रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी च या ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२७८
स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या क्षत्त्रियी च या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्व्यासस्य वचनं यथा ॥२७९

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या वैश्यसम्भवा ।
चतूरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२८०
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या शूद्रसम्भवा ।
षड्रात्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मणीकामकारतः ॥२८१
अकामतश्चरेदेवं ब्राह्मणी सर्वतः स्पृशेत् ॥
चतुर्णामपि वर्णानां शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥२८२
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन यः ।
भोजने मूत्रचारे च शङ्खस्य वचनं यथा ॥२८३
स्नानं ब्राह्मणसंस्पर्शे जपहोमौ तु क्षत्त्रिये ।
वैश्ये नक्तञ्च कुर्वीत शूद्रे चैव उपोषणम् ॥२८४
चर्मको रजको वैण्यो धीवरो नटकस्तथा ।
एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपिसन् ॥२८५
एतैः स्पृष्टो द्विजो नित्यमेकरात्रं पयः पिवेत् ।
उच्छिष्टैस्तैस्त्रिरात्रं स्याद्घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥२८६
यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥२८७
अभिशस्तो द्विजोऽरण्ये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥२८८
वृथा मिथ्योपयोगेन भ्रूणहत्याव्रतञ्चरेत् ।
अब्भक्षो द्वादशाहेन पराकेणैव शुद्ध्यति ॥२८९
शठश्च ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
निर्गुणं सगुणो हत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥२९०

उपपातकसंयुक्तो मानवो म्रियते यदि ।
तस्य संस्कारकर्ता च प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥२९१
प्रभुञ्जानोऽतिसस्नेहं कदाचित् स्पृशते द्विजः ।
त्रिरात्रमाचरेन्नक्तैर्निःस्नेहमथ वा चरेत् ॥२९२
बिडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चसम् ॥२९३
उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानञ्च कामतः ।
स्नात्वाविप्रो(स्प-दिग्वासा)जितश्वासःप्राणायामेन शुद्ध्यति ॥
सव्याहृतीं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेद्वा(वा)यतःप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥२९५
सकृद्द्विगुणगोमूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।
क्षीरमष्टगुणं देयं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥२९६
पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।
उभौ तौ तुल्यदोषौ च वसतो नरके चिरं ॥२९७
अजा गावो महिष्यश्च अमेध्यं भक्षयन्ति याः ।
दुग्धं हव्ये च कव्ये च गोमयं न विलेपयेत् ॥२९८
ऊनस्तनीमधिका वा या चान्या स्तनपायिनी ।
तासां दुग्धं न होतव्यं हुतं चैवाहुतं भवेत् ॥२९९
ब्राह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥३००
राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
स्वसुतान्नञ्च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥३०१

स्वसुता अप्रजा तावन्नाश्नीयात्तद्गृहे पिता ।
अन्नं भुङ्क्ते तु यो मोहात्पूयं स नरकं व्रजेत् ॥३०२
अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः ॥३०३
नवश्राद्धे त्रिपक्षे च षण्मासे मासिकेऽब्दिके ।
पतन्ति पितरस्तस्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ॥३०४
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।
त्रिपक्षे चैव कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्रमेव च ।
आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥३०५
ब्रह्मचर्यमनाधाय मासश्राद्धेषु पर्वसु ।
द्वादशाहे त्रिपक्षेऽब्दे यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ॥३०६
पतन्ति पितरस्तस्य ब्रह्मलोके गता अपि ॥३०७
एकादशाहेऽहोरात्रं भुक्त्वा संचयने त्र्यहम् ।
उपोष्य विधिवद्विप्रः कुष्माण्डीं जुहुयाद्घृतम् ॥३०८
पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्नन्ति वै द्विजाः ।
भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥३०९
यत्र वेदध्वनि(श्रान्तं)ध्वान्तं न च गोभिरलङ्कृतम् ।
यत्र बालैः परिवृतं श्मशानमिव तद्गृहम् ॥३१०
हास्येऽपि बहवो यत्र विनाधर्मं वदन्ति हि (न) ।
विनाऽपि धर्मशास्त्रेण स धर्मः पावनः स्मृतः ॥३११
हीनवर्णे च यः कुर्यादज्ञानादभिवादनम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥३१२

समुत्पन्ने यदा स्नाने भुङ्क्ते वाऽपि पिवेद्यदि ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥३१३
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा ।
मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम ॥३१४
दिवा कपित्थच्छायायां रात्री दधि शमीषु च ।
कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥३१५
शूर्पवातनखाग्राम्बुस्नानं वस्त्रपदोदकं ।
मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं दिवाकृतम ॥३१६
मार्जनीरजकेशाम्बु देवतायतनोद्भवम ।
तेनावगुण्ठितं तेषु गङ्गाम्भःप्लुत एव सः ॥३१७
मृत्तिकाः सप्त न ग्राह्या वल्मीके मूषिकस्थले ।
अन्तर्जले श्मशानान्ते वृक्षमूले सुरालये ॥३१८
वृषभैश्च तथोत्खाते श्रेयष्कामैः सदा बुधैः ॥३१९
शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मविवर्जिता ॥३२०
पुरीषे मैथुने होमे प्रस्रावे दन्तधावने ।
स्नानभोजनजप्येषु सदा मौनं समाचरेत ॥३२१
यस्तु संवत्सरं पूर्णं भुङ्क्ते मौनेन सर्वदा ।
युगकोटिसहस्रेषु स्वर्गलोके महीयते ॥३२२
स्नानं दानं जपं होमं भोजनं देवतार्चनम ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥३२३
सर्वस्वमपि यो दद्यात् पातयित्वा द्विजोत्तमम् ।
नाशयित्वा तु तत्सर्वं भ्रूणहत्याफलं लभेत् ॥३२४

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तौ स्त्रीणाञ्च प्रसवे तथा।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौ चापि प्रशस्यते ॥३२५
क्षौमजं वाऽथ कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा।
यज्ञोपवीतं यो दद्याद्वस्त्रदानफलं लभेत् ॥३२६
कांस्यस्य भाजनं दद्याद् घृतपूर्णं सुशोभनम्।
तथा भक्त्या विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥३२७
श्राद्धकाले तु यो दद्याच्छोभनौ (ने) च उपानहौ।
स गच्छत्यन्यमार्गेऽपि अश्वदानफलं लभेत् ॥३२८
तिलपात्रं तु यो दद्यात् संपूर्णं तु समाहितः।
स गच्छति ध्रुवं स्वर्गं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥३२९
दुर्भिक्षे अन्नदाता च सुभिक्षे च हिरण्यदः।
पानीयदस्त्वरण्ये च स्वर्गलोके महीयते ॥३३०
यावदर्धप्रसूता गौस्तावत् सा पृथिवी स्मृता।
पृथिवीं तेन दत्तः स्यादीदृशीं गान्ददाति यः ॥३३१
तेनाग्नयो हुताः सम्यक् पितरस्तेन तर्पिताः।
देवाश्च पूजिताः सर्वे यो ददाति गवाह्निकम् ॥३३२
जन्मप्रभृति यत्पापं मातृकं पैतृकं तथा।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं वस्त्रदानान्न संशयः ॥३३३
कृष्णाजिनञ्च यो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतम्।
उद्धरेन्नरकस्थानात् कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥३३४
आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः।
शूलपाणिस्तु भगवानभिनन्दन्ति भूमिदम् ॥३३५

बालुकानां कृता राशि यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
गते वर्षशते चैव पलमेकं विशीर्यति ॥३३६
क्षयश्च दृश्यते तस्य कन्यादाने न चैव हि ।
आतुरे प्राणदाता च त्रीणि दानफलानि च (!) ॥३३७
सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् ।
पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च न कैतवे ॥३३८
सकामः स्वर्गमाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ।
ब्राह्मणे वेदविदुषि सर्वशास्त्रविशारदे ॥३३९
मातृ(ता)पितृपरे चैव ऋतुकालाभिगामिनि ।
शीलचारित्रसम्पूर्णे प्रातःस्नानपरायणे ॥३४०
तस्यैव दीयते दानं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
संपूज्य विदुषो विप्रानन्येभ्योऽपि प्रदीयते ।
तत्कार्यं नैव कर्तव्यं न दृष्टं न श्रुतं मया ॥३४१
अतः परं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि ये द्विजाः ।
पितॄणामक्षयं दानं दत्तं येषान्तु निष्फलम् ॥३४२
न हीनाङ्गो न रोषी(गी) च श्रुतिस्मृति विवर्जितः ।
नित्यश्चानृतवादी च तांस्तु श्राद्धे न भोजयेत् ॥३४३
हिंसारतं च कपटं उपगूह्य श्रुतं च यः ।
किङ्करं कपिलं काणं श्वित्रिणं रोगिणं तथा ॥३४४
दुश्चर्माणं शीर्णकेशं पाण्डुरोगं जटाधरं ।
भारवाहकमुग्रश्च द्विभार्यं वृषलीपतिम् ॥३४५

भेदकारी भवेच्चैव बहुपीडाकरोऽपि वा ।
हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत्तथा ॥३४६
बहुभोक्ता दीनमुखो मत्सरी क्रूरबुद्धिमान् ।
एतेषां नैव दातव्यः कदाचिद्वै प्रतिग्रहः ॥३४७
अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।
अदूष्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥३४८
श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥३४९
न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीलं न कुलं यतः ।
तस्य श्राद्धं न दातव्यं त्वन्धकस्यात्रिरब्रवीत् ॥३५०
तस्माद्वेदेन शास्त्रेण ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्य तु ।
न चैकेनैव वेदेन भगवानत्रिरब्रवीत् ॥३५१
योगस्थैर्लोचनैर्युक्तः पादाग्रश्च प्रयच्छति ।
लौकिकज्ञश्च शास्त्रोक्तं पश्येच्चैवाधरोत्तरम् ॥३५२
वेदैश्च ऋषिभिर्गीतं दृष्टिमान् शास्त्रवेदवित् ॥३५३
व्रतिनं च कुलीनं च श्रुतिस्मृतिरतं सदा ।
तादृशं भोजयेच्छ्राद्धे पितॄणामक्षयं भवेत् ॥३५४
यावतो ग्रसते ग्रासान् पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥३५५
नरकस्था विमुच्यन्ते ध्रुवं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
तस्माद्विप्रं परीक्षेत श्राद्धकाले प्रयत्नतः ॥३५६

न निर्व्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः।
इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः॥३५७
सूर्ये कन्यागते कुर्याच्छ्राद्धं यो न गृहाश्रमी।
धनं पुत्रान् कुलं तस्य पितृनिश्वासपीड़या॥ ३५८
कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति सत्सुतान्।
शून्या प्रेतपुरी सर्व्वा यवाद्वृश्चिकदर्शनम॥३५६
ततो वृश्चिकसंप्राप्ते निराशाः पितरोगताः।
पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्॥३६०
पुत्रं वा भ्रातरं वापि दौहित्रं पौत्रकं तथा।
पितृकार्ये प्रसक्ता ये ते यान्ति परमां गतिम्॥३६१
यथा निर्मन्थनादग्निः सर्व्वकाष्ठेषु तिष्ठति।
तथा स दृश्यते धर्म्याच्छ्राद्धदानान्न संशयः॥२६२
सर्वशास्त्रार्थगमनं सर्वतीर्थावगाहनम्।
सर्वयज्ञफलं विन्द्याच्छ्राद्धदानान्न संशयः॥३६३
महापातकसंयुक्तो यो युक्तश्चोपपातकैः।
घनैर्मुक्तो यथा भानूराहुमुक्तश्च चन्द्रमाः॥३६४
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वपापं विलङ्घयेत्।
सर्वसौख्यं स्वयं प्राप्तः श्राद्धदानान्न संशयः॥ ३६५
सर्वेषामेव दानानां श्राद्धदानं विशिष्यते।
मेरुतुल्यं कृतं पापं श्राद्धदानं विशोधनम्॥३६६
श्राद्धं कृत्वा तु मर्त्यो वै स्वर्गलोके महीयते।
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पय.स्मृतम्॥३६७

वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं भवेत्।
एतत् सर्वं मया ख्यातं श्राद्धकाले समुत्थिते॥३६८
वैश्वदेवे च होमे च देवताभ्यर्च्चने जपे।
अमृतं तेन विप्रान्नमृग्यजुःसामसंस्कृतम्॥३६९
व्यवहारानुपूर्वेण धर्मेण वलिभिर्जितम्।
क्षत्रियान्नं पयस्तेन घृतान्नं यज्ञपालने॥३७०
देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निषादकः।
पशुर्म्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः॥३७१
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं देवतानित्यपूजनम्।
अतिथिं वैश्वदेवञ्च देवब्राह्मण उच्यते॥३७२
शाके पत्रे फले मूले वनवासे सदा रतः।
निरतोऽहरहः श्राद्धे स विप्रो मुनिरुच्यते॥ ३७३
वेदान्त पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्यजेत्।
साङ्ख्ययोगविचारस्थः स विप्रो द्विज उच्यते॥३७४
अस्त्राहताश्च धन्वानः संग्रामे सर्वसंमुखे।
आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते॥३७५
कृषिकर्मरतो यश्च गवाञ्च प्रतिपालकः।
वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते॥३७६
लाक्षालवणसंमिश्रं कुसुम्भं क्षीरसर्पिषः।
विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते॥३७७
चौरश्च तस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा।
मत्स्यमांसे सदालुब्धो विप्रो निषाद उच्यते॥३७८

ब्रह्मतत्त्वं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः।
तेनैव स च पापेन विप्रः पशुरुदाहृतः ॥३७९

वापीकूपतडागानामारामस्य सरःसु च।
निःशङ्कं रोधकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥३८०

क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जितः।
निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डालउच्यते ॥३८१

वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्रं शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः।
पुराणहीनाः कृषिणो भवन्ति भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति ॥३८२

ज्योतिर्विदो ह्यथर्वाणः कीराः पौराणपाठकाः।
श्राद्धे यज्ञे महादाने वरणीयाः कदाच न ॥३८३

श्राद्धञ्च पितरं घोरं दानं चैव तु निष्फलम्।
यज्ञे च फलहानिः स्यात्तस्मात्तान् परिबर्जयेत् ॥३८४

आविकश्चित्रकारश्च वैद्यो नक्षत्रपाठकः।
चतुर्विप्रा न पूज्यन्ते वृहस्पतिसमा यदि ॥३८५

मागधो माधु(थु)रश्चैव कापटः कीटकानजौ।
पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते वृहस्पतिसमा यदि ॥३८६

क्रयक्रीता च या कन्या पत्नी सा न विधीयते।
तस्यां जाताः सुतास्तेषां पितृपिण्डं न विद्यते ॥३८७

अष्टशल्यागतो नीरं पाणिना पिबते द्विजः।
सुरापानेन तत्तुल्यं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥३८८

ऊर्द्ध्वजङ्घेषु विप्रेषु प्रक्षाल्य चरणद्वयम्।
तावच्चाण्डालरूपेण यावद्‌गङ्गां न मज्जति ॥३८९

दीपशय्यासनच्छाया कार्पासं दन्तधावनम् ।
अजारेणुस्पृशं चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥३९०
गृहाद्दशगुणं कूपं कूपाद्दशगुणं तटम् ।
तटाद्दशगुणं नद्यां गङ्गासंख्या न विद्यते ॥३९१
स्रवद्यद्ब्राह्मणं तोयं रहस्यं क्षत्रियं तथा ।
वापीकूपे तु वैश्यस्य शौद्रं भाण्डोदकं तथा ॥३९२
तीर्थस्नानं महादानं यच्चान्यत्तिलतर्पणम् ।
अब्दमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपाततः ॥३९३
गङ्गा गया त्वमावस्या वृद्धिश्राद्धे क्षयेऽहनि ।
मघापिण्डप्रदानं स्यादन्यत्र परिवर्ज्जयेत् ॥ ३९४
घृतं वा यदि वा तैलं पयोवा यदि वा दधि ।
चत्वारो ह्याज्यसंस्थानं हुतं नैव तु वर्जयेत् ॥ ३९५
श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् भाषितानत्रिणा स्वयम् ।
इदमूचुर्महात्मानं सर्वे ते धर्मनिष्ठिताः ॥३९६
य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।
इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिपिष्टपम् ॥३९७
विद्यार्थी लभते विद्यां धनकामो धनानि च ।
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥३९८

इति श्रीमदत्रिमहर्षिसंहिता समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

श्रीगणेशायनमः ।

महामते ! महाप्राज्ञ ! सर्वशास्त्रविशारद ! ।
अक्षीणकर्म बन्धस्तु पुरुषो द्विजसत्तम ! ॥१
सततं किं जपन् जप्यं विबुधः किमनुस्मरन् ॥
मरणे यज्जपं जप्यं यञ्च भाव मनुस्मरन् ॥२
यच्चध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ ! पुरुषो मृत्यु मागतः ।
परम्पद मवाप्नोति तन्मे वद महामुनेः ॥३

शौनक उवाच ॥

इदमेव महाराज ! पृष्टवांस्ते पितामहः ।
भीष्मं धर्मभृतां श्रेष्ठं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥४

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह ! महाप्राज्ञ ! सर्वशास्त्र विशारद ! ।
प्रयाणकाले यच्चिन्त्यं सूरिभि स्तत्वचिन्तकैः ॥५

किन्नु स्मरन् कुरुश्रेष्ठ ! मरणे पर्युपस्थिते ।
प्राप्नुयात् परमां सिद्धिं श्रोतु मिच्छामि तद्वद ॥६

भीष्म उवाच ॥

अद्भुतं च हितं सूक्ष्मं उक्तं प्रश्नं त्वयानघ ! ।
शृणुष्वावहितो राजन् ! नारदेन पुरा श्रुतम् ॥७
श्रीवत्साङ्कं जगद्बीज मनन्तं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिपृष्टवान् ॥८

नारद उवाच ॥

त्वमक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् ।
आहुर्वेद्यं परं धाम ब्रह्मादि कमलोद्भवम् ॥६
भगवन् ! भूतभव्येश ! श्रद्दधानै जितेन्द्रियैः ।
कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्देहमोक्षिभिः ॥१०
किं च जप्यं जपेन्नित्यं कल्यमुत्थाय मानवाः ।
कथं युञ्जन् सदा ध्यायन् ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ॥११

भीष्म उवाच ॥

श्रुत्वा तस्य तु देवर्षेर्वाक्यं वाचस्पतिः स्वयम् ।
प्रोवाच भगवान् विष्णुर्नारदं वरदः प्रभुः ॥१२

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् ।
मरणे मामनुस्मृत्य प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१३

यामधीत्य प्रयाणे तु मद्भावायोपपद्यते ।
ओङ्कार मग्रतः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद ॥१४
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्र मुदीरयेत् ।
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥१५
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तै मृगैरिव ।
ओमित्येव परं ब्रह्म शाश्वतं परमव्ययम् ॥१६
एतदुच्चारयन्मर्त्यो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वमो मिति चोच्यते ॥१७
सम्पन्नेऽसुरसंयाने नम्यते च मुमुक्षुभिः ।
मोक्षश्च ज्ञानिनां प्रोक्तो मोहश्चाज्ञानिनां स्मृतः ॥१८
यस्य यादृग्विधो भाव स्तस्य तादृग्विधो हरिः ।
भवे भवनविश्वात्मा भूतानां हितकाम्यया ॥१९
सृजते आत्मनात्मान मात्मन्येव स्वमायया ।
हरिरेव सतां नित्यं शरण्यः शरणार्थिनाम् ॥२०
नहि नारायणादन्य स्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
वसत्यमृतमक्षय्यं यस्मिन् लोकाः ससागराः ॥२१
त एव सृजते लोकान् सृष्टिकाले जगत्प्रभुः ।
तेजांसि येन दिव्यन्ते महोत्पन्नेन तेजसा ॥२२
वासुदेवात्मकं सर्वं तत्तेजोऽपि हि नान्यथा ।
वासनाद्या स्तु ये भावाः संभवन्ति युगे युगे ॥२३
लोकत्रयहितार्थाय स्वोपकाराय नो हरिः ।
यतश्चोत्पद्यते विश्वं यस्मिन्नेव प्रलिप्यते ॥२४

क्षराक्षरविसृष्टस्तु सोऽच्युतः पुरुषोत्तमः ।
अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवं पुरुषोत्तमम ॥२५
प्रपद्ये प्राञ्जलिर्विष्णु मक्षय्यं भक्तवत्सलम् ।
पुराणं पुरुषं दिव्य मद्भुतं लोकपावनम ॥२६
प्रपद्ये पुण्डरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम ।
लोकनाथं सहस्राक्ष मक्षरं परमं पदम् ॥२७
भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भूतभव्यप्रभुंविभुम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकाना मनन्तं विश्वतोमुखं ॥२८
पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्य सत्यमच्युतम ।
हिरण्यगर्भं ममृतं भूगर्भं परतः परम् ॥२६
प्रभुंविभुमनाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।
सहस्रशीर्षं पुरुषं महर्षिं सत्यभावनम् ॥३०
प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं वरेण्यमभयप्रदम् ।
नारायणं पुराणेशं योगात्मानं सनातनम् ॥३१
संज्ञानां सर्वसत्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम ।
यः प्रभुः सर्वलोकानां येन सर्वमिदं ततम् ॥३२
चराचरगुरुर्देवः स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
यस्मादुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥३३
ब्रह्मयोनिर्हि विश्वस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभि रेवच ॥३४
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
पर्जन्यः पृथिवी सस्यं कालो धर्मः क्रियाक्रिये ॥३५

गुणाकरः स मे विष्णुर्वासुदेवः प्रसीदतु।
अग्निसोमार्कताराणां ब्रह्मरुद्रेन्द्रयोगिनां ॥३६
यस्तेजयति तेजांसि स मे विष्णुः प्रसीदतु।
कार्यं क्रिया च करणं कर्त्ता हेतुः प्रयोजनम् ॥३७
अक्रिया करणी कार्यं स मे विष्णुः प्रसीदतु।
शमीगर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो रिपुः ॥३८
रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु।
अबलो येन बालेन कंसमल्लो महाबलः ॥३९
चाणूरो निहतो रङ्गे स मे विष्णुः प्रसीदतु।
शङ्खः करवरे यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥४०
येन क्रान्तास्त्रयो लोका दानवाश्च वशीकृताः।
शरणं सर्वभूतानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥४१
योगावास! नमस्तुभ्यं सर्वावास! वरप्रद।
सर्वादि वासनाद्यादि वासुदेव! प्रधानकृत् ॥४२
यज्ञगर्भ! हिरण्याङ्ग! पञ्चयज्ञ! नमोऽस्तुते।
चतुर्मूर्त्तिः परन्धाम लक्ष्मानन्दवरार्चित ॥ ४३
अजस्त्वमगमः पन्था ह्यमूर्त्तिविश्वमूर्त्तिधृक्।
श्रीकर्त्तः! पञ्चकालज्ञ! नमस्ते ज्ञानसागर ॥४४
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताद्यः परोऽक्षरः।
यस्मात्परतरन्नास्ति तमस्मि शरणं गतः ॥४५
न प्रधानो नच महान् पुरुषश्चेतनोह्यजः।
अनयोग्यः परतरस्तमस्मि शरणं गतः ॥४६

चिन्तयन्तोऽपि यन्नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रभुम् ।
निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ॥४७
जितेन्द्रिया जितात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः ।
यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तमस्मि शरणं गतः ॥४८
एकांशेन जगत् कृत्स्नमवष्टभ्य विभुः स्थितः ।
अग्राह्यो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ॥४६
सोमार्काग्निगतन्तेजो या च तारामयी द्युतिः ।
दिवि संजायते यो यः स महात्मा प्रसीदतु ॥५०
सूर्यमध्यस्थितः सोमस्तस्य मध्ये च यास्तिता ।
भूतबाह्याचरा दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ॥५१
सगुणे निर्गुणश्चासौ लक्ष्मीवान् चेतनो ह्यजः ।
सूक्ष्मः सर्वगतो देही स महात्मा प्रसीदतु ॥५२
साङ्ख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः ।
यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥५३
अव्यक्तः समधिष्ठाता ह्यचिन्त्यः सदसत्परः ।
आस्थितः प्रकृतिं भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥५४
क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ।
निर्विकार ! नमस्तेऽस्तु साक्षिक्षेत्रिध्रुवस्थितः ॥५५
अतीन्द्रिय ! नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यक्तैर्न मीयसे ।
येच त्वां नाभिजानन्ति संसारे सञ्चरन्ति ते ॥५६
कामक्रोधविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्ति च ।
अव्यक्तमत्यहङ्कारा मनोभूतेन्द्रियाणि च ॥५७

त्वयि तानि चलेषु त्वं नतेषु त्वं नते त्वयि ।
एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदु र्यान्ति ते परम् ॥५८
समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
समत्वमभिकाङ्क्षन्तम्भक्तया वै नान्यचेतसः ॥५६
चराचरमिदं सर्वं भूतग्रामञ्चतुर्विधम् ।
त्वया त्वय्येव तत्प्रोतं सूत्रे मणिगणाइव ॥६०
स्रष्टो ! भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्वस्तत्वसंज्ञितः ।
अकर्ता हेतुरचरः पृथगात्मन्यवस्थितः ॥६१
न मे भूतेषु संयोगो न भूतत्वगुणाधिकः ।
अहङ्कारेण बुद्ध्या वा न मे योगास्त्रिभिर्गुणैः ॥६२
न मे धर्मो ह्यधर्मो वा नामभोजन्नवा पुनः ।
जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोऽस्मि सर्वगः ॥६३
विषयैरिन्द्रियैर्वापि न मे भूयः समागतः ।
ईश्वरोऽसि जगन्नाथ ! किमतः परमुच्यते ॥६४
भक्तानां यद्धितं देव ! तद्देहि त्रिदशेश्वर ।
पृथिवीं यातु मे घ्राणं यातु मे रसनञ्जलम् ॥६५
रूपं हुताशनं यातु स्पर्शो यातु च मारुतम् ।
श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनो वैकारिकं पुनः ॥६६
इन्द्रियाणि गुणान्यातु स्वासु स्वासु च योनिषु ।
पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्नि मनलोऽनिलम् ॥६७
वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाशमेव च ।
अहङ्कारं मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥६८

अहङ्कारस्तथा बुद्धिं बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
प्रधाने प्रकृतिं याते गुणसाम्ये व्यवस्थिते ॥६९
वियोगः सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मेऽभवत् ।
सत्वं रजस्तमश्चैव प्रकृतिं प्रविशन्तु मे ॥७०
निष्कैवल्यं पदं देवकांक्षितं परमन्तपः ।
एकीभावस्त्वया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुनः ॥७१
नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।
त्वद्बुद्धिस्तद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥७२
त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणे पर्युपस्थिते ।
पूर्वदेहिकृता ये मे व्याधयः प्रविशन्तु माम् ॥७३
आर्दयन्तु च दुःखानि ऋणं मे न भवेदिति ।
उपदिश्यन्तु मे सर्वे व्याधयः पूर्वचिन्तिताः ॥७४
अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णोः परमम्पदम् ।
अहं भगवतस्तस्य मम वासः सनातनः ॥७५
तस्याहं न प्रणश्यामि सच मे न प्रणश्यति ।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ॥७६
दशेन्द्रियाणि मनसो ह्यहङ्कारेण वा पुनः ।
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ॥७७
आत्मबुद्धीन्द्रियम्पश्येद्बुद्धौ बुद्धेः परायणम् ।
ममायमपि तस्याहं येन सर्वं मिदन्ततम् ॥७८
आत्मनात्मनि संयोज्य ममात्मन्यनुसंस्मरेत् ।
एवं बुद्धेः परंबुद्ध्वा लभते न पुनर्भवम् ॥७९

ॐ नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने।
नारायणाय भक्तानामेकनिष्ठाय शाश्वते ॥८०
हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्मने।
इमामनुस्मृतिन्दिव्यां वैष्णवीं पापनाशनीम् ॥८१
स्वयम्विबुद्धश्च पठेद्यत्र तत्र समभ्यसेत्।
मरणे समनुप्राप्ते यस्त्विमामनुसंस्मरेत् ॥८२
अपि पापसमाचारः स याति परमाङ्गतिम्।
यद्यहङ्कारमाश्रित्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥८३
कुर्वंस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तते नतु।
अभ्यर्चयन् पितृन्देवान् पठन् जुह्वन् बलिन्ददन् ॥८४
ज्वलदग्निं स्मरेद्यो मां लभते परमाङ्गतिम्।
यज्ञोदानं तपः कर्म पावनानि मनीषिणाम् ॥८५
यज्ञोदानं तपस्तस्मात्कुर्यादाशाविवर्जितः।
पौर्णमास्याममावास्यां द्वादश्यां च विशेषतः ॥८६
श्रावयेच्छ्रद्दधानांश्चमद्भक्तांश्च विशेषतः।
नम इत्येव यो ब्रूयान्मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ॥८७
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि नारद।
किं पुनर्ये यजन्ते मां साधका विधिपूर्वकम् ॥८८
श्रद्धावन्तो यतात्मान स्ते मां यान्ति मदाश्रिताः।
कर्माण्याद्यन्तवन्तीह मद्भक्तोऽनन्तमश्नुते ॥८९
मामेव तस्माद्देवर्षे ध्याहि नित्यमतन्द्रितः।
अवाप्स्यसि ततः सिद्धिं लभ्यसे च पदं मम ॥९०

अज्ञाना मिच्छया ज्ञानं दद्याद्धर्मोपदेशनम् ।
कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् ॥६१
अस्मात् प्रदेयं साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम् ।
अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥६२
नासौ फल मवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।

भीष्म उवाच ॥

एवं पृष्टः पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
यदुवाच तथा शम्भुस्तदुक्तं तव सुव्रत ॥६३
त्वमप्येकमना भूत्वा ध्येयं ज्ञेयं गुणाधिकम् ।
भज सर्वेण भावेन परमात्मान मव्ययम् ॥६४
श्रुत्वैतत् नारदो वाक्यं दिव्यं नारायणेरितम् ।
अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्व मुपेयिवान् ॥६५
नारायण मृषोन्देवं दशवर्षाण्यनन्यभाक् ।
इदं जपन्वै प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥६६
किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्व्रतैः ।
नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥६७
नारायणाय नम ओ मिति वेदमन्त्रं-
यो नित्यमेव मनसापि समभ्यसेच्च ।
पापैः प्रमुच्य परमे तृषयातिविष्णोः-
स्थानं हि सर्व मिति वेदविदो वदन्ति ॥६८
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ।
यो नित्यं ध्यायते देव ! नारायण मनन्यधीः ॥६९

चीरवासा जपी वापि त्रिदण्डी मुण्ड एव वा ।
भूषितो वा द्विजश्रेष्ठ ! न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥१००
ये नृशंसा दुरात्मानः पापधर्मविवर्जिताः ।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥१०१
अन्वथा मन्दबुद्धीनां प्रतिभाति दुरात्मनाम् ।
कुतर्कज्ञानदृष्टीनां विश्रान्तेन्द्रियवर्त्मनाम् ॥१०२
नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम् ।
अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥१०३
आचारहीनो । मुनिप्रवीर भक्त्या विहीनोऽपितु विन्दतोऽपि ।
संकीर्त्य नारा . .शब्दमात्रं विमुक्तपापो विशतेऽच्युतां गतिम् ॥१०४
कान्तारवनदुर्गेषु कृत्स्नेष्वापत्सु संयुगे ।
दस्युभिः सन्निरोधे च नामभि र्मां प्रकीर्तयेत् ॥१०५
न दिव्यपुरुषो धीमान् येषु स्थानेषु मां स्मरेत् ।
चौरव्याघ्र मह्रासर्पैः क्रूरैरपि न वाध्यते ॥१०६
जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥१०७
नामास्ति याति शक्तिश्च पापे निर्हरणे हरेः ।
श्वपचोऽपि नरः कर्तुं क्षमस्तावन्न किल्बिषम् ॥१०८
न तावत् पापमस्तीह यावन्नामहतं हरेः ।
अतिरेक भयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरं बुधाः ॥१०९
गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।
अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः ॥११०

न वासुदेवात्परमस्ति मङ्गलं न वासुदेवात्परमस्ति पावनम् ।
न वासुदेवात्परमस्ति दैवतं न वासुदेवं प्रणिपत्य सीदति ॥१११
इमां रहस्यां परमामनुस्मृतिं ह्यधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकम् ॥

विहाय दुःखानि विमुच्य सङ्कटात्
स वीतरागो विचरेन्महीमिमाम् ॥११२
गङ्गायां मरणं चैव दृढा भक्तिश्च केशवे
ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥११३

इति विष्णुस्मृतिः समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

॥ विष्णुस्मृतिः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ब्रह्मरात्र्यां व्यतीतायां प्रबुद्धे पद्मसम्भवे ।
विष्णुः सिसृक्षुर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम् ॥१
जलक्रीडारुचि शुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।
वाराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुन्धराम् ॥२
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुवक्त्रश्चितामुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥३
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः स्रुवस्तुण्डः सामघोषमहास्वनः ॥४
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।
प्रायश्चित्तमयो वीरः प्रांशुजानुर्महावृषः ॥५
उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः ।
वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥६
वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥७
दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचिरः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥८

नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्नीसहायोऽसौ मणिशृङ्गइवोदितः ॥९
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।
एकार्णवजलभ्रष्टानेकार्णवगतः प्रभुः ॥१०
दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥११
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
उद्धृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥१२
उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापिता च तथा स्वके ।
यथास्थानं विभज्यापस्तद्गता मधुसूदनः ॥१३
सामुद्र्यश्च समुद्रेषु नादेयाश्च नदीषु च ।
पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोवराः ॥१४
पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।
द्वीपानामुदधीनाञ्च स्थानानि विविधानि च ॥१५
स्थानपालांल्लोकपालान्नदीशैलवनस्पतीन् ।
ऋषींश्च सप्त धर्मज्ञान वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥१६
पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
पशुपक्षिमृगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥१७
मेघेन्द्रचापसम्पातान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
एवं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् ॥१८
जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ।
अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ॥१९

वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्म्मे भविष्यति।
पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ॥२०
मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनिः।
एवं स निश्चयं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी ॥२१
जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्टवांस्ताञ्च कश्यपः।
नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दुनिभाननाम् ॥२२
अलिसङ्कालकां शुभ्रां बन्धुजीवाधरां शुभाम्।
सुशुभ्रस्पृष्टदशनां चारुनासां नतभ्रुवम् ॥२३
कम्बुकण्ठीं संहतोरूं पीनोरुजघनस्थलीम्।
विरेजतुस्तनो यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ॥२४
मत्तेभकुम्भसङ्काशौ शातकुम्भसमद्युती।
मृणालकोमलौ बाहू करौ किशलयोपमौ ॥२५
रुक्मस्तम्भनिभावूरू गूढे श्लिष्टे च जानुनी।
जङ्घे विरोमे सुषमे पादावतिमनोरमौ ॥२६
जघनञ्च घनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः।
प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्व्वमनोहरम् ॥२७
कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः।
कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा वितिमिरा दिशः ॥२८
सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम्।
पदन्यासैर्वसुमतीं सपद्मामिव कुर्वतीं ॥२९
रूपयौवनसम्पन्नां विनीतवदुपस्थिताम्।
समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयामास कश्यपः ॥३०

उवाच तां वरारोहे ! विज्ञातं हृद्गतं मया ।
धरे तव विशालाक्षि ! गच्छ देवि जनार्दनम् ॥३१
स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः ।
क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने ॥३२
ध्यानयोगेन चार्वङ्गि तज्ज्ञानं तत्प्रसादतः ॥
इत्येवमुक्ता सम्पूज्य कश्यपं वसुधा ततः ।
प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥३३
सा ददर्शामृतनिधिं चन्द्ररश्मिमनोहरम् ।
पवनक्षोभसंजातवीचीशतसमाकुलम् ॥३४
हिमवच्छतसङ्काशं भूमण्डलमिवापरम् ।
वीचीहस्तैर्वलितैराह्वयानमिव क्षितिम् ॥३५
तैरेव शुभ्रतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम् ।
अन्तरस्थेन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥३६
यस्मात्तस्मात्तु विभ्रन्तं सुशुभ्रां तनुमूर्जिताम ।
पाण्डरं खगमागम्यमधोभुवनवर्त्तिनम् ॥३७
इन्द्रनीलकडाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् ।
फलावलीसमुद्भूतवनसङ्घसमाचितम् ॥३८
निर्म्मोकमिव शेषाहेर्विस्तीर्णं तमतीव हि ।
तं दृष्ट्वा तच्च मध्यस्थं ददृशे केशवालयम् ॥३९
अनिर्द्देश्यपरामाणमनिर्द्देश्यर्द्धिसंयुतम् ।
शेषपर्यङ्कगं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥४०

शेषाहिफणरत्नांशुदुर्विभाव्य मुखाम्बुजम् ।
शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥४१
पीतवाससमक्षोभ्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥४२
संवाह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।
शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥४३
तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधुसूदनम् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा विज्ञापयति चाप्यथ ॥४४
उद्धृताहं त्वया देव ! रसातलतलङ्गता ।
स्वे स्थाने स्थापिता विष्णो ! लोकानां हितकाम्यया ॥४५
तत्राधुना मे देवेश ! का धृतिर्वै भविष्यति ।
एवमुक्तस्तदा देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥४६
वर्णाश्रमाचाररताः शास्त्रैकतत्परायणाः ।
त्वां धरे ! धारयिष्यन्ति तेषां तद्भार आहितः ॥४७
एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत ।
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मान् वद सनातनान् ॥४८
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ।
नमस्ते देव ! देवेश ! देवारिबलसूदन ! ॥४९
नारायण ! जगन्नाथ ! शङ्खचक्रगदाधर ! ।
पद्मनाभ ! हृषीकेश ! महाबलपराक्रम ! ॥५०
अतीन्द्रिय ! सुदुष्पार ! देव ! शार्ङ्गधनुर्द्धर ! ।
वराह ! भीम ! गोविन्द ! पुराण ! पुरुषोत्तम ! ॥५१

हिरण्यकेश ! विश्वाक्ष ! यज्ञमूर्त्ते ! निरञ्जन ! ।
क्षेत्र ! क्षेत्रज्ञ ! लोकेश ! सलिलान्तरशायक ! ॥५२
यन्त्रमन्त्रवहाचिन्त्य ! वेदवेदाङ्गविग्रह ! ।
जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक ! ॥५३
सर्वधर्मज्ञ ! धर्माङ्ग ! धर्मयोने ! वरप्रद ! ।
विश्वक्सेनामृत ! व्योम ! मधुकैटभसूदन ! ॥५४
वृहतां वृहणाजेय ! सर्व ! सर्वाभयप्रद ! ।
वरेण्यानघ ! जीमूताव्यय ! निर्वाणकारक ! ॥५५
आप्यायन ! अपांस्थान ! चैतन्याधार ! निष्क्रिय ! ।
सप्तशीर्षाध्वरगुरो ! पुराण ! पुरुषोत्तम ! ॥५६
ध्रुवाक्षर ! सुसूक्ष्मेश ! भक्तवत्सलपावन ! ।
त्वंगतिः सर्व देवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥५७
तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम ! ।
प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ! ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ॥५८
सुब्रह्मण्यमनाधृष्यं वसुखेलं वसुप्रदम् ।
महायोगबलोपेतं पृश्निगर्भं धृतार्च्चिषम् ॥५९
वासुदेवं महात्मानं पुण्डीकाक्षमच्युतम् ।
सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥६०
एकव्यूहं चतुर्वक्त्रं जगत्कारणकारणम् ।
ब्रूहि मे भगवन् ! धर्म्मांश्चातुर्वण्यस्य शाश्वतान् ॥६१
आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ।
एवमुक्तस्तु देवेशः पुनः क्षौणीमभाषत ॥६२

शृणु देवि ! धरे ! धर्म्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥६५
ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
निषण्णा भव वामोरु ! काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥६६
सुखासीना निबोध त्वं धर्मान्निगदतो मम ।
शुश्रुवे वैष्णवान् धर्म्मान् सुखासीना धरा तदा ॥७६

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः ।
तेषामाद्या द्विजातयः ।
तेषां निषेकाद्यः श्मशानान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः ।
तेषाञ्च धर्माः ब्राह्मणस्याध्यापयनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता
वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा ।
द्विजानां यजनाध्ययने ।
अथैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ क्षत्रियस्य
क्षितित्राणं कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि
वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपद्यनन्तरा वृत्तिः ।
क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आर्ज्जवत्वमलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यउच्यते ।
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ राजधर्माः ॥

प्रजापरिपालनं वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ।
राजा च जाङ्गलं पशव्यं शस्योपेतं देशमाश्रयेत्
वैश्यशूद्रपादश्च तत्र धन्वनृमहीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणा
मन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तत्र ग्रामाध्यक्षानपि कुर्यात् ।
दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्यक्षांश्च ।
ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्य्यात् ।
अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ।
सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।
देशाध्यक्षोऽपि सर्व्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ।
आकरशुल्कतरनागवनेष्वाप्तान्नियुञ्जीत ।
धर्मिष्ठान् धर्मकार्य्येषु । निपुणानर्थकार्य्येषु ।
शूरान् संग्रामकर्म्मसु । उग्रानुग्रेषु षण्ढान् स्त्रीषु ।
प्रजाभ्यो वल्यर्थं सम्वत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमादद्यात् ।
सर्वशस्येभ्यश्च द्विकं शतम् । पशुहिरण्येभ्यो वस्त्रेभ्यश्च ।

मांसमधुघृतौषधिगन्धमूलफलरसदारु पत्राजिनमृद्भाण्डा-
श्मभाण्डवैदलेभ्यः षष्ठभागम् ।
ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ते हि राज्ञो धर्मकरदाः ।
राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतषष्ठांशभाक् ।
स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात् परदेशपण्याच्च
विंशतितमम् । शुल्कस्थानमपक्रामन् सर्वापहारित्वमाप्नुयात् ।
शिल्पिनः कर्मजीविनश्च शूद्राश्च मासेनैकं राज्ञः कर्म कुर्य्युः ।
स्वाम्यमात्यदुर्गकोषदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः ।
तद्दूषकांश्च हन्यात् । स्वराष्ट्रपरराष्ट्रयोश्च चारचक्षुः स्यात् ।
साधूनां पूजनं कुर्य्यात् । दुष्टांश्च हन्यात् ।
शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान् यथार्हं
यथाकालं प्रयुञ्जीत ।
सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावांश्च यथाकालमाश्रयेत् ।
चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् । परस्य व्यसने वा ।
परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मान्नोच्छिन्द्यात् ।
परेणाभियुक्तश्च सर्व्वात्मना राष्ट्रं गोपायेत् ।
नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशो धर्मः ।
गोब्राह्मणनृपतिमित्रधनदारजीवितरक्षणाद्ये हतास्ते स्वर्गभाजः ।
वर्णशङ्कररक्षणार्थे च ।
राजा पुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिषिञ्चेत् ॥
न राजकुलमुच्छिन्द्यात् । अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ।
मृगयाक्षस्त्रीपानेष्वभिरतिं न कुर्य्यात् ।

वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ये च नार्थदूषणं कुर्य्यात् ।
आयद्वाराणि नोच्छिन्द्यात् । नापात्रवर्षी स्यात् ।
आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ॥
निधिं लब्ध्वा तदर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् द्वितीयमर्द्धं कोशे-
प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् ।
क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं-
ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमादद्यात् ।
वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशमादद्यात् ।
शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात्
पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्योंऽशद्वयमादद्यात् ।
अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ।
स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्ज्जं द्वादशमंशं दद्युः ।
परनिहितं स्वनिहितमिति ब्रुवंस्तत्समं दण्डमावहेत् ॥
बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् ।
चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्योदद्यात् ।
अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।
शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान् प्रशमयेत् ।
परचक्रोपघातांश्च शस्त्रनित्यतया ।
वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं-
तपस्विनं पुरोहितञ्च वरयेत् ।
शुचीनलुब्धानवहिताञ्छक्तिसम्पन्नान् सर्व्वार्थेषु च-
सहायान् स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धम् ।

व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्ज्यात्।
जन्मकर्मव्रतोपेताश्च राज्ञा सभासदः कार्य्यारिपौ मित्रे च–
ये समाः कामक्रोधलोभादिभिः कार्य्यार्थिभिरनाहार्य्याः।
राजा च सर्वकार्य्येषु सम्बत्सराधीनः स्यात्।
देवब्राह्मणान् सततमेवपूजयेत्।
वृद्धसेवी भवेत्। यज्ञयाजी च।
नचास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधार्त्तोऽवसीदेत्।
नचान्योऽपि सत्कर्मनिरतः।
ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत्।
येषाञ्च प्रतिपादयेत्तेषां स्ववंश्यानन्तरप्रमाणं दानच्छेदोप-
वर्णनञ्च पटे ताम्रपात्रे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितञ्चा-
गामिनृपविज्ञापनार्थं दद्यात्। परदत्ताञ्च भुवं नापहरेत्।
ब्राह्मणेभ्यः सर्वदायान् प्रयच्छेत्।
सर्वतस्त्वात्मानं गोपायेत् सुदर्शनश्च स्यात्।
विषघ्नागदमन्त्रधारी च। नापरीक्षितमुपयुञ्ज्यात्।
स्मितपूर्व्वाभिभाषी स्यात्। बध्येष्वपि न भ्रुकुटीमाचरेत्।
अपराधानुरूपञ्च दण्डं दण्ड्येषु दापयेत्।
सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्य्यात्। द्वितीयमपराधं न कस्यचित् क्षमेत।
स्वधर्म्ममपालयन्नादण्ड्योनामास्ति राज्ञः।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भरः।
प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति।
स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु।

सुहृत्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ।
एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
विस्तीर्यते यशोलोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ।
प्रजासुखे सुखी राजा तद्दुःखे यश्च दुःखितः ।
स कीर्त्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञकम् ।
तदष्टकं लिख्या । तत्त्रयं राजसर्षपः । तत्त्रयं गौरसर्षपः ।
तत्षट्कं यवः । तत्त्रयं कृष्णलम् । तत्पञ्चकं माषः ।
तद्द्वादशकमक्षार्द्धम् । अक्षार्द्धमेव सचतुर्माषकं सुवर्णः ।
चतुःसुवर्णकोनिष्कः । द्वे कृष्णले समधृते रूप्यमाषकः ।
तत्षोडशकं धरणम् । ताम्रकार्षिकः कार्षापणः ।
पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्ज्जं सर्वे बध्याः ।
न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।
स्वदेशाद्ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् ।
तस्य च ब्रह्महत्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् ।
सुराध्वजं सुरापाने । श्वपदं स्तेये । भगं गुरुतल्पगमने ।
अन्यत्रापि बध्यकर्म्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् ।
कूटशासनकर्तॄंश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकारांश्च ।
गरदाग्निदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च ।
ये च धान्यं दशभ्य कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः ।
धरिममेयानां शतादभ्यधिकं ।
ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।
सेतुभेदकांश्च प्रसह्यतस्कराणामवकाशभक्तप्रदांश्च ।
अन्यत्र राजाशक्तेः स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणाच्च ।
हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्तदेवास्य शातयेत् ।
एकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्व्वास्यः ।
निष्ठीव्योष्ठद्वयविहीनः कार्यः अवशर्द्धयिता च गुदहीनः ।
आक्रोशयिता च विजिह्वः ।
दर्पेण धर्म्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत्तैलमास्ये ।
द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य शङ्कुर्निखेयः ।
श्रुतदेशजातिकर्म्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयम् दण्ड्यः ।
काणखञ्जादीनां तथावाद्यपि कार्षापणद्वयम् ।
गुरूनाक्षिपन् कार्षापणशतम् ।
परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसं ।

उपपातकयुक्ते मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धाक्षेपे जातिपूगानाञ्च।

ग्रामदेशयोः प्रथमसाहसम्।

न्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्षापणशतम्।

मातृयुक्ते तूत्तमं सवर्णाक्रोशने द्वादशपणान् दण्ड्यः।

हीनवर्णाक्रोशने षड्दण्ड्यः।

यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणोदण्डः।

तयोर्वाकार्षापणास्त्रयः शुष्कवाक्याभिधाने स्ववमेव।

पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः।

हीनवर्णागमने मध्यमम् गोगमने च।

अन्त्यागमने वध्यः पशुगमने कार्षापणशतं दण्ड्यः॥

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च ताञ्च विभृयात्।

अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम्।

गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः।

विमांसविक्रयी कार्षापणशतम् ग्राम्यपशुघाती च—

पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात्।

आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान्।

पक्षिघाती मत्स्यघाती च कार्षापणान्।

फलोपगमद्रुमच्छेदी कीटोपघाती तूत्तमसाहसं दण्ड्यः।

पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम्।

वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम्।

तृणच्छेद्येकं सर्वे च तत्स्वामिना तदुत्पत्तिम्॥

हस्तेनावगोरयिता दशकार्षापणान्।

पादेन विंशतिं । काष्ठेन प्रथमसाहसम् ।
पाषाणेन मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।
पादकेशांशुककरलुण्ठने दशपणान् दण्ड्यः ।
शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् ।
सह शोणितेन चतुःषष्टिं ।
करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्त्तने मध्यमम् ।
चेष्टाभोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च ।
नेत्रकन्धराबाहुसक्थ्यंसभङ्गे चोत्तमम् ।
उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत् ।
तादृशमेव वा कुर्यात् ।
एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्ताद्दण्डाद् द्विगुणः ।
क्रोशन्तमभिधावतां तत्समीपवर्त्तिनां संसरताञ्च ।
सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः ॥
ग्राम्यपशुपीडाकराश्च ।
गोश्वोष्ट्रगजापहार्य्येकपादकरः कार्य्यः अजाव्यपहार्य्येककरश्च ।
धान्यापहार्य्येकादशगुणं दण्ड्यः ।
शस्यापहारी च ॥
सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन्–
विकरः तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।
सूत्रकार्पासगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणलवणमृद्भस्मपक्षि-
मत्स्यघृततैलमांसमधुवैदलवेणुमृण्मयलोहदण्डानामपहर्त्ता-
मूल्यात्त्रिगुणंदण्ड्यः ।

पक्वान्नानाञ्चपुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे-
पञ्चकृष्णलान्।
शाकमूलफलानाञ्च रत्नापहार्युत्तमसाहसम्।
अनुक्तद्रव्याणा मपहर्त्ता मूल्यसमम।
स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः।
ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः।
येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्षापणानां-
पञ्चविंशति दण्ड्यः आसनार्हस्यासन मददच्च।
पूजार्हमपूजयंश्च।
प्रातिवेश्यब्राह्मणं निमन्त्रण तिक्रमे च।
निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च।
निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वानभुञ्जानः
सुवर्णमाषकं निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम्।
अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडशसुवर्णान्।
जात्यपहारिणा शतं सुरया वध्यः।
क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्द्धं। वैश्यं दूषयितुस्तदर्द्धमपि।
शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम्।
कामकारेणास्पृश्यस्त्रैवर्णिकंस्पृशन् वध्यः।
रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत्।
पथ्युद्यानोदकसमीपेऽशुचिकारी पणशतं। तच्चापास्यात्।
गृहभूकुड्याद्युपभेत्ता मध्यमसाहसं दण्ड्यः। तच्च योजयेत्।
गृहेपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतं॥

साधारण्यापलापी च। प्रोषितस्याप्रदाता च।
पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च।
न च तान् जह्यात्।
शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च।
अयोग्यकर्मकारी च। समुद्रगृहभेदकः।
अनियुक्तः शपथकारी पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च।
पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दण्डः।
यस्तयोश्चान्तरः स्यात्तस्योत्तमसाहसम्।
तुलामानकूटकर्मकर्त्तश्च।
तदकूटे कूटवादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च।
सम्भूयवणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धतां।
प्रत्येकं विक्रीणतांश्च।
गृहीतमूल्यं पण्यं तु क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यः।
राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः।
क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात्।
राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः।
तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान् दण्ड्यः।
ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां नाविकः
शौल्किकः शुल्कमाददानश्च।
तच्च तेषां दद्यात्। द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः।
उपधिदेविनां सन्दंशच्छेदः। ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः।
दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनापदि पालदोषः।

विनष्टपशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात् ।
अननुज्ञातां दुहन् पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्ड्यः ।
महिषीचेच्छस्यनाशं कुर्य्यात्तत्पालकस्त्वष्टौ माषकान दण्ड्यः ।
अपालायाः स्वामी अश्वस्तूष्ट्रोगर्द्दभो वा ।
गौश्चेत्तदर्द्धं तदर्द्धमजाविकं ।
भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणं ।
सर्व्वत्र स्वामिने विनष्टशस्यमूल्यञ्च ।
पथिग्रामसीमान्ते न दोषः अनावृते च अल्पकानां उत्सृष्टवृषभसूतिकानाञ्च ।
यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजयेत्तस्योत्तमसाहसदण्डः ।
त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञोदास्यं कुर्य्यात् ।
भृतकश्चापूर्णकाले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात् ।
राज्ञे च पणशतं दद्यात् तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने ।
अन्यत्र दैवोपघातात् ।
स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्व्वं मूल्यं दद्यात् ।
पणशतञ्च राजनि अन्यत्र भृतकदोषात् ।
यः कन्यां पूर्व्वदत्तामन्यस्मै दद्यात् स चौरवच्छास्यः ।
वरदोषं विना निर्द्दोषां परित्यजन् पत्नीञ्च अजानन्-प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्तत्र तस्यादोषः ।
स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् ।
यद्यप्रकाशं हीनमूल्यञ्च क्रीणीयात्तदा क्रेता विक्रेताच चौरवच्छास्यौ ।

गणद्रव्यापहर्त्ता विवास्यः तत्सम्बिदं यश्च लङ्घयेत्।
निक्षेपापहार्य्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः।
राज्ञा चौरवच्छास्यः यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति ब्रूयात्।
सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः
सीमां लिङ्गान्वितां कारयेत्।
जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः।
अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयी देवप्रतिमाभेदक-
श्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः।
भिषङ्मिथ्याचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु।
मध्यमेषु मध्यमं तिर्य्यक्षु प्रथमम्।
प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तद्दापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः।
कूटसाक्षिणां सर्व्वस्वापहारः कार्य्यः।
उत्कोचोपजीविनां सभ्यानाञ्च।
गोचर्म्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादानिर्मोच्यान्यस्य
यः प्रयच्छेत् स वध्यः। ऊनाञ्चेत् षोड़शसुवर्णान् दण्ड्यः।

एकोऽश्नीयाद्यदुत्पन्नं नरः सम्वत्सरं फलम्।
गोचर्म्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः॥

ययोर्निक्षिप्तआधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ।
यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता॥

सागमेन च भोगेन भुक्तं सम्यग्यदा भवेत्।
आहर्त्ता लभते तत्र नापहार्य्यन्तु तत् क्वचित्॥

पित्रा भुक्तन्तु यद्द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।
तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्या प्राप्तं हि तस्य तत् ॥
त्रिभिरेव च या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि ।
लेख्याभावेऽपि तां तत्र चतुर्थः समवाप्नुयात् ॥
नखिनां दंष्ट्रिणाञ्चैव शृङ्गिणामाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥
उद्यतासिविषाग्निञ्च शापोद्यतकरं तथा ।
आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु ॥
भार्यातिक्रामणञ्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥
उद्देशतस्ते कथितो धरे ! दण्डविधिर्मया ।
सर्वेषामपराधानां विस्तरादतिविस्तरः ॥
अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्त्र्य ब्राह्मणैः सह ॥
दण्ड्यं प्रमोचयन् दण्ड्याद्द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥
यस्य चौरः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् ।
द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण
प्रतिमासम् सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्नां वृद्धिं दद्युः ।
अकृतामपि वत्सरातिक्रमेण यथाविहिताम् ।
आध्युपभोगे वृद्ध्यभावः ।
दैवराजोपघाताद्दृते विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात् ।
अन्तर्वृद्धौ प्रविष्टायामपि ।
न स्थावरमाधिमृते वचनात् गृहीतधनप्रवेशार्थमेव
यत् स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात् ।
दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्याग्रहतस्ततः परं न वर्द्धते ।
हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा ।
वस्त्रस्य चतुर्गुणा । सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् ।
किण्वकार्पाससूत्रचर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया ।
अनुक्तानां द्विगुणा ।
प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित् साधयन्न राज्ञो वाच्यः स्यात् ।
साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः ।
उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे
धनदशभागसम्मितं दण्डं दद्यात् ।
प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम् ।
सर्व्वापलाप्येकदेशविभावितोऽपि सर्वं दद्यात् ।
तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समक्रिया च ।
ससाक्षिकमार्तं ससाक्षिकमेव दद्यात् ।

लिखितार्थप्रविष्टोलिखितं पाटयेत् ।
असमग्रप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णोलिखितं दद्यात् ।
धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशसमाः प्रवसिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम । नातः परमनीप्सुभिः ।
सपुत्रस्य वाऽपुत्रस्य वा ऋक्थग्राही ऋणं दद्यात् ।
निर्धनस्य स्त्रीग्राही । न स्त्री पतिपुत्रकृतम् ।
नस्त्रीकृतं पतिपुत्री न पिता पुत्रकृतम् ।
अविभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत स दद्यात् ।
पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातृणाञ्च ।
विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ।
गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधस्त्रीणां पतिर्दद्यात् ।
वाक्प्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् । कुटुम्बार्थं कृतञ्च ।

यो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वोदास्यामीतिसामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात्तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥
दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।
आद्यौ तु वितथे दाप्याावितरस्य सुता अपि ॥
बहवश्चेत प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविशेषिते तेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ लेख्यं त्रिविधं राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकञ्च।

राजाधिकरणे तन्नियुक्तकायस्थकृतं तदध्यक्षकरचिह्नितं राजसाक्षिकम्।

यत्र क्वचन येन केनचिल्लिखितं साक्षिभिः स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम्।

स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम्। तद्बलात्कारितमप्रमाणम्।

उपधिकृताश्च सर्व एव।

दूषितकर्म दुष्टसाक्ष्यं तत्ससाक्षिकमपि।

तादृग्विधेनलिखितञ्च।

स्त्रीबालास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तभीतताडितकृतञ्च।

देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणमलुप्तक्रमाक्षरं प्रमाणम्।

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्रैरेव च युक्तिभिः।
सन्दिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः॥
यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा।
म्रियते यत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ साक्षिणः न राजश्रोत्रियप्रव्रजितकितवतस्करपराधीन-
स्त्रीबालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्मत्ताभिशस्तपतितक्षु-
त्तृष्णार्त्तव्यसनिरागान्धाः ।
रिपुमित्रार्थसम्बन्धिविकर्मदृष्टदोषसहायाश्च ।
अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे यश्चोपेत्य ब्रूयात् । एकश्चासाक्षी ।
स्तेयसाहसवाग्दण्डपारुष्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः ।
अथ साक्षिणः कुलजावृत्तवित्तसम्पन्ना यज्वनस्तपस्विनः
पुत्रिणो धर्मज्ञा अधीयानाः सत्यवन्तस्त्रैविद्यवृद्धाश्च ।
अभिहितगुणसम्पन्न उभयानुमत एकोऽपि ।
द्वयोर्विवदमानयोर्यस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः ।
आधर्य्यं कार्यवशाद्यत्र पूर्वपक्षस्य भवेत्तत्र प्रतिवादिनोऽपि ।
उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितज्ञातारःप्रमाणम्
समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा ।
साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । वर्णिनां यत्र वधस्तत्रानृतेन ।
तत्पावनाय कुष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् ।
शूद्र एकाह्निकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात् ।
स्वभावविकृतौ मुखवर्णविनाशेऽसम्बद्धप्रलापे च
कूटसाक्षिणं विद्यात् ।
साक्षिणश्चाहूयादित्योदये कृतशपथान् पृच्छेत् ।
ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यम् । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ।
साक्षिणः श्रावयेत् ।
ये महापातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि ।
जननमरणान्तरे कृतहानिश्च ।
सत्येनादित्यस्तपति सत्येन भाति चन्द्रमाः ।
सत्येन वाति पवनः । सत्येन भूर्धारयति ।
सत्येनापस्तिष्ठन्ति । सत्येनाग्निस्तिष्ठति ।
स्वर्गश्च सत्येन । सत्येन देवाः । सत्येन यज्ञाः ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥
जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तुष्णीम्भूता उपासते ।
ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन चाप्यथ ॥
एवं हि साक्षिणः पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ।
यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ।
बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥
समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ।
यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

अथ समयक्रिया ॥

राजद्रोहसाहसेषु यथाकामम् । निक्षेपस्तेयेष्वर्थप्रमाणम् ।
सर्वेष्वेवार्थेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् ।
तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत् ।
द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने रजतकरम् ।
चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम् ।
पञ्चकृष्णलोने शीतोद्धृतमहीकरम् ।
सुवर्णार्द्धे कोशो देयः शूद्रस्य ।
ततः परं यथार्हं धटाग्न्युदकविषाणामन्यतमम् ।
द्विगुणेऽर्थे यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य ।
त्रिगुणे राजन्यस्य । कोशवर्ज्जं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य ।
न ब्राह्मणस्य कोशं दद्यात् ।
अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः ।
कोशस्थाने ब्राह्मणं शीतोद्धृतमहीकरमेव शापयेत् ।
प्रागदृष्टदोषमल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत् ।
सत्सु विदितसच्चरित्रं न महत्यर्थेऽपि ।
अभियोक्ता वर्त्तयेच्छीर्षं । अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्यात् ।
राजद्रोहसाहसेषु विनापि शीर्षवर्त्तनात् ।
स्त्री ब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया ।

सा च न वाति वायौ ।
न कुष्ठसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः ।
शरद्ग्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं-
प्रावृषि च न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां-
श्वासकासिनामम्बुजीविनाञ्चोदकम ।
हेमन्तशिशिरयोश्च नास्तिकेभ्यः कोशो देयः-
न दशे व्याधिमयकोपसृष्टे च ।

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम ।
कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

अथ धटः ।

चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहस्तायतः ।
तत्र सारवृक्षोद्भवपञ्चहस्तायतोभयतः शिक्या तुला ।
ताञ्च सुवर्णकारकांस्यकाराणामन्यतमो विधृयात् ।
तत्र चैकस्मिन् शिक्ये पूरुषमारोपयेद्‌द्वितीये प्रतिमानं शिलादि ।
प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ।
धटञ्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारश्च ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतोमृषा ॥
धर्मपर्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयते ।
त्वमेव धट ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुष स्तुल्यते त्वयि ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
ततस्तमारोपयेच्छिक्ये भूय एवाथ तं नरम् ।
तुलितो यदि वर्द्धेत ततः स धर्मतः शुचिः ॥
शिक्यच्छेदेऽक्षभङ्गेषु भूयस्तमारोपयेन्नरम् ।
एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अथाग्निः ।

षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलं सप्तकं कुर्यात् ।
ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य सप्ताश्वत्थ पत्राणि करयोर्दद्यात् ।
तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत् ।

ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं संन्यसेत् ।
तमादाय नातिद्रुतं नाविलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन् व्रजेत् ।
ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ पिण्डं जह्यात् ।

यद्यन्यच्चिह्नितकरस्तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत् ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स वै शुद्धो भवेन्नरः ॥
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं धारयेत् पिण्डं समयस्याविशोधनात् ॥
करौ विमृदितव्रीहेस्तस्यादावेव लक्षयेत् ।
अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं ततो न्यसेत् ॥
त्वमग्ने ! सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाग्ने ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः।

अथौदकम्।

पङ्कशैवालदुष्टग्राहमत्स्यजलौकादिविवर्जितेऽम्भसि। तत्र नाभिमग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य जानुनी गृहीत्वाभिमन्त्रितस्तम्भः प्रविशेत्। तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरक्षेपं कुर्यात्।

तञ्चापरश्च पुरुषो यवेन शरमानयेत्।
तन्मध्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्तितः॥
अन्यथा त्वविशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने।
त्वमम्भः! सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्॥
त्वमेवाम्भो! विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ विषम्।

विषाण्यदेयानि सर्व्वाणि ऋते हिमाचलोद्भवाच्छार्ङ्गात्।

तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिशस्तायदद्यात्।

विषं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्यते।
विशुद्धं तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥
विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूर ! त्वं सर्व्वदेहिनाम्।
त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति।
तदेनं संसयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथ कोशः।

उग्रान् देवान समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसृतित्रयं पिवेत्।

इदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवताभिमुखः।
यस्य पश्येद्द्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहादथापि वा ॥
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा।
तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये।
दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धार्मिको नृपः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ।

स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।
नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ।
पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः ।
यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका-
पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव ।
पौनर्भवश्चतुर्थः अक्षता भूयः संस्कृता पुनर्भूः ।
भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । कानीनः पञ्चमः ।
पितृगृहेऽसंस्कृतयैवोत्पादितः ।
स च पाणिग्राहस्य गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठः ।
यस्य तल्पजस्तस्यासौ सहोढः सप्तमः ।
गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः स च पाणिग्राहस्य-
दत्तकश्चाष्टमः ।
स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः क्रीतश्च नवमः ।
स च येन क्रीतः स्वयमुपगतो दशमः ।
स च यस्योपगतः अपविद्धस्त्वेकादशः ।
पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स च येन गृहीत-
यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादशः ।
एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । स एव दायहारः ॥
स चान्यान्विभृयात् ।

अनूढानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात्।
पतितक्लीवाचिकित्सरोगविकला स्त्वभागहारिणः।
ऋक्थग्राहिभिस्ते भर्त्तव्याः।
तेषाञ्चौरसाः पुत्रा भागहारिणः।
न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः।
प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः
तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः।
यश्चार्थहरः स पिण्डदायी।
एकोढानामप्येकस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्र एव च।
भ्रातॄणामेकजातानाञ्च।
पुत्रः पितृबित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात्।

पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा॥
ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च गच्छति।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतोमुखम्॥
पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम्॥
पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते।
दौहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौत्रवत्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः॥

....

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

समानवर्णासु पुत्राः सवर्णा भवन्ति ।

अनुलोमासु मातृवर्णाः । प्रतिलोमास्वार्य्यविगर्हिताः ।

तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः ।

पुक्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां ।

चाण्डालवैदेहकसुताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः ।

सङ्करसङ्कराश्चासंख्येयाः । रङ्गावतरणमायोगवानां ।

व्याधता पुक्कसानां । स्तुतिक्रिया मागधानां ।

बध्यघातित्वं चाण्डालानाम् ।

स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम् । अश्वसारथ्यं सूतानां ।

चाण्डालानां वहिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति विशेषः ।

सर्व्वेषाञ्च समानजातिभिर्विहाराः स्वपितृवित्तानुहरणञ्च ।

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्म्मभिः ॥
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृत ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥

—:❀❀:—

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे ।

पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् ।

पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्युः।

अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि। तदभावे दुहितृगामि।

तदभावे पितृगामि। तदभावे मातृगामि।

तदभावे भ्रातृगामि। तदभावे भ्रातृपुत्रगामि।

तदभावे बन्धुगामि। तदभावे सकुल्यगामि।

तदभावे सहाध्यायिगामि।

तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामि। ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणानाम्।

वानप्रस्थधनमाचार्य्योगृह्णीयात् शिष्योवा।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च॥
पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्॥

आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्।

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्भर्त्तुः।

शेषेषु च पिता हरेत्।

सर्वेष्वेव प्रसूतायां यद्धनं तद्दुहितृगामि।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥
अनेकपितृकाणाञ्च पितृतो भागकल्पना।
यस्य यत् पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः॥

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य चतुर्षु वर्णेषु चेत्पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकमृक्थं दशधा-
विभजेयुः तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोंऽशानादद्यात् ।
क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः ।
शूद्रापुत्रस्त्वेकं अथ चेच्छूद्रापुत्रवर्ज्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं-
भवेत्तदा तद्धनं नवधा विभजेयुः ।
वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिद्विभागकृतानंशानादद्युः ।
वैश्यवर्ज्जमष्टधाकृतं चतुरस्त्रीनेकञ्चादद्यः ।
क्षत्रियवर्ज्जं सप्तधाकृतं चतुरो द्वावेकञ्च ।
ब्राह्मणवर्ज्जं षड्धाकृतं त्रीन् द्वावेकञ्च ।
क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेष्वयमेव विभागः ।
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ स्यातां तदा सप्तधा-
कृताद्धनाद् ब्राह्मणश्चतुरोंऽशानादद्यात्त्रीन् राजन्यः ।
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ तदा षड्धाविभक्तस्य-
चतुरोंऽशान् ब्राह्मण आदद्याद्द्वावंशौवैश्यः ।
अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं-
पञ्चधा विभजेयातां चतुरोंऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यादेकं शूद्रः ।
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ स्यातां तदा तद्धनं-
पञ्चधा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्याद्द्वावंशौ वैश्यः।
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा-
तद्धनं चतुर्द्धा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यादेकं शूद्रः।
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां-

स्यातां तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयातां द्वावंशौ वैश्यस्त्वा-
दद्यादेकं शूद्रः ।

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ।

क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ । वैश्यस्य वैश्याः । शूद्रः शूद्रस्य ।

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरः ।

अपुत्रऋक्थस्य या गतिः सात्रार्द्धस्य द्वितीयस्य ।

मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः ।

अनूढाश्च दुहितरः । समवर्णाः पुत्राः समानंशानादद्युः ।

ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्धारं दद्युः ।

यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः शूद्रापुत्र स्तदा ब्राह्मणपुत्रा-
वष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः ।

अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेकोब्राह्मणीपुत्रस्तदा षड्विभक्त-
स्यार्थस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्याद्द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ ।

अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते ॥

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।
स्वयमीहितलब्धंतन्नाकामो दातुमर्हति ॥

पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्य यदाप्नुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

वस्त्रं पत्रामलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यश्च पुस्तकम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् । न शूद्रं द्विजेन ।

पितरं मातरञ्च पुत्रा निर्हरेयुः ।

न द्विजं पितरमपि शूद्राः ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा-
निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः ।

निर्हृत्य च बान्धवं प्रेतं सत्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभि-
गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः ।

प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकपिण्डं कुशेषु दद्युः ।

परिवर्त्तितवाससश्च निम्बपत्राणि विदश्य द्वार्य्यश्मनि-
पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ।

अक्षतांश्चाग्नौ क्षिपेयुः चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयं कुर्य्युः ।

तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।

यावत् सङ्ख्यमस्थि पुरुषस्य गङ्गाम्भसि तिष्ठति-
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति ।

यावदाशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः ।

क्रीतलब्धाशनाश्च भवेयुः । अमांसाशनाश्च ।

स्थण्डिलशायिनश्च । पृथक् शायिनश्च ।

ग्रामान्निष्क्रम्याशौचान्ते कृतश्मश्रुकर्म्माणस्तिलकल्कैः-
सर्षपकल्कैर्वा स्नाताः परिवर्त्तितवाससो गृहं प्रविशेयुः ।

तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानाञ्च पूजनं कुर्य्युः ।

देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मणैर्लोका धार्यन्ते ।

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥
यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।
तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥
दुःखान्वितानां मृतबान्धवानामाश्वासनं कुर्य्युरदीनसत्त्वाः ।
वाक्यैस्तुयैर्भूमि तवाभिधास्ये वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—o❀o—

॥ अथ विंशोऽध्यायः ॥

यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् । दक्षिणायनं रात्रिः ।
सम्वत्सरोऽहोरात्रः तत्त्रिंशता मासाः मासा द्वादश वर्षम् ।
द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि द्वापरम् ।
त्रिगुणानि त्रेता चतुर्गुणानि कृतयुगम्-
द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम ।
चतुर्युगानामेकसप्ततिमन्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रञ्चकल्पः ।
स च पितामहस्याहः । तावती चास्य रात्रिः ।
एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्व्वस्यैव-
ब्रह्मणोवर्षशतमायुः ।
ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः ।
तस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा ।

पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति ।
नच भविष्याणाम् । अनाद्यन्तता कालस्य ॥

एवमस्मिन्निरालम्बे काले सततयायिनि ।
न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्ध्रुवा ॥
गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवे ।
शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥
चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।
सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
विनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥
राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ।
देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥
ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालोहि दुरतिक्रमः ॥
आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकञ्च नीयते ।
कर्मपाशवशो जन्तुः का तत्र परिदेवना ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके सहायता ॥
शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥
सुकृतं दुष्कृतञ्चोभौ सहायौ यस्य गच्छतः ।
बान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥

बान्धवानामशौचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति।
अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः॥
अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः।
प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत॥
पितृलोकगतश्चान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्वधामयम्।
पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत॥
देवत्वे यातनास्थाने तिर्य्यग्योनौ तथैव च।
मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः॥
प्रेतस्य श्राद्धकर्त्तुश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम्।
तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम्॥
एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः।
नोपकुर्यान्नरः शोकात् प्रेतस्यात्मन एव वा॥
दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान्।
धर्म्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः!॥
मृतोऽपि बान्धवः शक्तो नानुगन्तुं नरं मृतम्।
जायावर्ज्जं हि सर्वस्य याम्यः पन्था विरुध्यते॥
धर्मएकोऽनुयात्येनं यत्र क्वचन गामिनम्।
नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम्॥
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम्।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाऽकृतम्॥
क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम्।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति॥

न कालस्य प्रियः कश्चिद्‌द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥
नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥
आगामिनमनर्थं हि प्रविधानशतैरपि ।
न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म्म कर्त्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥
गृह्णातीह यथा वस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृताम्बरम् ।
गृह्णात्येवं नवं देहं देही कर्म्मनिबन्धनम् ॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्य्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे विंशोऽध्यायः ॥

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद आचा-
न्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमाल्य-
वस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत् ।

एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे ।

उच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् ।

भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणया भिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां
दत्ताक्षय्योदकश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधःखाता
वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात् ।

कर्षूसमीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकै-
कस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् ।

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः ।

यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ।

स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्डनिर्वपणं कुर्य्यात् ।

अन्नदधिघृतमधुमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैतदिति जपेत् ।

एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यात् ।

सम्वत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय-
च ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत् ।

अत्राग्नौकरणमावाहनं पाद्यञ्च कुर्य्यात् ।

संसृजतु त्वा पृथिवीसमानीव इति च प्रेतपाद्यपात्रे-
पितृपाद्यपात्रत्रये योजयेत् ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्य्यात् ।

ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान्दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य विसर्ज्जयेत् ।

ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकवत् पिण्डत्रये निदध्यात् ।

कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव ।

सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात् ।

मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि ।

सम्वत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवेत्तदा मासिकार्थे दिनमेकञ्च वर्द्धयेत् ।

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्य्यमेवं तथा भवेत् ।
यावज्जीवं तथा कुर्य्याच्छ्राद्धन्तु प्रतिवत्सरम् ॥
अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य सम्वत्सरात् कृतम् ।
तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्मने ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्दशाहमशौचम् ।

द्वादशाहं राजन्यस्य । पञ्चदशाहं वैश्यस्य । मासं शूद्रस्य ।

सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

अशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्त्तन्ते ।

नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात् ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य-
तावदशौचं यावत्तेषाम्।
अशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्।
सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्न-
स्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्।
क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति।
वैश्याशौचे राजन्यश्च।
वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च। ब्राह्मणाशौचे राजन्यः-
क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्ती मासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत्।
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्।
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतञ्चरेत्।
शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्।
शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत्।
पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमशौचम्।
मृते स्वामिन्यात्मीयम्।
हीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदपगमे शुद्धिः।
ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः।
क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः षड्रात्रत्रिरात्राभ्याम्।
वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण। मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्रावे।
जातमृते मृतजाते वा कुलस्य सद्यःशौचम्।
अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव।
नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया।

दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण।
कृतचूडे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण। ततः परं यथोक्तकालेन।
स्त्रीणां विवाहः संस्कारः।
संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं भवति पितृपक्षे।
तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रञ्च।
जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा पूर्व्वा-
शौचव्यपगमे शुद्धिः। रात्रिशेषे दिनद्वयेन।
प्रभाते दिनत्रयेण। मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्।
श्रुत्वा देशान्तरस्थजननमरणे शेषेण शुध्येत्।
व्यतीतेऽशौचे सम्वत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण।
ततः परं स्नानेन। आचार्य्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण॥
अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च।
परपूर्व्वासु भार्य्यासु प्रसूतासु मृतासु च।
आचार्य्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वशुर्य्यसहाध्यायि-
शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण। स्वदेशराजनि च।
असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते च।
भृग्वग्न्यनाशकाम्बुसंग्रामविद्युन्नृपहतानां नाशौचम्।
न राज्ञां राजकर्म्मणि। न व्रतिनां व्रते।
न सत्रिणां सत्रे। न कारूणां स्वकर्म्मणि।
न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया।
न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः।
न देशविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायाम्।

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः ।
पतितस्य दासी मृतेऽह्निपादाभ्यां घटमपवर्ज्जयेत् ।
उद्बन्धनमृतस्य यः पाशं च्छिन्द्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
आत्मघातिनां संस्कर्त्ता च । तदश्रुपातकारी च ।
सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन ।
अकृते त्वस्थिसञ्चये सचैलस्नानेन ।
द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्न-
स्त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ।
द्विजप्रेतस्याष्टशतम् ।
शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।
चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः ।
मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च ।
श्मश्रुकर्म्मणि कृते च ।
शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च ।
भक्ष्यवर्ज्जं पञ्चनखशवं तदस्थि सस्नेहञ्च ।
सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु पूर्वं वस्त्रं नाप्रक्षालितं बिभृयात् ।
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुध्यति ।
रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्यावन्न शुद्धा ।
सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाश्नीयात् ।
क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य-
वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखस्य-
सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् ।

चाण्डालम्लेच्छसम्भाषणे च ।
नाभेरधस्तात् प्रवाहेषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्व्वोपहतो-
मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन ।
वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन ।
दशनच्छदोपहतश्च ॥

वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविड्नखाः ।
श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥
गौड़ी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥
माधकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्ज्जूरपानसे ।
मृद्विकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम् ॥
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।
राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः ॥
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥
आचार्य्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥
आदिष्टी नोदकं कुर्य्यादाव्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
ज्ञानंतपोऽग्निराहारो मृण्मनोवार्य्युपाञ्जनम् ।
वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तॄणि देहिनाम् ॥

सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम्।
योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः॥
क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः।
प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः॥
मृत्तोयैः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः॥
अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति॥
एष शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः॥

—:::—

॥ अथ त्रयोविंशोऽध्यायः॥

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्।
अत्यन्तोपहतं सर्व्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुद्ध्येत्।
मणिमयमश्ममयमब्जञ्च सप्तरात्रं महीनिखनेन।
शृङ्गदंष्ट्रास्थिमयं तक्षणेन। दारवं मृण्मयञ्च जह्यात्।
अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत्प्रक्षालितं विरज्येत तच्छिन्द्यात्।
सौवर्णराजताब्जमणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शुद्धिः।
अश्ममयानाञ्चमसानां प्रहाणाञ्च।
चरुस्रुक्स्रुवाणामुष्णेनाम्भसा।

यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्ज्जनेन ।

स्फ्यशूर्पशकटमुषलोलूषलानां प्रोक्षणेन ।

शयनयानासनानाञ्च ।

बहूनाञ्च धान्याजिनरज्जुतान्तववैदलसूत्रकार्पासवाससाञ्च ।

शाकमूलफलपुष्पाणाञ्च । तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च ।

एतेषां प्रक्षालनेन । अल्पानाञ्च । ऊषैः कौशेयाविकयोः ।

अरिष्टकैः कुतपानाम् । श्रीफलैरंशुपदानाम् ।

गौरसर्षपैः क्षौमाणाम् शृङ्गास्थिदन्तमयानाञ्च ।

पद्माक्षैमृ गलोमिकानाम् ।

ताम्ररीतित्रपुसीसमयानामम्लोदकेन ।

भस्मनाकांस्यलौहयोः । तक्षणेन दारवाणाम् ।

गोबालैः फलसम्भवानाम् । प्रोक्षणेन संहतानाम् ।

उत्पवनेन द्रव्याणाम् ।

गुड़ादीनामिक्षुविकाराणां प्रभूतानां गृहनिहितानां-
वार्य्यग्निदानेन ।

सर्बलवणानाञ्च । पुनः पाकेन मृण्मयानाम् ।

द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्च्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन ।

असिद्धस्यान्नस्य यावन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य-
शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्य्यात् ।

द्रोणाद्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति ।

तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः-
प्रक्षिपेत् वस्तस्य च प्रदर्शयेदग्नेः ।

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृदः क्षेपेण शुद्ध्यति ॥
यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥
अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्नरजा मलाः ।
पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥
रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत् ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नित्यमतन्द्रितः ॥
भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ।
अव्याप्तञ्चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥
वह्निप्रज्वालनं कुर्य्यात् कूपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे ॥
जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु वसुन्धरे ! ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥
त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्राह्मणान्तरितं भोक्ष्यमाकराः सर्व एव च ॥
नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तत् परिकीर्त्तितम् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥
ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्दिशेत् ।
यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः ॥
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौर्गजाश्वमरीचयः ।
रजोभूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ॥
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥
स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥
उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
अनिधायैव तद्द्रव्यमत्वान्तः शुचितामियात् ॥
मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम् ।
समार्ज्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ॥
दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।
गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्व्वाघसूदनाः ॥
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतत्परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्व्वाघविनिसूदनम् ।
गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथा सा रजसि प्रवृद्धा।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म्मस्तासां प्रणामं सतञ्च कुर्य्यात्॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः॥

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः॥

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्य्या भवन्ति-
तिस्रः क्षत्रियस्य। द्वे वैश्यस्य। एका शूद्रस्य।
तासां सवर्णविदने पाणिग्राह्यः।
असवर्णविदने शरः क्षत्रियकन्यया।
प्रतोदो वैश्यकन्यया। वसनदशान्तः शूद्रकन्यया।
न सगोत्रां न समानार्षप्रवरां भार्य्यां विन्देत्-
मातृतस्त्वा पञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्चासप्तमात्।
नाकुलीनाम् न च व्याधिताम्। नाधिकाङ्गीम्।
न हीनाङ्गीम्। नातिकपिलाम्। न वाचाटाम्।
अथाष्टौ विवाहा भवन्ति।
ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो-
राक्षसः पैशाचश्चेति। आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः।
यज्ञस्थऋत्विजे दैवः। गोमिथुनग्रहणेनार्षः।
प्रार्थिताप्रदानेन प्राजापत्यः।
द्वयोः सकामयोर्म्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः।

क्रयेणासुरः । युद्धहरणेन राक्षसः ।

सुप्तप्रमत्ताभिगमनात् पैशाचः ।

एतेष्वाद्याश्चत्वारो धर्म्याः । गान्धर्व्वोऽपि राजन्यानाम् ।

ब्राह्मीपुत्रः पुरुषावेकविंशतिं पुनीते । दैवीपुत्रश्चतुर्द्दश ।

आर्षीपुत्रश्च सप्त । प्राजापत्यश्चतुरः ।

ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां दद्द्ब्रह्मलोकं गमयति ।

दैवेन स्वर्गम् । प्राजापत्येन देवलोकम् ।

गान्धर्व्वेण गन्धर्व्वलोकं गच्छति

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता-

चेति कन्याप्रदाः । पूर्व्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः ।

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्य्यात् स्वयम्बरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—:❀:—

अथ स्त्रीणां धर्म्माः ।

भर्त्तुः समानव्रतचारित्वम् ।
श्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथिपूजनम् । सुसंस्कृतोपस्करता ।
अमुक्तहस्तता । सुगुप्तभाण्डता ।
मूलक्रियास्वनभिरतिः । मङ्गलाचारतत्परता ।
भर्त्तरि प्रवासितेऽप्रतिकर्म्मक्रिया । परगृहेष्वनभिगमनम् ।
द्वारदेशगवाक्षकेषु नावस्थानम् । सर्व्वकर्म्मस्वस्वतन्त्रता ।
बाल्ययौवनवार्द्धकेष्वपि पितृभर्तृपुत्राधीनता ।

मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा ।

नास्ति स्त्रीणां पृथक्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतञ्चरेत् ।
आयुः सा हरते भर्त्तुर्नरकञ्चैव गच्छति ॥

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गंगच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

।। अथ षड्‌विंशोऽध्यायः ।।

सवर्णासु बहुभार्य्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह-
धर्म्मकार्य्यं कुर्य्यात् ।
मिश्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्णया ।
समानवर्णाभावे त्वनन्तरयैवापदि च । नत्वेव द्विजः शूद्रया ।

द्विजस्य भार्य्या शूद्रा तु धर्म्मार्थे न भवेत् क्वचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ।।
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ।।
दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नादन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ।।

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षड्‌विंशोऽध्यायः ।।

।। अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।।

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म्म ।
स्पन्दनात् पुरा पुंसवनम् षष्ठेऽष्टमे वा सीमान्तोन्नयनं ।
जाते च दारके जातकर्म । अशौचव्यपगमने नामधेयं ।
मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य । बलवत् क्षत्रियस्य । धनोपेतं वैश्यस्य ।
जुगुप्सितं शूद्रस्य । चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् ।
षष्ठेऽन्नप्राशनम् । तृतीयेऽब्दे चूडाकरणम् ।

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः।

तासां समन्त्रको विवाहः।

गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं। गर्भैकादशे राज्ञः।

गर्भद्वादशे विशः। तेषां मुञ्जज्यावल्वजमय्यो मौञ्ज्यः।

कार्पासशणाविकान्युपवीतानि वासांसि च।

मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्म्माणि।

पालाशखादिरौडुम्बरा दण्डाः।

केशान्तललाटनासादेशतुल्याः सर्व्व एव वा।

भवदाद्यं भवन्मध्यं भवदन्तश्च भैक्ष्यचरणम्।

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते।
आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः॥
अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः॥
यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥
मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः॥

॥ अथ अष्टाविंशोऽध्यायः॥

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुले वासः। सन्ध्याद्वयोपासनम्।

पूर्वां सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन् पश्चिमामासीनः।

कालद्वयमभिषेकाग्निकर्मकरणम्।

अप्सु दण्डवन्मज्जनम्। आहूताध्ययनम

गुरोः प्रियहिताचरणम्। मेखलादण्डाजिनोपवीतधारणम्।

गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु भैक्ष्याचरणम्।

गुर्वनुज्ञातो भैक्ष्याभ्यवहरणम्।

श्राद्धकृतलवणशुक्तपर्युषितनृत्यगीतस्त्रीमधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-
प्राणिहिंसाशील परिवर्ज्जनम्।

अधः शय्या। गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेशनम्।

कृतसन्ध्योपासनश्च गुर्व्वभिवादनं कुर्यात्।

तस्य च व्यत्यस्तकरः पादावुपस्पृशेत्।

दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण।

स्वञ्च नामास्याभिवादनान्ते भोः शब्दान्तं निवेदयेत्।

तिष्ठन्नासीनः शयानो भुञ्जानः पराङ्मुखश्च-
नास्याभिभाषणं कुर्यात्।

आसीनस्योपस्थितः कुर्यातिष्ठतोऽभिगच्छन्नागच्छतः-
प्रत्युद्गम्य पश्चाद्धावन् धावतः।

पराङ्मुखस्याभिमुखः दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्यः।

शयानस्य प्रणम्य।

तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात्।

नचास्य केवलं नाम ब्रूयात्।
गतिचेष्टाभाषितादिकं नास्य कुर्यात्।
तत्रास्य निन्दापरीवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत्।
नास्यैकासनो भवेत्। ऋते शिलाफलकनौयानेभ्यः।
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वर्त्तेत।
अनिर्द्दिष्टो गुरुणा स्वान् गुरून्नाभिवादयेत्।
बाले समानवयसि वाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुवद्वर्त्तेत।
नास्य पादौ प्रक्षालयेत् नोच्छिष्टमश्नीयात्।
एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात्। ततो वेदाङ्गानि।
यस्त्वनधीतवेदोऽन्यत्र श्रमं कुर्यादसौ ससन्तानः शूद्रत्वमेति।
मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनम्।
तत्रास्य माता सावित्री भवति पिता त्वाचार्य्यः।
एतेनैव तेषां द्विजत्वम्।
प्राङ्मौञ्जीबन्धनाद्द्विजः शूद्रसमो भवति।
ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम्।
वेदस्वीकरणादूर्ध्वं गुर्व्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात्।
ततो गुरुकुल एव जन्मनः शेषं नयेत्।
तत्राचार्य्ये प्रेते गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्त्तेत।
गुरुदारेषु सवर्णेषु वा।
तदभावेऽग्निशुश्रूषुर्नैष्ठिको ब्रह्मचारी स्यात्॥

एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्य्यमतन्द्रितः।
स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहा जायते पुनः॥

कामतो रेतसः सेको व्रतस्थस्य द्विजन्मनः।
अतिक्रमं व्रतस्याहुर्ब्रह्मज्ञा ब्रह्मवादिनः॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम्।
साप्तागारं चरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति॥
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्॥
अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णी व्रतञ्चरेत्॥
तञ्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकातरः।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपसेद्दिनम्॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टाविंशोऽध्यायः॥

—❀०❀—

॥ अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥

यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्य्यं विद्यात्।
यस्त्वेनमल्पेनाध्यापयेत्तमुपाध्यायमेकादेशं वा।
यो यस्य यज्ञे कर्म्माणि कुर्य्यात्तमृत्विजं विद्यात्।
नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्च धर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषरे ॥
विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिस्तेहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रुया वीर्य्यवती तथा स्याम् ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् ।
यस्तेन द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रुया बिधिपाय ब्रह्मन् ! ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ उनत्रिंशोऽध्यायः ॥

श्रावण्यां पौष्ठपद्यां वा च्छन्दांस्युपाकृत्यार्द्ध पञ्चमान-
मासानधीयीत ।
ततस्तेषामुत्सर्गं वहिः कुर्यान्नानुपाकृतानां ।
उत्ससर्गोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् ।
नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नत्वन्तरग्रहसूतके । नेन्द्रियप्रयाणे ।
न वाति चण्डपवने । नाकालवर्षविद्युत्स्तनितेषु ।
न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु ।

नान्तःशवे ग्रामे । न शस्त्रसंपाते ।
न श्वशृगालगर्द्दभनिह्रादे । न वादित्रशब्दे ।
न शूद्रपतितयोः समीपे ।
न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु । नोदकान्तः ।
न पीठोपहितपादः । न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु । न वान्तः ।
न विरिक्तः । नाजीर्णी । न पञ्चनखान्तरागमने ।
न राजश्रोत्रियगोब्राह्मणव्यसने । नोपाकर्म्मणि ।
नोत्सर्गे न सामध्वनावृग्ययुषी । नापररात्रमधीत्य शयीत ।
अभियुक्तोऽप्यनध्यायेष्वध्ययनं परिहरेत् ।
यस्मादनध्ययनाधीतं नेहनामुत्र फलदम् ।
तदध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ।
तस्मादनध्यायवर्ज्जं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या-
सच्छिष्यक्षेत्रेषु वक्तव्या ।
शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्य्यम् ।
प्रणवश्च व्याहर्त्तव्यः ।
तत्र च यदृचोऽधीते तेनास्याज्येन पितॄणां तृप्तिर्भवति ।
यद्यजूंषि तेन मधुना । यत्सामानि तेन पयसा ।
यच्चाथर्व्वणन्तेन मांसेन ।
यत्पुराणेतिहासवेदाङ्गधर्म्मशास्त्राण्यधीते तेनास्यान्नेन-
यश्च विद्यामासद्यास्मिंल्लोके तया जीवेन्न सा तस्य-
परलोके फलप्रदा भवेत् ।
यश्च विद्यया यशः परेषां हन्ति ।

अनुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानान्न विद्यामादद्यात्।
तदादानमस्य ब्रह्मणः स्तेयं नरकाय भवति।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा।
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत् कदाचन॥
उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
ब्रह्मजन्म हि विप्रयस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्॥
कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः।
सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनाविह जायते॥
आचार्य्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा॥

य आवृणोत्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन्।
तं वै मन्येत् पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन्।

इति ष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः॥

—:o:—

॥ अथ एकत्रिंशोऽध्यायः॥

त्रयः पुरुषस्यातिगुरो भवन्ति।
माता पिता आचार्य्यश्च।
तेषां नित्यमेव शुश्रूषुणा भवितव्यम्।
यत्ते ब्रूयुस्तत्कुर्य्यात्। तेषां प्रियहितमाचरेत्।
न तैरननुज्ञातः किञ्चिदपि कुर्य्यात्।

एत एव त्रयोवेदा एत एव त्रयः सुराः।
एत एव त्रयो लोका एत एवा त्रयोऽग्नयः॥
पितागार्हपत्योऽग्निर्दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः।
सर्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यै ते त्रय आदृताः॥
अनादृतास्तु यस्यै ते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः।
इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्॥
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते।

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकत्रिंशोऽध्यायः॥

॥ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः॥

राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्म्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामह-
मातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत्।

पत्न्या एतेषां सवर्णाः।

मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च।

श्वशुरपितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थान-
मेवाभि वादनम्।

हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम्।

गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपादप्रक्षालनं-
न कुर्य्यात्।

असंस्तुतापि परपत्नी भगिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा।
न च गुरूणां त्वमिति ब्रूयात्।
तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते तं प्रसाद्याश्नीयात्।
न च गुरुणा सह विगृह्य कथां कुर्य्यात्।
नैव चास्य परीवादम्। न चानभिप्रेतम्।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।
पूर्णे विंशतिवर्षे च गुणदोषौ विजानता॥
कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।
अभिवादनकं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्॥
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी।
एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥
ब्राह्मणं दशवर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम्।
पिता पुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता॥
विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्य्यतः।
वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मनः॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वात्रिंशोऽध्याय॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति ।
परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिनः ।
तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोप-
पातकेषु प्रवर्त्तते ।
जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेष्वपात्रीकरणेपु च ।
मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
नह्यन्या निस्कृतिस्तेपां विद्यते हि कथञ्चन ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुस्त्रिंशोध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति-
महापातकानि । तत्संयोगश्च ।
सम्वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
एकयानभोजनाशनशयनैः ।
यौनस्रौवमौखसम्बन्धात् सद्य एव ।

अश्वमेधेन शुद्ध्येयुर्महापातकिनस्त्विमे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्व-
त्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च-
घातनं ब्रह्महत्यासमानीति ।
कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ ।
ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् ।
पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं-
गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनञ्च ।

श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च ।
स्वसुः सख्याः स गोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्य्या-
अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया-
निक्षिप्तायाश्च ।

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अनृतवचनमुत्कर्षे । राजगामि च पैशुन्यम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः । वेदनिन्दा । अधीतस्य च त्यागः ।
अग्निमातृपितृसुतदाराणाञ्च । अभोज्यान्नाभक्ष्यभक्षणम् ।
परस्वापहरणम् । परदाराभिगमनम् । अयाज्ययाजनम् ।
विकर्मणाजीवनञ्च असत्प्रतिग्रहश्च । क्षत्रविट्शूद्रगोबधः ।
अविक्रेयविक्रयः । परिवित्तितानुजेन ज्येष्ठस्य परिवेदनम् ।
तस्य च कन्यादानम् । याजनञ्च । व्रात्यता ।
भृतकाध्यापनम् । भृताच्चाध्ययनादानम् ।
सर्वाकरेष्वधिकारः । महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा । स्त्रीजीवनम् ।

अभिचारबलकर्मसु प्रवृत्तिः। आत्मार्थे क्रियारम्भः।
अनाहिताग्निता। देवर्षिपितृऋणानामनपाक्रिया।
असच्छास्त्राभिगमनम्। नास्तिकता। कुशीलवता।
मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। इत्युपपातकानि।

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः।
पराकञ्च तथा कुर्युर्यजेयुर्गोमखेन वा॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥

॥ अथ अष्टात्रिंशोऽध्यायः॥

ब्राह्मणस्य रुजः करणम्। अपेयमद्ययोर्घ्रातिः जैह्म्यम्।
पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च। इति जातिभ्रंशकराणि।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया।
कुर्यात् सान्तपनंकृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टात्रिंशोऽध्यायः॥

॥ अथ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम् ।

सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्यभाषणं-शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् ।

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्तपनेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

पक्षिणां जलचराणां जलजानाञ्च घातनम् ।

कृमिकीटानाञ्च । मद्यानुगतभोजनम् ।

इति मलावहानि ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् ।

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतः सदा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

—:❀:—

॥ अथ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ नरकाः । तामिस्रम् । अन्धतामिस्रम् । रौरवम् ।
महारौरवम् । कालसूत्रम् । महानरकम् । संजीवनम् ।
अवीचि । तापनम् । सम्प्रतापनम् । संघातकम् ।
काकोलम् । कण्डूलम् । कुट्टानम् । पूतिमृत्तिकम् ।
लोहशङ्कुः । ऋचीसम् । विषमपन्थानम् ।
कण्टकशाल्मलिः । दीपनदी । असिपत्रवनम् ।
लोहचारकमिति ।

एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते ।
महापातकिनो मन्वन्तरम् । अनुपातकिनश्चातुर्युगम् ।
कृतसङ्करीकरणाश्च सम्वत्सरसहस्रम् ।
कृतजातिभ्रंशकरणाश्च । कृतापात्रीकरणाश्च ।
कृतमलिनीकरणाश्च । प्रकीर्णकपातकिनश्च बहून् वर्षयुगान् ।

कृतपातकिनः सर्वे प्राणत्यागादनन्तरम् ।
याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कृष्यमाणा यतस्ततः ।
सुकृच्छ्रेणानुकारेण नीयमानाश्च ते यथा ॥
श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कवकादिभिः ।
अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥
अग्निना दह्यमानाश्च नुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
क्रकचैः पाट्यमानाश्च पीड्यमानाश्च तृष्णया ॥
क्षुधया व्यथमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।
पूयशोणितगन्धेन मूर्च्छमानाः पदे पदे ॥
पराम्रपानं लिप्सन्तस्ताड्यमानाश्च किङ्करैः ।
काककङ्कवकादीनां भीमानां सदृशाननैः ॥
क्वचित् क्वाथ्यन्ति तैलेन ताड्यन्ते मुषलैः क्वचित् ।
आयसीषु च बिध्यन्ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥
क्वचिद्वान्तमथाश्नन्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित् ।
क्वचिद्विष्ठां क्वचिन्मांसं पूयगन्धि सुदारुणम् ॥
अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित् ।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वह्नितुण्डैश्च दारुणैः ॥
क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते क्वचिद्वा मेध्यमध्यगाः ।
परस्परमथाश्नन्ति क्वचित् प्रेताः सुदारुणाः ॥
क्वचिद्भूतेन ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित् ।
क्वचित् क्षिप्यन्ति बाणौघैरुत्कृत्यन्ते तथा क्वचित् ।
कण्ठेषु दत्तपादाश्च भुजङ्गाभोगवेष्टिताः ।
पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृष्यमाणाश्च जानुभिः ॥

भग्नपृष्ठशिरोग्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः।
कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः॥
एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः।
तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

—❀❀—

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो भवन्ति।
अतिपातकिनां पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः।
महापातकिनाञ्च कृमियोनयः।
उपपातकिनां जलजयोनयः।
कृतजातिभ्रंशकराणां जलचरयोनयः।
कृतसङ्करीकरणकर्मणां मृगयोनयः।
कृतापात्रीकरणकर्मणां पशुयोनयः।
कृतमलिनीकरणकर्मणां मनुष्येष्वस्पृश्ययोनयः।
प्रकीर्णेषु प्रकीर्णा हिंस्राः क्रव्यादा भवन्ति।
अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः। स्तेन श्येनः।
प्रकृष्टवर्त्मापहारी विलेशयः। आखुर्धान्यहारी।

हंसः कांस्यापहारी । जलं हृत्वाभिप्लवः । मधु दंशः ।
पयः काकः । रसं श्वा । घृतं नकुलः । मांसं गृध्रः ।
वसां मद्गुः । तैलं तैलपायिकः । लवणं चीचिवाक् ।
दधि बलाका । कौशेयं हृत्वा भवति तित्तिरिः ।
क्षौमं दर्दुरः । कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः । गोधा गाम् ।
वान्तुदो गुड़म् । छुच्छुन्दरिर्गन्धान् । पत्रशाकं वर्हो ।
कृतान्नं श्वाविन् । अकृतान्नं शल्लकः । अग्निं बकः ।
गृहकार्य्यपरस्करम । रक्तवासांसि जविञ्जविकः ।
गजं कूर्म्मः । अश्वं व्याघ्रः । फलं पुष्पं वा मर्कटः ।
ऋक्षः स्त्रियम । यानमुष्ट्रः । पशूनजः । प्रेतः पारजायी ।

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

—

॥ अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ नरकानुभूत दुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां-
मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति ।

कुष्ठ्यतिपातकी। ब्रह्महा यक्ष्मी। सुरापः श्यावदन्तकः।
सुवर्णहारः कुनखः। गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा।
पूतिनासः पिशुनः। पूतिवक्त्रः सूचकः।
धान्यचौरोऽङ्गहीनः। मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः।
अन्नापहारकस्त्वामयावी। वागपहारको मूकः।
वस्त्रापहारकः श्वित्री। अश्वापहारकः पङ्गुः।
देवब्राह्मणक्रोशको मूकः। लोलजिह्वो गरदः।
उन्मत्तोऽग्निदः। गुरुप्रतिकूलोऽपस्मारी।
गोघ्नस्त्वन्धः। दीपापहारकश्च। काणश्च दीपनिर्व्वापकः।
त्रपुचामरसीसकविक्रयी रजकः।
एकशफविक्रयी मृगव्याधः। कुण्डाशी भगास्यः।
घाण्टिकः स्तेनः। वार्द्धुषिको भ्रामरी।
मिष्टाश्येकाकीवातगुल्मी। समयभेत्ता खल्वाटः।
श्लीपद्यवकीर्णी। परवृत्तिघ्नो दरिद्रः।
परपीडाकरो दीर्घरोगी।

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः।
रोगान्वितास्तथान्धाश्च कुब्जखञ्जैकलोचनाः॥
वामना वधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे।
तस्मात् सर्वः प्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

—:०००:—

॥ अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति।

त्र्यहं नाश्नीयात् प्रत्यहञ्च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्त्रिः प्रति-
स्नानमप्सु मज्जनं मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् दिवास्थित-
स्तिष्ठेत् रात्रावासीनः कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं-
दद्यादित्यघमर्षणम्।

त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमयाचितमश्नीयादेषः प्राजापत्यः।

त्र्यहमुष्णाः पिबेदपस्त्र्यहमुष्णं घृतं त्र्यहमुष्णं पयस्त्र्यहञ्च-
नाश्नीयादेष तप्तकृच्छ्रः। एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसैकविंशतिक्षपणम्।

उदकसक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः।

विसाभ्यवहारेण मूलकृच्छ्रः।

विल्वाभ्यवहारेण श्रीफलकृच्छ्रः पद्माक्षैर्वा।

निराहारस्य द्वादशाहेनैव पराकः।

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमश्नीयाद्-
द्वितीयमुपवसेदेतत्सान्तपनम्।

गोमूत्रादिभिः प्रत्यहाभ्यस्तैर्महासान्तपनम्।

त्र्यहाभ्यस्तैश्चातिसान्तपनम्।

पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्य-
वहारस्तुलापुरुषः।

कुशपलाशोडुम्बरपद्मशङ्खपुष्पीवटब्रह्मसुवर्चलानां पत्रैः-
क्वथितस्याम्भसः प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छ्रः॥

कृच्छ्राण्येतानि सर्व्वाणि कुर्व्वीत कृतपावनः।
नित्यं त्रिषवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः॥
स्त्रीशूद्रपतितानाञ्च वर्ज्जयेच्चाभिभाषणम्।
पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

॥ अथ सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

अथ चान्द्रायणम्।

ग्रासानविकारानश्नीयात्तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्द्धयेद्धानौ-ह्रासयेदमावास्यां नाश्नीयादेष चान्द्रायणो यवमध्यः।

पिपीलिकामध्यो वा।

यस्यामावास्या मध्ये भवति स पिपीलिकामध्यः।

यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः।

अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिवसं मासमश्नीयात् स यतिचान्द्रायणः।

सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशुचान्द्रायणः यथा कथञ्चित् षट्कोनां त्रिशतीं मासेनाश्नीयात् स सामान्यचान्द्रायणः।

व्रतमेतत् पुरा भूम कृत्वा सप्तर्षयो वरम्।
प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥

।। अथ अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।।

अथ कर्म्मभिरात्मकृतैर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्थे-
प्रसृतियावकं श्रपयेत् । न ततोऽग्नौ जुहुयात् ।
न चात्र वलिकर्म । अशृतं श्रप्यमाणं शृतञ्चाभिमन्त्रयेत् ।
श्रप्यमाणे रक्षां कुर्य्यात् ।
ब्रह्मा देवानां पदवी कवीनां ऋषिर्विप्राणां श्येनो-
गृध्राणां महिषो मृगाणां स्वधितिर्वनानां सोमः-
पवित्रमभ्येति रेभन्निति दर्भान् वध्नाति ।
शृतञ्च तमश्नीयात् पात्रे निषिच्य ।
ये देवा मनोजाता मनोजुवः सुदक्षा दक्षपितरः ।
ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि-
जुहुयात् । अथाचान्तो नाभिमालभेत ।
स्नाताः पीता भवन्तो यूयमापोऽस्माकमुदरे यवाः ।
ता अस्ममनमी वा अपक्ष्या अनागसा सन्तु-
देवीरमृता ऋता वृद्ध इति । त्रिरात्रं मेधावी ।
षड्रात्रं पापकृत् ।
सप्तरात्रं पीत्वा महापातकिनामन्यतमः पुनाति ।
द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुषकृतमपि पापं निर्दहति ।
मासं पीत्वा सर्वपपानि ।
गोनिर्हारमुक्तानां यवानामेकविंशतिरात्रञ्च ।

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्र मृषिभिः स्मृतम् ।।

घृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं यवाः ।
सर्वं पुनीत मे पापं यन्मे किञ्चन दुष्कृतम् ॥
वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा च विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालकर्णीञ्च नाशयध्वं यवा ! मम ॥
श्वशूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहृतञ्च यत् ।
मातापित्रोरशुश्रूषां पुनीध्वञ्च यवा ! मम ॥
गणान्नं गणिकान्नञ्च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वञ्च यवा ! मम ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे अष्टाचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ उनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं-
वासुदेवमर्चयेत् । पुष्पधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च ।
व्रतमेतत् सम्वत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।
यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति ।
उभयद्वादशीष्वेकं स्वर्गलोकं प्राप्नोति यावज्जीवं कृत्वा-
विष्णोर्लोकमाप्नोति । एवमेव पञ्चदशीष्वपि ।

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यान्तथैव च ।
योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ॥

दृश्येत सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र बृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता सम्बत्सरे तु सा ॥
तस्यां दानोपवासाद्यमक्षतं परिकीर्त्तितम् ।
तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् त्रिषवणं स्नायात् स्वकर्म-
चाचक्षाणो ग्रामे ग्रामे भैक्ष्यमाचरेत् तृणशायी च स्या
एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसम्बत्सरं कुर्य्यात् ।
यागस्थं क्षत्रियं वा । गुर्व्विणीं रजस्वलां वा ।
अत्रिगोत्रां वा नारीम् । मित्रं वा ।
नृपतिबधे महाव्रतमेव द्विगुणं कुर्य्यात् ।
पादोनं क्षत्रियबधे । अर्द्धं वैश्यबधे । तदर्द्धं शूद्रबधे
सर्व्वेषु शवशिरोध्वजी स्यात् । सर्व्वेषु जीवेषु क्षमी स्यात्
मासमेकं कृतपावनो गवानुगमनं कुर्य्यात् आसीनास्वासीत
स्थितासु स्थितः स्यात् अवसन्नाश्चोद्धरेत् भयेभ्यश्च रक्षेत्
तासां शीतादित्राणमकृत्वा नात्मनः कुर्य्यात् गोमूत्रेण-
स्नायात् गोरसैश्च वर्त्तेत । एतद्गोव्रतं गोवधे कुर्य्यात् ।

गजं हत्वा पञ्च नीलान् वृषभान् दद्यात्।
तुरगं वासः। एकहायनमनड्वाहं खरवधे।
मेषाजवधे च। सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे।
श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्।
हत्वा मूषकमार्ज्जारनकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यत-
ममुपोषितः कृसरान्नं भोजयित्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात्।
गोधोलूककाकमत्स्यवधे त्रिरात्रमुपवसेत्।
हंसबकबलाकमद्गुवानरश्येनभासचक्रवाकानामन्यतमं-
हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात्।
सर्पं हत्वाभ्रींकार्ष्णायसीम्। षण्डं हत्वा पलालभारकम्।
वराहं हत्वा घृतकुम्भम्। तित्तिरिं तिलद्रोणम्।
शुकं द्विहायनं वत्सम्। क्रौञ्चं त्रिहायणम्।
क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां दद्यात्।
अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम्। अनुक्तमृगवधे-
त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत।
पक्षिवधे नक्ताशी स्यात् रूप्यमाषकं वा दद्यात्।
हत्वा जलचरमुपवसेत्।

अस्थिमताञ्च सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे।
पूर्णे चानस्यनस्थ्नान्तु शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत्॥
किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेण शुध्यति॥

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्॥
अन्नजानाञ्च सत्वानां रसजानाञ्च सर्वशः।
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो बिशोधनम्॥
कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने।
वृथालम्भे तु गच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

॥ अथ-एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

सुरापः सर्वकर्मवर्जितः कणान् वर्षमश्नीयात्।
मलानां मद्यानां चान्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्य्यात्।
लशुनपलाण्डुगृञ्जनैतद्गन्धिविड्वराहग्राम्यकुक्कुटवानर-
गोमांसभक्षणे च।
सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्।
वपनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्य्याव्रतानि पुनःसंस्कार-
कर्मणि वर्जनीयानि।
शशकशल्लकगोधाखड्गकूर्मवर्जं पञ्चनखमांसाशने-
सप्तरात्रमुपवसेत्।
गणगणिकास्तेनगायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत।
तक्षकान्नं चर्मकर्त्तुश्च।

वार्द्धुषिककदर्य्यदीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तषण्डानाञ्च।
पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोग्रोच्छिष्टभोजिनाञ्च।
अवीरास्त्रीसुवर्णकारसपत्नपतितानाञ्च।
पिशुनानृतवादिक्षतधर्मात्मरसविक्रयिणाञ्च।
शैलूषतन्तुवायकृतघ्नरजकानाञ्च।
कर्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणशस्त्रविक्रयिणाञ्च।
श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णेजकानाञ्च।
रजस्वलासहोपपतिवेश्मनाञ्च।
भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं-
शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च।
कामतो यदा संस्पृष्टमवक्षुतम्।
मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च। नार्च्चितं वृथामांसं च।
पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवर्जं-
सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत्।
सर्वजलजमांसाशनेषु च।
आपः सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतम्पयः पिवेत्।
मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरात्रम्।
सोमपः सुरापस्याघ्रायास्यगन्धमुदकमग्नस्त्रिरघमर्षणं-
जप्त्वा घृतप्राशनो भवेत्।
खरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्य्यात्।
प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसञ्च।
क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम्।

कलविङ्कप्लवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यूहशुकसारिका-
बकबलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।
एकशफोभयदन्ताशने च ।
तित्तिरिकापिञ्जललावकवर्त्तिकामयूरवर्ज्जं सर्वपक्षिमांसाशने-
चाहोरात्रम् ।
कीटाशने दिनमेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् ।
शुनां मांसाशने च । छत्राककरकाशने सान्तपनम् ।
यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं शुक्तं खाण्डवञ्च-
वर्जयित्वा पर्य्युषितं तत्प्राश्योपवसेत् ।
व्रश्चनामेध्यप्रभवांल्लोहितांश्च वृक्षनिर्यासान् ।
शालूकवृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीदेवान्नानि हवींषि च ।
गोऽजामहिषीवर्ज्जं सर्वपयांसि च ।
अनिर्दशाहानि तान्यपि ।
स्यन्दिनीसन्धिनीविवत्साक्षीरञ्च ।
अमेध्यभुजश्च । दधिवर्ज्जं केवलानि च शुक्तानि ।
ब्रह्मचर्य्याश्रमी श्राद्धभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् दिनमेकं-
चोदके वसेत् ।
मधुमांसाशने प्राजापत्यम् ।
विडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभक्षणे ब्रह्मसुवर्चलां पिबेत् ।
श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् ।
पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् ।
आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ।

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम् ।
वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।
राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ।
ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् ।
राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।
वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् । वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च ।
चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।
सिद्धं भुक्त्वा पराकः ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वेह मारणम् ।
वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च निष्कृतिम् ॥
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञोहि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥
औषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।
यज्ञार्थे निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्थितीः पुनः ॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथञ्चन ॥
यज्ञार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः ।
आत्मानञ्च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥
या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया ।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते ॥
यो बन्धनबधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥
यद्ध्यायति यत्कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
तदवाप्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
समुत्पत्तिञ्च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥
अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥
स्वमांसं परमांसेन यो बर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्च्य पितॄन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥

फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्॥
मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम्।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

॥ अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

सुवर्णस्तेयकृद्राज्ञे कर्म्माचक्षाणो मुषलमर्पयेत्।

बधात्यागाद्वा प्रयतो भवति।

महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा कुर्य्यात्।

निक्षेपापहारी च। धान्यधनापहारी च कृच्छ्रमब्दम्।

मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहरणे चान्द्रायणम्।

द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम्।

भक्ष्यभोज्यपानशय्यासनपुष्पमूलफलानां पञ्चगव्यपानम्।

तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्म्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत।

मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं-
कणानश्नीयात्।

कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत।

द्विशफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत्।

पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्॥

दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्य्यात् कल्मषस्यापनुत्तये ॥
यद्यत्परेभ्य आदद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
तेन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते ॥
जीवितं धर्म्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसा विवर्जयेत् ॥
प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
महादुःख मवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनाब्दं चीरवासा वने-प्राजापत्यं कुर्य्यात् । परदारगमने च । गोव्रतं गोगमने च । पुंस्ययोनावाकाशेऽप्सु दिवा गोयाने च सवासाः स्नानमाचरेत् ।
चाण्डालीगमने तत्साम्यमवाप्नुयात् ।
अज्ञानतश्चान्द्रायणद्वयं कुर्य्यात् ।
पशुवेश्यागमने प्राजापत्यम् ।
सकृद्दुष्टा स्त्री यत् पुरुषस्य परदारे तद्व्रतं कुर्य्यात् ।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्द्विजः।
तद्भैक्ष्यभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपपोहति॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

॥ अथ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

यः पापात्मा येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्।
मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा-
ब्राह्मणस्त्रीरात्रमुपवसेत्। द्व्यहं राजन्यः। एकाहं वैश्यः।
शूद्रो नक्तम्। सर्व्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिवेयुः॥

पञ्चगव्यं पिवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिवेत्।
उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंज्ञितम्॥

पर्व्वानारोग्यवर्जमृतावगच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत्।
कूटसाक्षी ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्।
अनूदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च।
सूर्य्याभ्युदितनिर्म्मुक्तः सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमावर्त्तयेत्।
श्वशृगालविड्वराहखरवानरवायसपुंश्चलीभिर्दष्टः-
स्रवन्तीमासाद्य षोडश प्राणायामान् कुर्य्यात्।
वेदाग्न्युत्सादी त्रिषवणस्नाय्यधःशायी सम्वत्सरं-
सकृद्भैक्ष्येण वर्त्तेत।

समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्बन्धे तदाक्षेपणे च मासं पयसा वर्त्तेत ।

नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैते सम्वत्सरं भैक्ष्येण वर्त्तेरन् ।

परिवित्तिः परिवेत्ता या च परिवेत्ता या च परिविद्यते दाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्य्यात् ।

प्राणिभूपुण्यलोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रं कुर्य्यात् ।

आर्द्रौषधिगन्धपुष्पफलमूलचर्म्मवेत्रवैदलतुषकपालकेश-भस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम् ।

श्लेष्मजतुमधूच्छिष्टशङ्खत्रपुशुक्तिसीसकृष्णलोहो-डुम्बरखड्गपात्रविक्रयी चान्द्रायणं कुर्य्यात् ।

रक्तवस्त्ररङ्गरत्नगन्धगुड़मधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् ।

मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयी चान्द्रायणं कुर्य्यात् ।

तञ्च भूयश्चोपनयेत् ।

उष्ट्रेण खरेण वा गत्वा नग्नः स्नात्वा सुप्त्वा भुक्त्वा प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥
अयाज्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥
येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्म्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
ब्राह्मण्याच्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥
यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥
वेदोदितानां नित्यानां कर्म्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥
अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ।
एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित् समाचरेत् ॥
कृतनिर्णेजनांश्चैतान्न जुगुप्सेत धर्म्मवित् ।
बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्म्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ॥
अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोड़शः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥
अनुक्तनिश्रुतीनाञ्च पापानामपनुत्तये ।
शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति ।

स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोड़श प्राणायामान्-
कृत्वैककालं हविष्याशी मासेन पूतोब्रह्महा भवति ।
कर्म्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां दद्यात् ।
व्रतेनाघमर्षणेन च सुरापः पूतो भवति ।
गायत्रीदशसाहस्रजपेन सुवर्णस्तेयकृत त्रिरात्रोपोषितः-
पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापपनोदनम् ॥

प्राणायामं द्विजः कुर्य्यात् सर्वपापापनुत्तये ।
दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु ॥

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः ।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति च ॥

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

एतदक्षरमेताञ्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्ययोर्वेदविदुषो वेदपुण्येन युज्यते ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥
एतयाऽपरिसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया ।
विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणं याति साधुषु ॥
ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणोमुखम् ॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥
क्षरन्ति सर्ववैदिक्यो जुहोति यजतिक्रियाः ।
अक्षरं त्वक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥
विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥
ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
जप्येनैव तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्य्यादन्यन्नवा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्व्ववेदपवित्राणि भवन्ति।

येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते।

अघमर्षणं देवकृतं शुद्धवत्यः तरत्समन्दीयं कुष्माण्ड्यः-पावमान्यः दुर्गासावित्री अनीपङ्गाः पदस्तोमाः सामानि-व्याहृतयः भारुण्डानि चन्द्रसामपुरुषव्रते मासं वार्हस्पत्यं-गोसूक्तं अश्वसूक्तं सामनीचन्द्रसूक्ते च शतरुद्रीयं अथर्व-शिरः त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च।

त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरञ्च अग्निव्रतं वामदेव्यं वृहच्च।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून् जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत्।

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥

अथ त्याज्याः।

व्रात्या पतितास्त्रिपुरुषं मातृतः पितृतश्चाशुद्धाः-सर्व्व एवाभोज्याश्चाप्रतिग्राह्याः।

अप्रतिग्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्जयेत्।

प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानां ब्राह्मं तेजः प्रणश्यति।

द्रव्याणां वाऽविज्ञाय प्रतिग्रहविधिं यः प्रतिग्रहं कुर्य्यात्-स दात्रा सह निमज्जति।

प्रतिग्रहसमर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्ज्जयेत् स दातृलोकमवाप्नोति । एधोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पदधि-शाकांश्चाभ्युद्यतान्न निर्णुदेत ॥

आहूयाभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादनुचोदिताम् ।
ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
नच हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥
गुरून् भृत्यानूज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् पितृदेवताः ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्नतु तृप्येत् स्वयं ततः ॥
एतेष्वपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।
नादद्यात् कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनोवृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥
अर्द्धिकः कुलमित्रञ्च दासगोपालनापिताः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति ।
शुक्लः शवलोऽसितश्चार्थः ।

शुल्केनार्थेन यद्दैहिकं करोति तद्देवमासादयति ।
यच्छवलेन तन्मानुष्यम् । यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम् ।
स्ववृत्त्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुल्कम् ।
अनन्तरवृत्त्युपात्तं शवलम् । अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्य्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुल्कं प्रकीर्त्तितम् ॥
उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये ।
कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥
पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तं प्रतिरूपकसाहसौ ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—oo—

॥ अथ एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

गृहाश्रमी वैवाहिकाग्नौ पाकयज्ञान् कुर्य्यात् ।
सायं प्रातस्त्वाग्निहोत्रम् । देवताभ्योजहुयात् ।
चन्द्रार्कसन्निकर्षविप्रकर्षयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ।
प्रत्ययनं पशुना । शरद्ग्रीष्मयोश्चाग्रहायणेन ।

व्रीहियवयोर्वा पाके । त्रैवार्षिकाभ्यधिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन ।
वित्ताभावे इष्ट्या वैश्वानर्य्या । शूद्रान्नं यागे परिहरेत् ।
यज्ञार्थं भिक्षितमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् ।
सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात । भिक्षां च भिक्षवे दद्यात ।
अर्च्चितभिक्षादानेन गोदानफलमवाप्नोति ।
भिक्ष्वभावे तन्मात्रं गवां दद्यात् ।
वह्नौ वा प्रक्षिपेत ।

भुक्ताऽप्यन्नं विद्यमानेन भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत ।
कण्डनी पेपणी चुल्ली कुम्भ-उपस्कर इति पञ्चसूना गृहस्थस्य ।
तन्निःकृत्यर्थञ्च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान् कुर्य्यात् ।
स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । होमो दैवः । वलिर्भौतः ।
पितृ तर्पणं पित्र्यः । नृयज्ञश्चातिथिपूजनम ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनस्तथा ।
न निवपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥

ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।
तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानयेत् ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
ददाति च गृहस्थस्तु तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्च्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्टितमोऽध्यायः ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात् ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा चोदङ्मुखः सन्ध्ययोश्च ।

नाप्रच्छादितायां भूमौ । न फालकृष्टायाम् ।

न च्छायायाम् । न चोषरे । न शाद्वले । न ससत्वे ।

न गर्त्ते । न वल्मीके । न पथि । न रथ्यायाम् ।

न पराशुचौ । नोद्याने । नोद्यानोदकसमीपयोः ।

नाङ्गारे । न भस्मनि । न गोमये । न गोव्रजे ।

नाकाशे । नोदके ।

न प्रत्यनिलानलेन्द्वर्कस्त्रीगुरुब्राह्मणानाञ्च ।

नैवावगुण्ठितशिराः ।

लोष्टेष्टकाभिः परिमृज्य गुदं गृहीतशिश्नश्चोत्थायाद्भिर्मृद्भि-श्चोद्धृताभिर्गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यात् ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्रस्तु पादयोः ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणञ्च वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्टितमोऽध्यायः॥

—○○○—

॥ अथ-एकषष्टितमोऽध्यायः॥

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात्।
नैव श्लेष्मातकारिष्टबिभीतकधववधन्वनजम्।
न च बन्धूकनिर्गुण्डीशिग्रुतिल्वतिन्दुकजम्।
न च कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुग्गुलुजम्।
न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मलीशणजम।
न मधुरम्। नाम्लम्। नोर्द्ध्वशुष्कम्। न शुशिरम।
न पुतिगन्धि। न पिच्छिलम। न दक्षिणापराभिमुखः।
अद्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा।
वटासनार्कखदिरकरञ्जवदरसर्ज्जनिम्वारिमेदापामार्ग-
मालतीककुभविल्वानामन्यतमम। कषायं तिक्तं कटुकञ्च॥

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम्।
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम॥
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः।
अमावास्यां न चाश्नीयाद्दन्तकाष्ठं कदाचन॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे-एकषष्टितमोऽध्यायः॥

॥ अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ द्विजातीनां कनीनिकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थम्।
अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम्। अङ्गुल्यग्रे दैवम्।
तर्ज्जनीमूले पित्र्यम्।
अनग्न्युष्णाभिरफेनिलाभिर्नशूद्रैककरावर्जिताभिरक्षराभि-
रद्भिः शुचौ देशे स्वासीनोऽन्तर्जानुः प्राङ्मुखश्चोदङ्मुखोवा-
तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत्।
ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेत्। द्विःप्रमृज्यात्।
खान्यद्भिर्मूर्द्धानं हृदयं स्पृशेत्।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः।
शुद्ध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः॥

॥ अथ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमुपगच्छेत्। नैकोऽध्वानं प्रपद्येत।
नाधार्म्मिकैः सार्द्धम्। न वृषलैः। न द्विषद्भिः।
नातिप्रत्यूषसि। नातिसायम्। न सन्ध्ययोः।
न मध्याह्ने न सन्निहितपानीयम्। नातितूर्णम्।
न रात्रौ। न सन्ततं व्याल व्याधितार्त्तैर्वाहनैः।
न हीनाङ्गैः न रोगिभिः। न दीनैः। न गोभिः।

नादान्तैः। यवसोदकेर्वाहनानामदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्य्यात्। न चतुष्पथमधितिष्ठेत्। न रात्रौ वृक्षमूलम्। न शून्यालयं न तृणम्। न पशूनां बन्धनागारम्। न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान्। न कार्पासास्थि।

चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्य्यात् देवताञ्च प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्।

अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्ष-वर्द्धमाननन्द्यावर्त्तांश्च तालदन्तचामराश्वगजाजगोदधि-क्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशाक-गोरोचनादूर्व्वाप्ररोहांश्च उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजत-वस्त्रासनयानामिषांश्च भृङ्गारोद्धृतोर्व्वरारज्जुबद्धपशु-कुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रयायादिति।

अथमत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत।

वान्तविविक्तमुण्डमलिनवसनजटिलवामनांश्च।

कषायिप्रव्रजितमलिनांश्च।

तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतृणकुशपलाशभस्माङ्गारांश्च।

लवणक्लीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशांश्च।

वीणाचन्दनार्द्रशाकोष्णीषालङ्करणकुमारीः-

प्रस्थानकालेऽभिनन्दयेदिति।

देवब्राह्मणगुरुबभ्रुदीक्षितानां च्छायां नाक्रामेत्।

निष्ठ्यूतवान्तरुधिरविण्मूत्रस्नानोदकानि वा।

न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत्। प्रवर्षति न धावन्।

न वृथा नदीं तरेत्।

न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकामं प्रदाय । न बाहुभ्याम ।
न भिन्नया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत ।
न कूपमवलोकयेन्न न लङ्घयेत ॥

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।
पन्था देयो नृपस्त्वेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

—:—

॥ अथ चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ।
आचरेत् पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदि । नाजीर्णे ।
नचातुरः । न नग्नः । न रात्रौ राहुदर्शनवर्जम् ।
न सन्ध्ययोः ।
प्रातःस्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।
स्नातः शिरो नावधुनेत् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत ।
न तैलवत्तु स्पृशेत् । नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वसनं विभृयात् ।
स्नातः सोष्णीषो धौतवाससी विभृयात् ।
न म्लेच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भाषणं कुर्य्यात् ।
स्नायात् प्रस्रवणदेवखातसरोवरेषु ।
उद्धृताद्भूमिष्ठमुदकं पुण्यं स्थावरात् प्रस्रवणं तस्मान्नादेयं-
तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वत एव गाङ्गम् ।

मृत्तोयैः कृतमलापकर्षोऽप्सु निमज्ज्यापोहिष्ठेति तिसृ-
भिर्हिरण्यवर्णा इतिचतसृभिरिदमापः प्रवहत इति चतुर्थ-
मभिमन्त्रयेत्। ततोऽप्सु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्।
तद्विष्णोः परमं पदमिति वा। द्रुपदां सावित्रीं वा।
युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा। पुरुषसूक्तं वा।
स्नातश्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्य्यात्।
परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य्य।
अकृत्वा देवपितृतर्पणं स्नानवस्त्रादि न पीडयेत्।
स्नात्वाचम्य विधिवदुपस्पृशेत्।
पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात्।
उदकाञ्जलिं पश्चात्।
आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवतानां कुर्य्यात्।
तदनन्तरं पित्र्येण पितृणाम्।
तत्रादौ स्ववंश्यानां तर्पणं कुर्य्यात्।
ततः सम्बन्धिबान्धवानाम्। ततः सुहृदाम्।
एवं नित्यस्नायी स्यात्।
स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत्।
विशेषतः सावित्रीं त्ववश्यं जपेत् पुरुषसूक्तञ्च।
नैताभ्यामधिकमस्ति॥

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिनोदिते॥

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
स्नातस्य जलमात्रेण नश्यते इति धारणा ॥
याम्यं हि यातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातः सुस्नातः प्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो देवतार्चायां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्च्चयेत् ।

अश्विनेः प्राणैस्त्वेते इति कीचकीयमन्त्रेणाप्रेच्य जीवस्य-भगवतो जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकेनावाहनं-कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्य्यात् ।

आपोहिष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत् ।

हिरण्यवर्णाइति चतसृभिः पाद्यम् ।

शन्न आपो धन्वन्या इत्याचमनीयम् ।

इदमापः प्रवहत इति स्नानीयम् ।

रथे स्वक्षेषु वृषभराजा इत्यनुलेपना लङ्कारौ ।

युवा सुवासा इतिवासः । पुष्पवतीरितिपुष्पम् ।

धूरसि धूपमितिधूपम् । तेजोऽसि शुक्रमितिदीपम् ।

दधिक्रावण ितमधुपर्कः । हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम् ।

चामरं व्यजनं मात्रां छत्रं पानासने तथा ।
सावित्रेणैव तत् सर्व्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥
एवमभ्यर्च्च्य च जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः ।
तेनैव जुहुयादाज्यं य इच्छेत्शाश्वतं पदम् ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

न नक्तं गृहीतेनोदकेन देवपितृकर्म्म कुर्य्यात् ।

चन्दनमृगमदागुरुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात् ।

न वासो नीलीरक्तम् ।

न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूपमलङ्करणम् । नागन्धि ।

नोग्रगन्धि । न कण्टकिजम् ।

कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धिकं दद्यात् ।

रक्तमपि कुङ्कुमं जलजञ्च दद्यात् ।

न धूपार्थे जीवजातम् । न घृततैलं विना किञ्चन दीपार्थे ।

नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे । न भक्ष्ये अप्यजामहिषीक्षीरे ।

पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च ।

प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्व्वमेव निवेदयेत् ।
तन्मनाः सुमना भूत्वा त्वराक्रोधविवर्जितः ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथाग्निं परिसमूह्य पर्य्युक्ष्य परिस्तीर्य्य परिषिच्य सर्वतः-
पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् ।
वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय-
सत्यायाच्युताय वासुदेवाय ।
अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां-
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये-
वास्तोष्पतये अग्नये स्विष्टिकृते च ।
ततोऽन्नशेषेण वलिमुपहरेत् ।
भक्ष्योपभक्ष्याभ्यामभितः पूर्व्वेणाग्नेः ।
अवानामासीति त्वलानामासीति नितन्तीनामासीति-
क्षिप्रणिकानामासीति सर्व्वासाम् ।
नन्दिनि सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीतिस्वस्थिष्वभिप्रदक्षिणाम् ।
स्थूणायां ध्रुवायां श्रियै । हिरण्यकेश्यै वनस्पतिभ्यः ।
धर्म्माधर्म्मयोर्द्वारे मृत्यवे च । उदपाने वरुणाय ।
विष्णव इत्युलूखले । मरुद्भ्य इति दृशदि ।
उपरिशरणे वैश्रवणाय राज्ञे भूतेभ्यश्च ।
इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इतिपूर्व्वार्द्धे ।
यमाय यमपुरुषेभ्य इतिदक्षिणार्द्धे ।
वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इतिपश्चार्द्धे ।
सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तरार्द्धे ।

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इतिमध्ये । ऊर्द्ध्वमाकाशाय ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इतिस्थण्डिले । नक्तञ्चरेभ्य इतिनक्तम् ।
ततो दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय-
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्याञ्च-
पिण्डनिर्व्वपणं कुर्य्यात् ।

पिण्डानाञ्चानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि दद्यात् ।
उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत् ।
श्वकाकश्वपचानां भुवि निर्वपेत् । भिक्षाञ्च दद्यात् ।
अतिथिपूजने च परं फलमधितिष्ठेत् ।
सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्च्चयेत् ।
अनाशितमतिथिं गृहे न वासयेत् ।
यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्त्ता तथा-
गृहस्थस्यातिथिः । तत्पूजायां स्वर्गमाप्नोति ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति ॥

एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्या हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्य्या यत्राग्नयोऽपिवा ॥
यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमभिपूजयेत् ॥

वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन्॥
इतराण्यपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान्।
प्रकृतान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्य्यया॥
सुवासिनीं कुमारीश्च रोगिणीं गुर्व्विणीं तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान भोजयेदविचारयन्॥
अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येषु स्वेषु चैव हि।
भुञ्जयीतां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती॥
देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृह्याश्च देवताः।
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत्॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्।
यज्ञ शिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते॥
स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा।
न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्॥
सायं प्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकम्।
अन्नञ्चैव यथा शक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम्॥
प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम्।
प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम्॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे सप्तषष्टितमोऽध्यायः॥

चन्द्रार्कोपरागे नाश्नीयात् । स्नात्वा मुक्तयोरश्नीयात् ।
अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा चापरेऽह्नि ।
न गोब्राह्मणोपरागेऽश्नीयात् । न राजव्यसने ।
प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत तदाश्नीयात् ।
यदा कृतं मन्येत वैश्वदेवमपि ।
पर्वणि च यदा कृतं मन्येत पर्व । नाश्नीयाच्चाजीर्णे ।
नार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सन्ध्योः । नार्द्रवासाः ।
नैकवासाः । न नग्नः । न जलस्थः । नोत्कुटुकः ।
न भिन्नासनगतः । नच शयनगतः । न भिन्नभाजने ।
नोत्सङ्गे । न भुवि । न पाणौ ।
लवणञ्च यत्र दद्यात् न चाश्नीयात् ।
न बालकान्निर्भर्त्सयेत् । नैको मिष्टम् । नोद्धृतस्नेहम् ।
न दिवा धानाः । न रात्रौ तिलसंयुक्तम् । न दधि सक्तून् ।
न कोविदारवटपिप्पलशाणशाकम् । नादत्त्वा । नाहुत्वा ।
नानार्द्रपादः । नानार्द्रकरमुखश्च ।
नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात् न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत ।
न मूर्द्धानं स्पृशेत् । न ब्रह्म कीर्त्तयेत् ।
प्राङ्मुखोऽश्नीयात् दक्षिणामुखो वा ।
अभिपूज्यान्नम् । सुमनाःस्रग्व्यनुलिप्तः । न निःशेषकृत्स्यात् ।
अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपलमोदकेभ्यः ।

नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥

शून्यागारे वह्निगृहे देवगारे कथञ्चन।
पिबेन्नाञ्जलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत्॥
न तृतीयमथाश्नीयान्नचापथ्यं कथञ्चन।
नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः॥
न भावदुष्टमश्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे अष्टषष्टितमोऽध्यायः॥

॥ अथ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥

नाष्टमीचतुर्द्दशीपञ्चदशीषु स्त्रियमुपेयात्। न श्राद्धं भुक्त्वा। न श्राद्धं दत्त्वा। नोपनिमन्त्रितः श्राद्धे। न स्नात्वा। न हुत्वा। न व्रती। नोपोष्य भुक्त्वा वा। न दीक्षितः। न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु। न वृक्षमूलेषु। न दिवा। न सन्ध्योः। न मलिनाम्। न मलिनः। नाभ्यक्ताम्। नाभ्यक्तः। न रोगार्त्ताम्। न रोगार्त्तः।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोधिकाम्।
नोपेयाद्गुर्विर्णीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः॥

—:७०:—

नार्द्रपादः स्वप्यात्। नोत्तरापरावाक्शिराः। न नग्नः।
नार्द्रवंशे। नाकाशे। न पलाश शयने। न पञ्चदारुकृते।
न गजभग्नकृते। न विद्युद्दग्धकृते न भिन्ने। नाग्निव्युष्टे।
न घटासिक्तद्रुमजे। न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु।
न चपलमध्ये। न नारीमध्ये।
न धान्यगोगुरुहुताशनसुराणामुपरि।

नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि।
देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ततितमोऽध्यायः॥

॥ अथ एकसप्ततितमोऽध्यायः॥

अथ न कञ्चनावमन्येत।

न च हीनाङ्गाधिकाङ्गान्मूर्खान् धनहीनानवहसेत्।
न हीनान् सेवेत। स्वाध्यायविरोधि कर्म्म नाचरेत्।
वयोऽनुरूपं वेशं कुर्य्यात् श्रुतस्याभिजनस्य धनस्य देशस्य च।
नोद्धतः। नित्यं शास्त्राद्यवेक्षी स्यात्।
सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात्।
न नास्तीत्यभिभाषेत।
न निर्गन्धोग्रगन्धिरक्तञ्च माल्यं बिभृयात्।
बिभृयाज्जलजं रक्तमपि। यष्टिञ्च वैणवीम्।

कमण्डलुश्च सोदकम् । कार्पासमुपवीतम् ।
रौक्मे च कुण्डले । नादित्यमुद्यन्तमीक्षेत ।
नास्तं यान्तम् । न वाससा तिरोहितम् ।
न चादर्शे जलमध्यगतम् । न मध्याह्ने ।
न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् । न तैलोदकयोः स्वच्छायाम् ।
न मलवत्यादर्शे । न पत्नीं भोजनसमये ।
न स्त्रियं नग्नाम् । न कञ्चन मेहमानम् ।
न चालानभ्रष्टकुञ्जरम् । न च विषमस्थोवृषादियुद्धम् ।
न मत्तम् । नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत् । नासृक् ।
न विषम् । नापस्वपि । नाग्निं लङ्घयेत् ।
न पादौ प्रतापयेत् । न कुशैस्तेषु वा परिमृज्यात् ।
न कांस्यभाजने चार्पयेत् । न पादं पादेन ।
न भुवमालिखेत् । न लोष्ट्रमर्द्दी स्यात् ।
न तृणच्छेदी स्यात् । न दन्तैर्नखलोमानि च्छिन्द्यात् ।
द्यूतं वर्जयेत् बालातपसेवाञ्च ।
वस्त्रोपानहमाल्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत् ।
न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टहविषी न तिलान् ।
न चास्योपदिशेद्धर्म्मं न व्रतम् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिरउदरञ्च कण्डूयेत ।
न दधि सुमनसी प्रत्याचक्षीत ।
नात्मनः स्रजमपकर्षयेत् । सुप्तं न प्रबोधयेत् ।
नोदक्यामभिभाषेत न म्लेच्छान्त्यजान् ।

अग्निदेवब्राह्मणसन्निधौ प्रदक्षिणम् पाणिमुद्धरेत ।
न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत न पिवन्तं वत्सकम् ।
नोद्धतान् प्रहर्षयेत् । न शूद्रराज्ये निवसेत् ।
नाधार्म्मिकजनाकीर्णे । न संवसेद्वैद्यहीने ।
नोपसृष्टे । न चिरं पर्वते । न वृथाचेष्टां कुर्य्यात् ।
न नृत्यगीते । नास्फोटनं कार्य्यम् ।
नाश्लीलं कीर्त्तयेत् । नानृतम् । नाप्रियम् ।
न किञ्चन्मर्म्माणि स्पृशेत् ।
नात्मानमवजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
चिरं सन्ध्योपासनं कुर्य्यात् । न सर्पशस्त्रैः क्रीड़ेत ।
अनिमित्ततः खानि खानि न स्पृशेत् ।
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत । शास्यं शासनार्थं ताड़येत् ।
तन्वा वेणुदलेन रज्ज्वा वा पृष्ठे ।
देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मानां परीवादं परिहरेत् ।
धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ । लोकविद्विष्टञ्च धर्ममपि ।
पर्वसु शान्तिहोमं कुर्य्यात् । न तृणमपि च्छिन्द्यात् ।
अलङ्कृतश्च तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्साधुभिश्च निषेवितम् ।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥

आचाराल्लभते चायुराचारादीप्सितां गतिम् ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचाद्धन्त्यलक्षणम् ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

दमयमेन तिष्ठेत् ।

दमश्चेन्द्रियाणां प्रकीर्त्तितः दान्तस्यालं लोकः परश्च ।

नादान्तस्य क्रिया काचित् समृध्यति ॥

दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः ।
दमेन सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति ॥

दशार्द्धयुक्तेन रथेन याति मनोवशेनार्य्यपथानुवर्त्तिना ।
तञ्चेद्रथं नापहरन्ति वाजिनस्तथागतं नावजयन्ति शत्रवः ॥
आपर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

—❀❀❀—

॥ अथ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ श्राद्धेप्सु पूर्वेद्युर्ब्राह्मणानामन्त्रयेत् ।

द्वितीयेऽह्निशुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने कृष्णपक्षस्यापराह्ने विप्रान्-

सुस्नातान् स्वाचान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्वा-
सनेपूपवेशयेत् ।
द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वेति ।
आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथम पञ्चकेनाग्निं हुत्वा ।
पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन । अमावास्यासूत्तमपञ्चकेन ।
आग्रहायण्या उर्द्धं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथम-
मध्यमोत्तमपञ्चकैः । अन्वष्टकासु च ।
ततोब्राह्मणानुज्ञातः पितॄनावाहयेत् ।
अपयान्त्वसुरा इति श्राद्धविघ्नकर्त्तॄन् ।
यातुधानानपसार्य्य तिलैर्यातुधानानां विसर्जनं कृत्वा ।
एत पितरः सर्व्वांस्तान् श्रमाय सन्त्वेतद्वः पितर इत्यावाहनं-
कृत्वा कुश तिलमिश्रेण गन्धोदकेन यस्तिष्ठन्त्यमृतागाविति-
यन्मेमातेति च पाद्यं निवर्त्य निवेद्यार्घ्यं कृत्वा निवेद्य-
चानुलेपनं कृत्वा कुशतिलवस्त्रपुष्पालङ्कारधूपदीपैर्यथाशक्त्या-
विप्रान् समभ्यर्च्य वृतष्टुत्मन्द्रमादायादित्यारुद्रावसव इति-
वीक्ष्याग्नौ करवाणीत्युक्त्वा तत्र विप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं-
दद्यात् । ये मामकाः पितर एतद्वः पितरोऽयं यज्ञ इति च-
हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं-
नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्न्निवेदयेत् ।
पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु ।
तददत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामा अहोरात्रैर्यद्वाकव्यादिति जपेत् ।
इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति ।

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्व्वी रक्षिता-
इत्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यात् ।
अन्तरीक्षं दर्व्वी रक्षिता इति द्वितीयं पितामहाय ।
द्यौर्दर्व्वी रक्षिता इति तृतीयं प्रपितामहाय ।
अत्र पितरः प्रेता इति वासोदेयम् ।
वीरान्नः पितरो धत्त इत्यन्नम् ।
अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति-
दर्भमूले करघर्षणम् ।
उर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरणं-
सेचनं कृत्वा अर्घपुष्पधूपालेपनान्नादिभक्ष्यभोज्यानि च-
निवेदयेत् । उदकपात्रञ्च मधुघृततिलैः संयुक्तञ्च ।
भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तृप्तिमागतेषु मामेश्रेष्ठेत्यन्नं सतृण-
मभ्युक्ष्यान्नविकिरमुच्छिष्टाग्रतः कृत्वा तृप्ताभवन्तः सम्पन्न-
मिति पृष्ट्वोदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा-
ततश्च सुप्रोक्षितमिति श्राद्धदेशं संप्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्व्वं-
कुर्य्यात् । ततः प्राङ्मुखाग्रतोयन्मे नाम इति प्रदक्षिणं कृत्वा-
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः समभ्यर्च्याभिरमन्तु-
भवन्त इत्युक्त्वा तैरुक्तोऽभिरताः स्म इति देवाश्च पितरश्चेत्यभि-
जपेत् । अक्षय्योदकञ्च नामगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वे देवाः-
प्रीयन्तामिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिरिदं तन्मनाः सुमना-
याचेत । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।

तथास्त्विति ब्रूयुः । अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ।
इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य ।
वाजेवाजे इति ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
पूजयित्वा यथान्यायमनुव्रज्याभिवाद्य च ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अष्टकासु दैवपूर्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं त्वन्वष्टकास्वष्टकावद्वह्नौ दैवपूर्वमेवं हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्च्यानुव्रज्य विसर्जयेत् ।
ततः कर्षूः कुर्य्यात् ।
तन्मूले प्रागुदगग्न्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् ।
कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां कर्षत्रयमूले स्त्रीणाम् ।
पुरुषकर्षत्रयं सान्नेनोदकेन पूरयेत् ।
स्त्रीकर्षूत्रयं सान्नेन पयसा ।
दध्ना मांसेन पयसा च प्रत्येकं कर्षत्रयं पूरयित्वा-
जपेद्भवतीभ्योऽस्तु चाक्षरम् ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

—०❀०—

॥ अथ पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्य्यात् स येषां पिता कुर्य्यात्तेषां-कुर्य्यात्। पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः-कुर्य्यात्तेषां कुर्य्यात्।

त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्य्यात्।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय-प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात्।

यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा-पितामहपितामहाय दद्यात्।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपिता-महात्परं द्वाभ्यां दद्यात्।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय-पितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात्।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः।
मन्त्रोहेण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः॥

॥ अथ षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं-कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणोनरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

आदित्यसंक्रमणं विषुवद्द्वयं विशेषणायनद्वयं-
व्यतीपातोजन्मर्क्षमभ्युदयश्च ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥
राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।
गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

ooooo

॥ अथ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्व्वन्नारोग्यमाप्नोति ।
सौभाग्यं चान्द्रे । समरविजयं कौजे ।

सर्व्वान् कामान् बौधे। विद्यामभीष्टां जीवे।
धनं शौक्रे जीवितं शनैश्चरे। स्वर्गं कृत्तिकासु।
अपत्यं रोहिणीषु। ब्रह्मवर्च्चस्यं सौम्ये कर्मसिद्धिं रौद्रे।
भुवं पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये। श्रियं सर्पे।
सर्व्वान् कामान् पैत्रे। सौभाग्यं भाग्ये।
धनमार्य्यमणे। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हस्ते। रूपवतः सुतां स्त्वाष्ट्रे।
वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ। कनकं विशाखासु।
मित्राणि मैत्रे। राज्यं शाक्रे। कृषिं मूले।
समुद्रयानसिद्धिमाप्ये। सर्वान् कामान् वैश्वदेवे।
श्रैष्ठमभिजिति। सर्व्वान् कामान् श्रवणे। लवणं वासवे।
आरोग्यं वारुणे। कुप्यद्रव्यमाजे। गृहमाहिर्ब्रध्ने।
गाः पौष्णे। तुरङ्गमाश्विने। जीवितं याम्ये।
गृहसुरूपाः स्त्रियः प्रतिपदि। कन्यां वरदां द्वितीयायाम्।
सर्व्वान् कामांस्तृतीयायाम्। पशुंश्चतुर्थ्याम्।
श्रियं पञ्चम्याम्। द्यूत विषयं षष्ठ्याम्। कृषिं सप्तम्याम्।
वाणिज्यमष्टम्याम्। पशून्नवम्याम् वाजिनो दशम्याम्।
ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्रानेकादश्याम्।
आयुर्वसुराज्यजयान् द्वादश्याम्। सौभाग्यं त्रयोदश्याम्।
सर्वकामान् पञ्चदश्याम् शस्त्रहतानाम्।
श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी शस्ता।
अपि पितृगीते गाथे भवतः।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्रावृट्काले ऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
कार्त्तिकं सकलं मासं प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

—❀❀❀—

॥ अथ एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्य्यात् ।
कुशाभावे कुशस्थाने काशान् दुर्वां वा दद्यात् ।
वाससोऽर्थेकार्पासोत्थं सूत्रम् ।
दशां विवर्जयेद् यद्यप्याहतवस्त्रजा स्यात् ।
उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि ।
शुक्लानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि जलजानि रक्तान्यपि-
दद्यात् । वसां मेदश्च दीपार्थे न दद्यात् ।
घृतं तैलं वा दद्यात् । जीवजं सर्वधूपार्थे न दद्यात् ।
मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् ।
चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेपनार्थे ।
न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि ।
तैजसानि पात्राणि दद्यात् । विशेषतो राजतानि ।

खड्गकुतपकृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि न पवित्राणि-
रक्षोघ्नानि चेति दद्यात् ।
पिप्पलीमुकुन्दकभूस्तृणशिग्रुसर्षपसुरसासर्जकसुवर्च्चलकुष्माण्डा-
लाबुवार्त्ताकुपालङ्क्योपोढ़कीतण्डुलीयककुसूम्भपिण्डालुक-
महिषीक्षीराणि वर्जयेत् ।
राजमाषमसूरपर्य्युषितकृतलवणानि च ।
कोपं परिहरेत् । नाश्रुपातयेत् । न त्वरां कुर्य्यात् ।
घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि च
प्रशस्तानि । अत्र च श्लोको भवति ।

सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनौडुम्बरेण च ।
दत्त मक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथाशीतितमोऽध्यायः ॥

तिलैर्व्रीहियवैर्मासैर्मूलफलैः शाकैः श्यामाकैः-
प्रियङ्गुभिर्नीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते ।
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन । त्रीन्हारिणेन ।
चतुरश्चौरभ्रेण पञ्च शाकुनेन । षट्च्छागेन । सप्त रौरवेण ।
अष्टौ पार्षतेन । नव गवयेन । दश माहिषेण ।
एकादश कौर्मेण । सम्वत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्व्वा ।
अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥

कालशाकं महाशल्कं मांसं वाध्रीणसस्य च ।
विषाणवर्ज्या ये खड्गास्तांस्तु भक्षामहे सदा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

चान्नमासनमारोपयेत् । न पदा स्पृशेत ।
उत्कर्षणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य वा ।
दासवर्गस्य तत्पित्रे भागधेयं प्रचक्षते ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

दैवे कर्म्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत । प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत ।
हीनाधिकाङ्गान् वियर्जयेत् ।
विकर्म्मस्थांश्च वैड़ालव्रतिकान् वृथालिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो-देवलकांश्च चिकित्सकान् अनूढ़ापुत्रान् तत्पुत्रान् वहुयाजिनो-ग्रामयाजिनः शूद्रयाजिनोऽयाज्ययाजिनो व्रात्यांस्तद्या-जिनः पर्वकारान् सूचकान् भृतकाध्यापकान् भृतकाध्यापितान्-शूद्रान्नपुष्टान् पतितसंसर्गान् अनधीयानान् सन्ध्योपासना-

ननुष्ठान् राजसेवकान् नग्नान् पितृमातृगुर्वग्निस्वाध्याय-
त्यागिनश्चेति ॥

ब्राह्मणापसदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदूषकाः।
एतान् विवर्जयच्छेषाच्छ्राद्धकर्म्मणि पण्डितः ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ पङ्क्तिपावनाः।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदपारगो वेदाङ्गस्या-प्येकस्य पारगः पुराणेतिहासव्याकरणपारगो धर्म्मशास्त्र-स्याप्येकस्य पारगस्तीर्थपूतो यज्ञपूत स्तपःपूतः सत्यपूतो-मन्त्रपूतो गायत्रीजपनिरतो ब्रह्मदेयानुसन्तानस्त्रिसुपर्णो-जामाता दौहित्रश्चेति।

विशेषेण च योगिनः। अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥

अपे स स्यात् कुलेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम्।
विप्रं श्राद्धे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥

. . . .

॥ अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्य्यात्। न गच्छेत्म्लेच्छविषयम्। परनिपानेष्वपः पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छतीति॥

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः परः॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे चतुरशीतितमोऽध्यायः॥

॥ अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥

अथ पुष्करेषु श्राद्धम्।

जप्यहोमतपांसि च।

पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति।

एवमेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते यत्र क्वचन नर्म्मदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां-विशेषतः कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते कनखले कुजाम्रे-भृगुतुङ्गे केदारे महालये नडन्तिकायां सुगन्धायां-शाकम्भर्य्यां फल्गुतीर्थे महागङ्गायां त्रिहलिकाश्रमे-कुमारधारायां प्रभासे यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे।
सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः॥

अगस्त्याश्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य-

ज्योतिषायाश्च सङ्गमे श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे-
वड़वायां मतङ्गवाप्यां सप्तार्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे-
गोदावर्य्यां गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायां-
शतद्रुतीरे चन्द्रभागायां इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे-
पञ्चनदे औजसे।

एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्वेष्वपि-
स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषू-
पवनेषु गोमयपलिप्तेषु मनोज्ञेषु।

अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति॥

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलीन्।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नः कुर्य्यात् समाहितः॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥

॥ अथ षडशीतितमोऽध्यायः॥

अथ वृषोत्सर्गः कार्त्तिक्यमाश्वयुज्यां वा।

तत्रादावेव वृषभं परीक्षेत।

जीवद्वत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं-

लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लं यूथस्याच्छादकम् ।
ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य्य पौष्णं चरुं
पयसा श्रपयित्वा पूषा गा अन्वेतु न इह रतिरिति च
हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्कयेत् ।
एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन ।
अङ्कितश्च हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः शन्नोदेवीति च स्नापयेत् ।
स्नातमलङ्कृतं स्नातालङ्कृताभिश्चतसृभिर्वत्सतरीभिः-
सार्द्धमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुष्माण्डीश्च जपेत् ।
पिता वत्सेतिवृषभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् इमञ्च ।

वृषोहि भगवान् धर्म्मश्चतुष्पादः प्रकीर्त्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्व्वतः ॥
एनं युवानं पतिं वो ददाम्यनेन क्रीड़न्तीश्चरथ प्रियेण ।
महामहिप्रजया मातनुभिर्मारधाम द्विषते सोम ! राजन् ! ॥
वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्दिशि ।
होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ॥
अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।
भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥
उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिबत्यथ जलाशये ।
जलासयं तत्सकलं पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥
शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः ।
पितॄणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड़शीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं-रौप्यखुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविके वस्त्रे च प्रसारयेत। ततस्तिलैः प्रच्छादयेत्। सुवर्णनाभिञ्च-कुर्य्यात्। आहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत्। सर्व्वगन्धरत्नैश्चालङ्कृतं कुर्य्यात्।

चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसपात्राणि क्षीरदधिमधुघृत-पूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायालङ्कृताया-वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात्। अत्र च गाथा भवन्ति ॥

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम्।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्व्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना।
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी।
ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

—:००:—

॥ अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृतां-ब्राह्मणाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ।

अत्र च गाथा भवति ।

सवत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्दधानः समाहितः ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च सर्वदेवानां मुखम् । तस्मात्तु कार्त्तिकं मासं वहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः-सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो भवति ।

कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुग्दाता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे—एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

... .

॥ अथ नवतितमोऽध्यायः ॥

मार्गशीर्षशुक्लपक्षदश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित लवणस्य-सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।

अनेन कर्म्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ।

पौषीचेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्त्तित-शरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्व्वौषधिभिः-सर्वगन्धैः सर्ववीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं-स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्च्य वैष्णवैः-शाक्रैर्वार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन-ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।

वासोयुगं कर्त्रे दद्यात् । अनेन कर्म्मणा पुष्यते ।

माघी मघायुता चेत्तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवति ।

फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत्स्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं-स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्य्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविण-वतीञ्चाप्नोति । नार्य्यपि भर्त्तारम् ।

चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति ।

वैशाखी विशाखायुता चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः-सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्तस्यां छत्रोपानहप्रदानेन गवाधिपत्यं-प्राप्नोति । आषाढ्यामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन-तदेवाक्षय्यमाप्नोति ।

श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं सान्नां वासोयुगाच्छादितां-दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति ।

प्रौष्ठपद्यां प्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति ।

आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं-

विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेत्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वशस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति ।

वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षय्यमाप्नोति ।

पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति ।

माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतोमहावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।

दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा ।

एतत्कृत्वा कृतकृत्यो यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलो भवति ।

आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्याश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति ।

तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्य-भाग्भवति ।

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीत्यै

परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति।

माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति।

सर्व्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजानं पूजयित्वा सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपगान्।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवतितमोऽध्यायः॥

॥ अथ एकनवतितमोऽध्यायः॥

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्यार्द्धं विनश्यति।

तड़ागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोकमश्नुते।

जलप्रदः सदा तृप्तो भवति।

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति।

वृक्षप्रदो वृक्षप्रसूनैर्देवान् प्रीणयति फलैश्चातिथीन् छायया-चाभ्यागतान् देवे वर्षत्युदकेन पितॄन्।

सेतुकृत् स्वर्गमाप्नोति देवायतनकारर्यस्य देवायतनं करोति-तस्यैव लोकमाप्नोति।

सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते।

विविक्तं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति ।
पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति ।
अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति ।
दीपप्रदानेन चक्षुष्मान् सर्वतोज्ज्वलश्च ।
अन्नप्रदानेन बलवान् । धूपप्रदानेनोर्द्ध्वं गच्छति ।
देवनिर्म्माल्यापनयनाद्गोप्रदानफलमाप्नोति ।
देवायतनमार्जनात्तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात्
पादादिशौचोदकल्पपरिचरणाच्च ॥

कूपारामतड़ागेषु देवतायतनेषु च ।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् ।
तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति भूमिप्रदानेन च ।
गोचर्म्ममात्रमपि भुवं प्रदाय सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।
गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति । दशधेनुप्रदो गोलोकान् ।
शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् ।
सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गुलां कांस्योपदोहां वस्त्रोत्तरीयां
दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति ।

विशेषतः कपिलाम् । दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति ।
अश्वदः सूर्यसालोक्यमाप्नोति । वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् ।
सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम् । रूप्यप्रदानेन रूप्यम् ।
तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रं भवेत्
सर्वकामानामौषधप्रदानेन च ।
लवणप्रदानेन च लावण्यम् ।
धान्यप्रदानेन तृप्तिं शस्यप्रदानेन च ।
अन्नदः सर्वम् । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् ।
अकीर्त्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयादिति ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति ।
आसनप्रदानेन स्थानम् । शय्याप्रदानेन भार्य्याम् ।
उपानत्प्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् । छत्रप्रदानेन स्वर्गम् ।
तालवृन्तचामरप्रदानेनाध्वसुखित्वम् ।
वास्तुप्रदानेन नगराधिपत्यम् ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षय्यमिच्छता ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् ।
द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणं प्राधीते ।
अनन्तं वेदपारगे । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् ।
स्वसा दुहिता जामातरश्च पात्रम् ॥

न वार्य्यपि प्रयच्छेत वैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः ।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धिकः ॥
अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतपरो द्विजः ॥
ये बकव्रतिनो लोके ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्मणा ॥
न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मनाचरितं यच्च तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ प्रजायते ॥
न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ।
न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत्।

अपत्यस्य चापत्यदर्शनेन वा।

पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य तयानुगम्यमानो वा।

तत्राप्यग्नीनुपचरेत्। अफालकृष्टेन पञ्चयज्ञान्न हापयेत्।

स्वाध्यायं च न जह्यात्। ब्रह्मचर्य्यं पालयेत्।

चर्म्मचीरवासाः स्यात्। जटाश्मश्रुलोमनखांश्च बिभृयात्।

त्रिषवणस्नायी स्यात्।

कपोतवृत्तिर्मासनिचयः सम्वत्सरनिचयो वा।

सम्वत्सरनिचयो पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां जह्यात्॥

ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्।
पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा॥

॥इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्नवतितमोऽध्यायः॥

॥ अथ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत्। ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात्।

आकाशशायी प्रावृषि। आर्द्रवासा हेमन्ते।

नक्ताशी स्यात्। एकान्तरद्व्यन्तरत्र्यन्तराशी वा स्यात्।

पुष्पाशी। फलाशी। शाकाशी। पर्णाशी। मूलाशी।

यवान्नं पक्षान्तयोर्व्वा सकृदश्नीयात् । चान्द्रायणैर्वा वर्त्तेत ।
अश्मकुट्टः । दन्तोलूखलिको वा ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषजं जगत् ।
तपोमध्यं तपोऽन्तञ्च तपसा च तथावृतम् ॥
यद्दुश्चरं यद्दुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत्तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

अथ त्रिष्वाश्रमेषु पक्वकषायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्वं वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रव्रज्याश्रमी स्यात् ।
आत्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षार्थं ग्राममियात् ।
सप्तागारिकं भैक्ष्यमादद्यात् । अलाभे न व्यथेत ।
न भिक्षुकं भिक्षेत ।
भुक्तवति जनेऽतीते पात्रसम्पाते भैक्ष्यमादद्यात् ।
मृण्मये दारुपात्रेऽलावपात्रे वा ।
तेषाञ्च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात् ।
अभिपूजितलाभादुद्विजेत । शून्यागारनिकेतनः स्यात् ।
वृक्षमूलनिकेतनो वा । न ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् ।
कौपीनाच्छादनमात्रमेव वसनमादद्यात् ।
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् । वस्त्रपूतं जलमादद्यात् ।

सत्यपूतं वदेत्। मनःपूतं समाचरेत्।
मरणं नाभिकामयेत जीवितञ्च। अतिवादांस्तितिक्षेत।
न कञ्चनावमन्येत। निराशीः स्यात्। निर्नमस्कारः॥

वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः।
नाकल्याणं च कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत्॥

प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात्।
संसारस्यानित्यतां पश्येत्। शरीरस्याशुचिभावम्।
जरया रूपविपर्य्ययम्।
शारीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम्। सहजैश्च।
नित्यान्धकारे गर्भे वसतिं मूत्रपुरीषमध्ये च।
तत्र च शीतोष्णदुःखानुभवनम्।
जन्मसमये योनिसङ्कटनिर्गमान्महद्दुःखानुभवनम्।
बाल्ये मोहं गुरुपरवश्यताम्। अध्ययनादनेकक्लेशम्।
यौवने च विषयप्राप्तावमार्गेण तदवाप्तौ
विषयसेवनान्नरके पतनम्।
अप्रियैर्वसतिं प्रियैश्च विप्रयोगम्।
नरकेषु च सुमहद्दुःखम्। संसारसंसृतौ तिर्य्यग्योनिषु च।
एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न किञ्चित्।
यदपि किञ्चिद्दुःखापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम्।
तत्सेवाशक्तावलभने वा महद्दुःखम्।
शरीरं चेदं सप्तधातुकं पश्येत् वसारुधिरमांसास्थिमेदोमज्जा-

शुक्रात्मकं चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि च मलायतनं सुखशतैरपि वृ
विकारि प्रयत्नाद्धृतमपि विनाशि कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्सर्य्यस्थानं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं अस्थिशिरा-
धमनिस्नायुयुतं रजस्वलं षट्त्वक्पेशि अस्थ्नां त्रिभिः शतैः
षष्ठ्यधिकैर्धार्य्यमाणम् । तेषां विभागः ।
सूक्ष्मैः सह चतुःषष्टिर्दशनाः, विंशतिर्नखाः,
पाणिपादशलाकाश्च, षष्टिरङ्गुलीनां पर्वाणि, द्वे पार्ष्ण्योः,
चतुष्टयं गुल्फेषु, चत्वार्य्यरत्न्योः, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे द्वे
जानुकपोलयोः द्वे द्वे अक्षतालूषकश्रोणिफलकेषु, भगास्थ्येकं,
पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागं, पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा,
जान्वेकं, तथा हनुः, तन्मूले च द्वे, द्वे ललाटाक्षिगण्डे,
नासा घनास्थिका, अर्वुदैः स्थानकैश्च सार्द्धं द्वासप्ततिः
पार्श्वकाः, उरः सप्तदश, द्वौ शङ्खकौ, चत्वारि कपालानि
शिरश्चेति । शरीरेऽस्मिन् सप्तशिराशतानि ।
नव स्नायुशतानि । धमनीशते द्वे । पञ्चपेशीशतानि ।
क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि षट्पञ्चाशद्धमन्य
लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् । सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ।
सन्धिशते द्वे । चतुःपञ्चाशद्रोमकोटयः सप्तषष्टिश्च लक्षाणि
नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खको मूर्द्धा कण्ठोहृदयञ्चेति
प्राणायतनानि । बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं मध्यं शीर्षमिति षडङ्गानि
वसा वपा अवहननं नाभिः क्लोमो यकृत् प्लीहा-
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमामाशयोहृदयं स्थूलान्त्रं-

गुदमुदरं गुदकोष्ठम् । कनीनिके अक्षिकूटे शष्कुली-कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ शङ्खकौ दन्तवेष्टावोष्ठौ-ककुन्दरे वंक्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातकौ स्तनौ-उपजिह्वा स्फिचौ बाहू जङ्घे ऊरुपिण्डिके तालूदरं-वस्तिशीर्षं चिबुकं गलशुण्डिके अवटश्चेत्यस्मिन् शरीरके स्थानानानि ।

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्च विषया ।

नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धिन्द्रियाणि ।

हस्तौपादौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्मन्द्रियाणि ।

मनोबुद्धिरात्मा चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः ॥

इदं शरीरं वसुधे ! क्षेत्र मित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञमेव मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि ! ।
क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुणा ॥

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे षणनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये करे करमितरं न्यस्य तालुस्थाचलजिह्वोदन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् स्वनासिकाग्रं पश्यन् दिशश्चानवलोकयन् विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेत् ।

नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगन्धातीतं सर्वज्ञमतिस्थूलं सर्वगमतिसूक्ष्मं सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतःसर्वेन्द्रियशक्तिम् । एवं ध्यायेत् ।

ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ।

अथ निराकारे लक्षबन्धं कर्त्तुं न शक्नोति तदा-पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं-पूर्वं ध्यात्वा तत्र तत्र लक्षन्तत् परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् । एवं पुरुषध्यानमारभेत ।

अत्राप्यसमर्थः स्वहृदयपद्मस्यावाङ्मुखस्य मध्ये दीपवत् पुरुषं ध्यायेत् ।

तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्गदिनं श्रीवत्साङ्कं वनमालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत ।

यद्ध्यायति तदाप्नोति ध्यानगुह्यम् ।

तस्मात् सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् ।

न च पुरुषं विना किञ्चिदप्यक्षरमस्ति । तं प्राप्य मुक्तो भवति ॥

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥
प्राग्रात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायेत पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥
तत्त्वात्मानमगम्यञ्च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणंगुणभोक्तृ च ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थञ्चान्तिके च तत्॥
अविभक्तञ्च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम्।
भूतभव्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्॥
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयञ्चोक्तं समासतः।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तनवतितमोऽध्यायः॥

—:००:—

॥ अथ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां शिरसा च नमस्कारं कृत्वोवाच। भगवंस्त्वत्समीपे सततमेवं चत्वारि महाभूताख्यान्याकाशः शङ्खरूपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदारूप्यम्भोऽम्भोरुहरूपि अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्यपरिवर्त्तिनी भवितु मिच्छामि।

इत्येवमुक्तोभगवांस्थेत्युवाच।

वसुधापि लब्धकामा तथा चक्रे देवदेवञ्च तुष्टाव।

ओं नमस्ते देवदेव वासुदेव आदिदेव कामदेव महीपाल अनादिमध्यनिधन प्रजापते सुप्रजापते महा-

प्रजापते ऊर्ज्जस्पते वाचस्पते जगत्पते दिवस्पते वनस्पते-पयस्पते पृथिवीपते सलिलपते दिक्पते महत्पते-मरुत्पते लक्ष्मीपते ब्रह्मरूप ब्राह्मणप्रिय सर्वग अचिन्त्य-ज्ञानगम्य पुरुहूत पुरुष्टुत ब्रह्मण्य ब्रह्मप्रिय ब्रह्मकायिक-महाकायिक महाराजिक चतुर्म्महाराजिक भास्वर-महाभास्वर सप्त महाभाग स्वर तुषित महातुषित-प्रतर्द्दन परिनिर्मित अपरिनिर्मित वशवर्त्तिन् यज्ञ-महायज्ञ यज्ञयोग यज्ञगम्य यज्ञनिधन अजित वैकुण्ठ-अपार पर पुराण लेख्य प्रजाधर चित्रशिखण्डधर-यज्ञभागहर पुरोडाशहर विश्वकृ विश्वधर शुचिश्रवः-अच्युतार्च्चन घृतार्च्चिः खण्डपरशो पद्मनाभ पद्मधर-पद्माधाराधर हृषीकेश एकशृङ्ग महावराह द्रुहिण अच्युत-अनन्त पुरुष महापुरुष कपिल सांख्याचार्य्य विश्वक्सेन-धर्म्माधर्म्मद धर्म्माङ्ग धर्मवसुप्रद वरप्रद विष्णो जिष्णो-सहिष्णो कृष्ण पुण्डरीकाक्ष नारायण परायण-जगत्परायण नमोनम इति ॥

स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।
उवाच सम्मुखं देवं लब्धकामा वसुन्धरा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

—:o:—

॥ अथ नवनवतितमोऽध्यायः ॥

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णोर्गृहीत पादां तपसा ज्वलन्तीम् ।
सुतप्तजाम्बूनदचारुवर्णां पप्रच्छ देवीं वसुधाप्रहृष्टा ॥

उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये ।
उन्निद्रकोकनदनाभि गृहीतपादे ॥
उन्निद्रकोकनदसद्मसदास्थितीते ।
उन्निद्रकोकनदमध्यसमानवर्णे ॥

नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्गि ।
चन्द्रानने सूर्य्यसमानभासे महाप्रभावे जगतःप्रधाने ॥
त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना लक्ष्मीर्धृतिः श्रीर्विरतिर्जया च !
कान्ति प्रभा कीर्तिरथो विभूतिः सरस्वती वागथ पावनी च ।
स्वधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा स्थितिःसुदीक्षा च तथा सुनीतिः ।
ख्यातिर्विशाला च तथानसूया स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥
आक्रम्य सर्वांन्तु यथा त्रिलोकीं तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताङ्गः ।
तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि पृच्छाम्यहं ते वसतिं विभूत्याः ॥
इत्येवमुक्ता वसुधां बभाषे लक्ष्मीस्तदा देववराग्रतस्था ।
सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥
अस्याज्ञयायं मनसा स्मरामि श्रियायुतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।
संस्मारणे वाप्यथ यत्र चाहं स्थिता सदा तच्छृणुलोकधात्रि ॥
वसाम्यथार्के च निशाकरे च तारागणाढ्ये गगने विमेघे ।
मेघे तथालम्बपयोधरे च शक्रयुधाढ्ये च तड़ित्प्रकाशे ॥

तथा सुवर्णे विमले च रूप्ये रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमे ।
प्रासादमालासु च पाण्डुरासु देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥
सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
वृषे तथा दर्पसमन्विते च विप्रे तथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥
सिंहासने चामलके च विल्वे छत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।
दीप्ते हुताशे विमले च खड्गे आदर्शविम्बे च तथास्थिताहम् ।
पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु सतालवृन्तेषु विभूषितेषु ।
भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु मृदिस्थिताहञ्च नवोद्धृतायाम् ॥
क्षीरे तथा सर्पिषि शाद्वले च क्षौद्रे तथा दध्नि पुरन्ध्रिगात्रे ।
देहे कुमार्य्याश्च तथा सुराणां तपस्विनां यज्ञभृताञ्च देहे ॥
शूरे च संग्रामविनिर्गते च स्थितामृते स्वर्गसदाप्रयाते ।
वेदध्वनौ वाप्यथ शङ्खशब्दे स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ॥
राजाभिषेके च तथा विवाहे यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि ।
पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु फलेषु रम्येषु सरिद्वरासु ॥
सरस्सु पूर्णेषु तथा जलेषु सशाद्वलायां भुवि पद्मखण्डे ।
वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे साधौ नरे धर्म्मपरायणे च ॥
आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये विनीतवेशे च तथा सुवेशे ।
सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च मिष्टाशने चातिथिपूजके च ॥
स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे धर्मोत्कटे चात्यशनाद्विरक्ते ।
सदा सुपुष्पे च सुगन्धिगात्रे सुगन्धलिप्ते च विभूषिते च ॥
सत्ये स्थिते भूतहिते निविष्टे क्षमार्चिते क्रोधविवर्जिते च ।
स्वकार्य्यदक्षे परकार्य्यदक्षे कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ।।
सम्मृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु बिलोलुपासु ।
धर्म्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहं मधुसूदने तु ।।

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे नवनवतितमोऽध्यायः ।।

....

।। अथ शततमोऽध्यायः ।।

धर्म्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् ।
ये द्विजाधारयिष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा ।।
इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्गमायुष्यमेव च ।
ज्ञानञ्चैव यशस्यं च धनसौभाग्यवर्द्धनम् ।।
अध्येतव्यं धारणीयं श्राव्यं श्रोतव्यमेव च ।
श्राद्धेषु श्रावणीयं च भूतिकामैर्नरैः सदा ।
इदं रहस्यं परमं कथितं वसुधे ! तव ।।
मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थं सौभाग्यमेतत् परमं रहस्यम् ।
दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं शिवालयं शाश्वतधर्मशास्त्रम् ।।

इति वैष्णवे धर्म्मशास्त्रे शततमोध्यायः ।।

।। समाप्ता चेयं श्रीभगवद्विष्णुस्मृतिः ।।

ॐ तत्सत् ।

॥ अथ ॥

* सम्वर्त्तस्मृतिः *

अथादौ—ब्रह्मचर्यवर्णनम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सम्वर्त्तमेकमासीनमात्मविद्यापरायम् ।
ऋषयस्तु समागम्य पप्रच्छुधर्मकाङ्क्षिणः ॥१
भगवन् ! श्रोतुमिच्छामः श्रेयस्कर्म द्विजोत्तम ! ।
यथावद्धर्ममाचक्ष्व शुभाशुभविवेचनम् ॥२
वामदेवादयः सर्वे तमपृच्छन् महौजसम् ।
तानब्रवीन्मुनीन् सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥३
स्वभावाद् यत्र विचरेत् कृष्णसारः सदा मृगः ।
धर्म्यदेशः स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम ॥४
उपनीतः सदा विप्रो गुरोस्तु हितमाचरेत् ।
स्रग्गन्धमधुमांसानि ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ॥५
सन्ध्यां प्रातः सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्करे ॥६

तिष्ठन् पूर्वां जपं कुर्य्याद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां जपं कुर्य्यादतन्द्रितः ॥७
अग्निकार्य्यं ततः कुर्य्यान्मेधावी तदनन्तरम् ।
ततोऽधीयीत वेदन्तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम ॥८
प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतिस्तदनन्तरम् ।
गायत्रीञ्चानुपूर्व्वेण ततोवेदं समारभेत् ॥९
हस्तौ सुसंयतौ कार्य्यौ जानुभ्यामुपरिस्थितौ ।
गुरोरनुमतं कुर्य्यात पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥१०
सायं प्रातस्तु भिक्षेत ब्रह्मचारी सदा व्रती ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् प्राङ्मुखो वाग्यतः शुचि ॥११
सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥१२
आचम्यैव तु भुञ्जीत भुक्त्वा चोपस्पृशेद्द्विजः ।
अनाचान्तस्तु योऽश्नीयात् प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥१३
अनाचान्तः पिबेद्यस्तु योऽपिवा भक्षयेद्द्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपं कृत्वा विशुध्यति ॥१४
अकृत्वा पादशौचन्तु तिष्ठन् मुक्तशिखोऽपिवा ।
विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽथ शुचिर्द्विजः ॥१५
आचामेद् ब्राह्मतीर्थेन सोपवीती ह्युदङ्मुखः ।
उपवीती द्विजोनित्यं प्राङ्मुखो वाग्यतः शुचिः ॥१६
जले जलस्थ आचामेत् स्थलाच्चास्थलोवहिः शुचिः ।
वहिरन्तस्थ आचान्त एवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१७

आमणिबन्धमाद्धस्तौ पादावद्भिर्विशोधयेत् ।
अशब्दाभिरनुष्णाभिः स्ववर्णरसगन्धिभिः ॥१८
हृद्गताभिरफेनाभिस्त्रिश्चतुर्वाद्भिराचमेत् ।
परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि च स्पृशेत् ॥१९
स्नात्वा पीत्वा तथा भुक्त्वा स्पृष्ट्वा चैव द्विजोत्तमाः ।
अनेन विधिना विप्र आचान्तः शुचितामियात् ॥२०
शूद्रः शुद्ध्यति हस्तेन वैश्यो दन्तेषु वारिभिः ।
कण्ठागतैः क्षत्रियस्तु आचान्तः शुचिता मियात् ॥२१
आसनारूढपादश्च कृतावशक्थिकस्तथा ।
आरूढपादको वापि न शुद्ध्यति कदाचन ॥२२
उपासीत न चेत् सन्ध्यामग्निकार्य्यं नवा कृतम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥२३
सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च ।
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥२४
ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत् स्त्रियं कामप्रपीड़ितः ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमथवैकं सुमन्त्रितः ॥२५
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधुमांसं कथञ्चन ।
प्राजापत्यन्तु कृत्वासौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥२६
निर्वपेच्च पूरोडाशं ब्रह्मचारी च पर्वणि ।
मन्त्रैः शाकलहोमान्तैरग्नावाज्यञ्च होमयेत् ॥२७
ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत् कामतः शुक्रमात्मनः ।
अवकीर्णी व्रतं कुर्य्यात् स्नात्वा शुद्ध्येदकामतः ॥२८

भिक्षाटनमतः कृत्वा स्वस्थो ह्येकात्मनः श्रुतिः ।
अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥२६

शूद्रहस्तेन योऽश्नीयात् पानीयं वा पिवेत् क्वचित् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३०

शुष्कपर्य्युषितोच्छिष्टं भुक्त्वान्नं केशदूषितम् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३१

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३२

दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।
स्नात्वा सूर्य्यं समभ्यर्च्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥३३

एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमवासिनाम् ।
एवं संवर्त्तमानस्तु प्राप्नोति परमां गतिम् ॥३४

अथ द्विजोऽभ्यनुज्ञातः सवर्णां स्त्रियमुद्वहेत् ।
कुले महति सम्भूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ।
ब्राह्मणेव विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ॥३५

पञ्चयज्ञ विधानञ्च कुर्य्यादहरहर्द्विजः ।
न हापयेन् क्वचिद्विप्रः श्रेयस्कामः कदाचनः ॥३६

हानिं तस्य तु कुर्व्वीत सदा मरणजन्मनोः ॥३७

विप्रो दशाहमासीत दानाध्ययनवर्जितः ।
क्षत्त्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशैव तु ।
शूद्रः शुध्यति मासेन सम्वर्त्त वचनं यथा ॥३८

प्रेतस्य तु जलं देयं स्नात्वा च गोत्रजैर्बहिः ।
प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ॥३९

चतुर्थे सञ्चयं कुर्य्यात् सर्वैस्तु गोत्रजैः सह ।
ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥४०

चतुर्थेऽहनि विप्रस्य षष्ठे वै क्षत्रियस्य च ।
अष्टमे दशमे चैव स्पर्शः स्याद्वैश्यशूद्रयोः ॥४१

जातस्यापि विधिर्दृष्ट एष एव मनीषिभिः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति वैश्यदेवविवर्जिताः ॥४२

पुत्रे जाते पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः ॥४३

होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च ।
पञ्चयज्ञविधानन्तु न कार्य्यं मृत्युजन्मनोः ॥४४

दशाहात्तु परं सम्यग् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।
दानञ्च विधिना देयमशुभान्तकरं शुभम् ॥४५

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥४६

नानाविधानि द्रव्याणि धान्यानि सुबहूनि च ।
समुद्रजानि रत्नानि नरो विगतकल्मषः ।
दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥४७

गन्धमाभरणं माल्यं यः प्रयच्छति धर्मवित् ।
स सुगन्धः सदा हृष्टो यत्र तत्रोपजायते ॥४८

श्रोत्रियाय कुलीनाय ह्यर्थिने च विशेषतः।
यद्दानं दीयते भक्त्या तद्भवेत्तु महत् फलम् ॥४९
आहूय शीलसम्पन्नं श्रुतेनाभिजनेन च।
शुचिर्विप्रं महाप्राज्ञो हव्यकव्येषु पूजयेत् ॥५०
नानाविधानि द्रव्याणि रसवन्तीप्सितानि च।
श्रेयस्कामेन देयानि स्वर्गमक्षयमिच्छता ॥५१
वस्त्रदाता सुवेशः स्याद्रौप्यदो रूपमेव हि।
हिरण्यदो महच्चायुर्लभेत्तेजश्च मानवः ॥५२
भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयात्।
दीर्घमायुश्च लभते सुखी चैव तथा भवेत् ॥५३
धान्योदकप्रदायी च सर्पिदः सुखमश्नुते।
अलङ्कृत्य त्वलङ्कारं दत्त्वा प्राप्नोति तत्फलम् ॥५४
फलमूलानि विप्राय शाकानि विविधानि च।
सुरभीणि च पुष्पाणि दत्त्वा प्राज्ञश्च जायते ॥५५
ताम्बूलं चैव यो दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विचक्षणः।
मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥५६
पादुकोपानहौ छत्रं शयनान्यासनानि च।
विविधानि च यानानि दत्त्वा दिव्यगतिर्भवेत् ॥५७
दद्याच्च शिशिरे त्वग्निं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः।
कायाग्निदीप्तिं प्राज्ञत्वं रूपसौभाग्यमाप्नुयात् ॥५८
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणां रोगशान्तये।
दत्त्वा स्याद्रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥५९

इन्धनानि च योदद्याद्विप्रेभ्यः शिशिरागमे।
नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तस्तु दीप्यते॥६०
अलङ्कृत्य तु यः कन्यां वराय सदृशाय वै।
ब्राह्मीयेण विवाहेन दद्यात्तान्तु सुपूजिताम्॥६१
स कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम्।
साधुवादं लभेत् सद्भिः कीर्त्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम्॥६२
ज्योतिष्टोमादिसत्राणां शतं शतगुणीकृतम्।
प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृताम्॥६३
अलङ्कृत्य पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूजितस्तु सुरादिषु॥६४
रोमदर्शनसंप्राप्ते सोमो भुङ्क्तेऽथ कन्यकाम्।
रजोदृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुचौ दृष्ट्वा तु पावकः॥६५
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला॥६६
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोभ्राता तथैवच।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम्॥६७
तस्माद्विवाहयेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत्।
विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यास्तु प्रशस्यते॥६८
तैलमास्तरणं प्राज्ञः पादाभ्यङ्गं ददाति यः।
प्रहृष्टमानसो लोके सुखी चैव सदा भवेत्॥६९
अनड्वाहौ च यो दद्यात् कीलसीरेण संयुतौ।
अलङ्कृत्य यथाशक्त्या धुर्य्यौ शुभलक्षणौ॥७०

सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः ।
वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः ॥७१
धेनुञ्च योद्विजे दद्यादलङ्कृत्य पयस्विनीम् ।
कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां स्वर्गलोके महीयते ॥७२
भूमिं शस्यवतीं श्रेष्ठां ब्राह्मणे वेदपारगे ।
गां दत्वार्द्धप्रसूताञ्च स्वर्गलोके महीयते ॥७३
अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात
यावन्ति शस्यमूल्यानि आरोप्याणि च सर्वशः ।
नरस्तावन्ति वर्षाणि स्वर्गलोके महीयते ॥७५
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥७६
यो ददाति स्वर्णरौप्यैर्हेमश्रृङ्गीमरोगिणीम् ।
सवत्सां वाससा वीतां सुशीलाङ्गां पयस्विनीम् ॥७७
तस्यां यावन्ति रोमाणि सवत्सायां दिवं गतः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स नरो ब्रह्मणोऽन्तिके ॥७८
यो ददाति वलीवर्द्दमुक्तेन विधिना शुभम् ।
अभ्यङ्गं गोप्रदानेन फलाद्दशगुणं फलम् ॥७९
जलदस्तृप्तिमतुलां वितृष्य सर्ववस्तुषु ।
अन्नदः सुखमाप्नोति सुतृप्तः सर्ववस्तुषु ॥८०
सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् ।
सर्वेषामेव जन्तूनां यतस्तज्जीवितं फलम् ॥८१

यस्मादन्नात् प्रजाः सर्व्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत् प्रभुः।
तस्मादन्नात् परं दानं न भूतो न भविष्यति ॥८२
अन्नदानात् परं दानं विद्यते न हि किञ्चन।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥८३
मृत्तिकां गोशकृद्दर्भानुपवीतं यथोत्तरम्।
दत्त्वा गुणाग्य्रविप्राय कुले महति जायते ॥८४
मुखवासञ्च यो दद्याद्दन्तधावनमेव च।
शुचिगन्धसमायुक्तो वाक्पटुः स सदा भवेत् ॥८५
पादशौचन्तु योदद्यात्तथा च गुदलिङ्गयोः।
यः प्रयच्छति विप्राय शुद्धबुद्धिः सदा भवेत् ॥८६
औषधं पथ्यमाहारं स्नेहाभ्यङ्गं प्रतिश्रयम्।
यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सवव्याधि विवर्ज्जितः ॥८७
गुड़मिक्षुरसञ्चैव लवणं व्यञ्जनानि च।
सुरभीणि च पानानि दत्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥८८
दानैश्च विविधैः सम्यक् पुण्यमेदुदाहृतम्।
विद्यादानेन पुण्येन ब्रह्मलोके महीयते ॥८९
अन्योन्यान्नप्रदा विप्रा अन्योन्यप्रतिपूजकाः।
अन्योन्यं प्रतिगृह्णन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥९०
दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः।
दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता ॥९१
ब्रह्मचारियतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत्।
नखकर्मादिकञ्चैव चक्षुष्मान् जायते नरः ॥९२

देवागारे द्विजातीनां दीपं दद्याच्चतुष्पथे ।
मेधाविज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥६३
नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्वा तु शक्तितः ।
प्रजावान् पशुमांश्चैव धनवान् जायते नरः ॥६४
यो दद्यात्यर्थितोविप्रे यत्तत् संप्रतिपादिते ।
तृणकाष्ठादिकञ्चैव गोप्रदानसमं भवेत् ॥६५
कृत्वा गार्ह्याणि कर्माणि स्वभार्य्यापोपणे नरः ।
ऋतुकालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ॥६६
उषित्वैवं गृहे विप्रोद्वितीयादाश्रमात् परम् ।
वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत् ॥६७
गच्छेदेवं वनं प्राज्ञः स्वभार्य्यां सहचारिणीम् ।
गृहीत्वा चाग्निहोत्रञ्च होमं तत्र न हापयेत् ॥६८
कुर्य्याच्चैव पुरोडाशं वन्यैर्मेध्यैर्यथाविधि ।
भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याच्छाकमूलफलानि च ॥६९
कुर्य्यादध्ययनं नित्यमग्निहोत्र परायणः ।
इष्टिं पार्व्वायणीयाञ्च प्रकुर्य्यात् प्रतिपर्व्वसु ॥१००
उषित्वैवं वने सम्यग्विधिज्ञः सर्ववस्तुषु ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्धुतहोमोजितेन्द्रियः ॥१०१
अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितोभवेत् ।
वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥१०२
अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।
अद्भिः प्रक्षाल्य तत्सर्व्वं भुञ्जीत च समाहितः ॥१०३

अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् ।
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयतः ॥१०४
मृत्युञ्च नाभिनन्देत जीवितं वा कथञ्चन ।
कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते ॥१०५
संसेव्य चाश्रमान् विप्रो जितक्रोधोजितेन्द्रियः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविद्द्विजः ॥१०६
आश्रमेषु च सर्वेषु ह्युक्तः प्रासङ्गिकोविधिः ।
अथाभिवक्ष्ये पापानां प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥१०७
ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥१०८
ब्राह्मघ्नस्तु वनं गच्छेत् कल्कवासाजटी ध्वजी ।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्व्वं कामविवर्जितः ॥१०९
भिक्षार्थी च चरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ॥११०
भैक्षञ्चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।
वनवासी सपापश्च सदाकालमतन्द्रितः ॥१११
ख्यापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पापकृन्नरः ।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दव्रतञ्चरेत् ॥११२
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वभूतहिते रतः ।
ब्रह्महत्यापनोदाय ततोमुच्येत किल्विषात् ॥११३
अतः परं सुरापस्य प्रवक्ष्यामि विनिष्कृतिम् ।
श्रोतुमिच्छथ भो विप्रा ! वेदशास्त्रानुरूपिकाम् ॥११४

गौड़ी पैष्टी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्बा न पातव्या द्विजैः सदा ॥११५

सुरापस्तुसुरां तप्तां पिवेत्तत्पापमोक्षकः ।
गोमूत्रमग्निवर्णञ्च गोमयं वा तथा विधम् ॥११६

घृतञ्चैव सुतप्तञ्च क्षीरं वापि तथाविधम् ।
वत्सरं वा कणानश्नन् सर्वकामविवर्जितः ॥११७

चान्द्रायणानि वा त्रीणि सुरापी व्रतमाचरेत् ।
मुच्यते तेन पापेन प्रायश्चित्ते कृते सति ॥११८

एवं शुद्धिः सुरापस्य भवेदिति न संशयः ।
मद्यभाण्डोदकं पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥११९

स्तेयं कृत्वा सुवर्णस्य राज्ञे शंसेत मानवः ।
ततोमुषलमादाय स्तेनं हन्यात्ततोनृपः ॥१२०

यदि जीवति स स्तेनस्ततस्तेयात् प्रमुच्यते ।
अरण्ये चीरवासा वा चरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥१२१

समालिङ्गेत् स्त्रियं वापि दीप्तां कृत्वायसा कृताम् ।
एवं शुद्धिः कृता स्तेये साम्वर्त्तवचनं यथा ॥१२२

गुरुतल्पे शयानस्तु तल्पे स्वप्यादयोमये ।
चान्द्रायणानि वा कुर्याच्चत्वारि त्रीणि वा द्विजः ।
ततोविमुच्यते पापात् प्रायश्चित्ते कृते सति ॥१२३

एभिः सम्पर्कमायाति यः कश्चित् पापमोहितः ।
षण्मासादधिकं वापि पूर्वोक्तव्रतमाचरेत् ॥१२४

महापातकिसंयोगे ब्रह्महत्यादिभिर्नरः।
तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं तस्य तस्य व्रतञ्चरेत् ॥१२५
क्षत्रियस्य बधं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति।
कुर्य्याच्चैवानुरूपेण त्रीणि कृच्छ्राणि संयतः ॥१२६
वैश्यहत्यान्तु संप्राप्तः कथञ्चित् काममोहितः।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्व्वीत स नरो वैश्यघातकः ॥१२७
कुर्य्याच्छूद्रबधं प्राप्तस्तप्तकृच्छ्रं यथाविधि ॥१२८
गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्त्वतः पुमान्।
गोघ्नः कुर्व्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसंस्थिते ॥१२६
तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासार्द्धं संयतेन्द्रियः।
शक्तुयावकपिण्याकपयोदधि सकृन्नर. ॥१३०
एतानि क्रमतोऽश्नीयाद्द्विजस्तु पापमोक्षकः।
शुद्ध्यते सार्द्धमासेन नखलोमविवर्ज्जितः ॥१३१
स्नानं त्रिषवणं चास्य गवामनुगमस्तथा।
एतत् समाहितः कुर्य्यान्नरोविगतमत्सरः ॥१३२
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः।
ततश्चीर्णव्रतः कुर्य्याद्विप्राणां भोजनं परम् ॥१३३
भुक्तवत्सु च विप्रेषु गाञ्च दद्यात् सदक्षिणाम् ॥१३४
व्यापादितेषु बहुषु बन्धने रोधनेऽपिवा।
द्विगुणं गोव्रतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥१३५
एका चेद्बहुभिः कैश्चिद्दैवाद्व्यापादिता क्वचित्।
पादं पादन्तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥१३६

यन्त्रणे गोचिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥१३७
निशाबन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।
अग्निविद्युन्निपातेन प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१३८
प्रायश्चित्तस्य पादन्तु रोधेषु व्रतमाचरेत् ।
द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं कुट्टने तथा ॥१३९
पाषाणैर्लगुडैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।
निपातने चरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥१४०
गजञ्च तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रकपिन्तथा ।
एषु कुर्व्वीत सर्व्वेषु सप्तरात्रमभोजनम् ॥१४१
व्याघ्रं श्वानं तथा सिंहमृक्षं शूकरमेव च ।
एतान् हत्वा द्विजः कृच्छ्रं ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥१४२
सर्व्वासामेव जातीनां मृगाणां वनचारिणाम् ।
त्रिरात्रोपोषितस्तिष्ठेज्जपन् वै जातवेदसम् ॥१४३
हंसं काकं बलाकञ्च पारावतमथापिवा ।
सारसञ्चासभासञ्च हत्वा त्रिदिवसं क्षिपेत् ॥१४४
चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं सारिकाशुकतित्तिरिम् ।
श्येनगृध्राबुलूकञ्च कपोतकमथापिवा ॥१४५
टिट्टिभं जालपादञ्च कोकिलं कुक्कुटं तथा ।
एवं पक्षिषु सर्व्वेषु दिनमेकमभोजनम् ॥१४६
मण्डूकञ्चैव हत्वा च सर्पमार्जारमूषिकम् ।
त्रिरात्रोपोषितस्तिष्ठेत् कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥१४७

अनस्थीन ब्राह्मणो हत्वा प्राणायामेन शुध्यति ।
अस्थिमतोबधे विप्रः किञ्चिद्दद्याद्विचक्षणः ॥१४८

चाण्डालीं यो द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कृच्छ्रै विशुद्धेयत प्राजापत्यानुपूर्वकैः ॥१४६

पुक्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपिवा ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं तस्य पावनं परमं स्मृतम् ॥१५०

नटीं शैलूषिकीञ्चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥१५१

क्षत्रियामथ वैश्यां वा गच्छेद्यः काममोहितः ।
तस्य सान्तपनं कृच्छ्रं भवेत् पापापनोदकम् ॥१५२

शूद्रीं तु ब्राह्मणोगत्वा मासं मासार्द्धमेव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥१५३

विप्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
क्षत्त्रियां क्षत्त्रियोगत्वा तदेव व्रतमाचरेत् ॥१५४

नरोगोगमनं कृत्वा कुर्य्याच्चान्द्रायणं व्रतम् १५५

गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
तस्या दुहितरञ्चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम ॥१५६

मातुलानीं सनाभिञ्च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुध्यति ॥१५७

पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्य्यागमे तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यात्तस्यान्या निष्कृतिर्न च ॥१५८

पितृदाराः समारुह्य मातृवर्ज्जं नराधमः।
भगिनीं मातुलसुतां स्वसारं चान्यमातृजाम्।
एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्॥१५६
मातरं योऽधिगच्छेच्च सुतां वा पुरुषाधमः।
भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्नो विधीयते॥१६०
कुमारीगमने चैव व्रतमेतन समादिशेत्।
पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते॥१६१
सखिभार्य्यां कुमारीञ्च श्वश्रूं वा श्यालिकां तथा।
नियमस्थां व्रतस्थाञ्च योऽभिगच्छेत् स्त्रियं द्विजः।
स कुर्य्यात् प्राकृतं कृच्छ्रं धेनुं दद्यात् पयस्विनीम्॥१६२
रजस्वलाञ्च योगच्छेद्गर्भिणीं पतितां तथा।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विधीयते॥१६३
वेश्याञ्च ब्राह्मणोगत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत्।
एवं शुद्धिः समाख्याता सम्वर्त्तस्य वचोयथा॥१६४
ब्राह्मणोब्राह्मणीं गत्वा कृच्छ्रेणैकेण शुध्यति॥१६५
कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गत्वा क्षत्रियोवैश्य एव च।
गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुध्यति॥१६६
ब्राह्मणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्य्यात् पावनं परमं स्मृतम् १६७
चाण्डालं पुक्कशञ्चैव श्वपाकं पतितं तथा।
एतान् श्रेष्ठस्त्रियो गत्वा कुर्य्युश्चान्द्रायणत्रयम्॥१६८

अतःपरञ्च दुष्टानां निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ।
सन्न्यस्य दुर्म्मतिः कश्चिदपत्यार्थं स्त्रियं व्रजेत् ।
स कुर्य्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासन्तदनन्तरम् ॥१६६
विपाग्निश्यामशवलास्तेषामेवं विनिर्द्दिशत् ।
स्त्रीणाञ्च तथाचरणं गह्याभिगमनेषु च ।
पतनेषु तथैतेषु प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥१७०
नृणां विप्रतिपत्तौ च पावनः प्रेतराडिह ॥१७१
गोभिर्विप्रहते चैव तथाचैवात्मघातिनि ।
नाश्रुप्रपातनं कार्य्यं सद्भिः श्रेयोऽनुकाङ्क्षिभि ॥१७२
एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत्तदहेतवे ।
तथोदकक्रियां कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥१७३
तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा वस्त्रं वा केवलं यदि ।
पूर्वः कृच्छ्रापहारी स्यादेकाहक्षपणं तथा ॥१७४॥
महापातकिनाञ्चैव तथा चैवात्मघातिनाम् ।
उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतम् ।
नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥१७५
चाण्डालैस्तु हता ये च जलदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
श्राद्धमेषां न कर्त्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥१७६
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा भुक्तोच्छिष्टस्तथा द्विजः ।
श्वादि स्पृष्टो जपेद्देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम् ॥१७७
चाण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा शवमन्त्यजमेव च ।
उदक्यां सूतिकां नारीं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७८

अस्पृश्यं संस्पृशेद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते ।
ऊर्द्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥१७६
चाण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्ट उच्छिष्टश्च द्विजोत्तमः ।
गोमूत्रयावकाहारः षड्रात्रेण विशुध्यति ॥१८०
शुना पुष्पवती स्पृष्टा पुष्पवत्यान्यया तथा ।
शेषाण्यहान्युपवसेत् स्नाता शुध्येद्घृताशनात् ॥१८१
चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥१८२
अन्त्यजैः स्वीकृते तीर्थे तडागेषु नदीषु च ।
शुध्यते पञ्चगव्येन पीत्वा तोयमकामतः ॥१८३
सुराघटप्रपातोयं पीत्वाकाशजलं तथा ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥१८४
कूपे विण्मूत्रसंस्पृष्टे प्राश्य चापो द्विजातयः ।
त्रिरात्रेणैव शुध्यन्ति कुम्भे शान्तपनं स्मृतम् ॥१८५
वापीकूपतडागानां दूषितानां विशोधनम् ।
अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्यञ्च निक्षिपेत् ॥१८६
आविकैकशफोष्ट्रीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः ।
तस्य शुद्धिविधानाय त्रिरात्रं यावकं पिबेत् ॥१८७
स्त्रीक्षीरमाजिकं पीत्वा सन्धिन्याश्चैव गोः पयः ।
तस्य शुद्धिस्त्रिरात्रेण विड्भक्ष्याणाञ्च भक्षणे ॥१८८
विण्मूत्रभक्षणे चैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।
श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं द्विजः ॥१८९

विडालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः।
शूद्रोच्छिष्टं तथा भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥१९०
पलाण्डुलशुनं जग्ध्वा तथैव ग्रामकुक्कुटम्।
छत्राकं विड्वराहञ्च चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥१९१
मानवः श्वखरोष्ट्राणां कपेर्गोमायुकङ्कयोः।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥१९२
अन्नं पर्य्युषितं भुक्त्वा केशकीटैरुपद्रुतम्।
पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥१९३
अन्त्यजाभाजने भुक्त्वा ह्युदक्याभाजनेऽपिवा।
गोमूत्रयावकाहारी मासार्द्धेन विशुध्यति ॥१९४
गोमांसं मानुषञ्चैव शुनोहस्तात् समाहितम्।
अभक्ष्यमेतत् सर्वन्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१९५
चाण्डालस्य करे विप्रः श्वपाके पुक्कशेऽपिवा।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥१९६
पतितेन सुसम्पर्के मासं मासार्द्धमेव वा।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति ॥१९७
यत्र यत्र च सङ्कीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः।
तत्र कार्य्यस्तिलैर्होमो गायत्र्यावर्त्तनं तथा ॥१९८
एष एव मया प्रोक्तः प्रायश्चित्तविधिः शुभः।
अनादिष्टेषु पापेषु प्रायश्चित्तं तथोच्यते ॥१९९
दानैर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजोत्तमः।
पातकेभ्यः प्रमुच्येत वेदाभ्यासान्न संशयः ॥२००

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि ह्यन्यजन्मकृतान्यपि ॥२०१
तिलधेनुञ्च यो दद्यात् संयताय द्विजन्मने ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥२०२
माघमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।
ब्राह्मणेभ्यस्तिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२०३
उपवासी नरो भूत्वा पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिके ।
हिरण्यं वस्त्रमन्नं वा दत्त्वा मुच्येत दुष्कृतैः ॥२०४
अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥२०५
अत्र स्नानं जपो होमो ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावयेन्नरम् ॥२०६
स्नातः शुचिर्धौतवासाः शुद्धात्मा विजितेन्द्रियः ।
सात्विकं भावमाश्रित्य दानं दद्याद्विचक्षणः ॥२०७
समव्याहृतिभिर्होमो द्विजैः कार्य्यो हितात्मभिः ।
उपपातकसिद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥२०८
महापातकसंयुक्तो लक्षहोमं सदा द्विजः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव जापनात् ॥२०९
अभ्यसेच्च महापुण्यां गायत्रीं वेदमातरम् ।
गत्वारण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥२१०
स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणानायम्य वाग्यतः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रीन्तु जपेद्द्विजः ॥२११

अक्लिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे समाहितः।
पवित्रपाणिराचान्तो गायत्र्या जपमारभेत् ॥२१२

ऐहिकामुष्मिकं लोके पापं सर्वं विशेषतः।
पञ्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥२१३

गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ॥२१४

महाव्याहृतिसंयुक्तां प्राणायामेन युताम्।
गायत्रीं प्रजपन् विप्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१५

ब्रह्मचारी मिताहारः सर्वभूतहिते रतः।
गायत्र्या लक्षजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१६

अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जप्यं कृत्वा विमुच्यते ॥२१७

अहन्यहनि योऽधीते गायत्रीं वै द्विजोत्तमः।
मासेन मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाद्यथा ॥२१८

गायत्रीं यः सदा विप्रो जपते नियतः शुचिः।
स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥२१९

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतिः सप्त नित्यशः।
गायत्रीं शिरसा सार्द्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः ॥२२०

निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते।
प्राणायामत्रयं कुर्य्यान्नित्यमेव समाहितः ॥२२१

मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम्।
तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥२२२

ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि सरहस्यानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२२३
पावमानीं तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पित्र्यञ्च मधुच्छन्दसाम् ॥२२४
मण्डलं ब्राह्मणं रुद्रसूक्तोक्ताश्च वृहत्कथाः ।
वामदेव्यं वृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥२२५
चान्द्रायणन्तु सर्वेषां पापानां पावनं परम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति परमं स्थानमेव च ॥२२६
धर्मशास्त्रमिदं पुण्यं सम्वर्त्तेन तु भाषितम् ।
अधीत्य ब्राह्मणो गच्छेद्ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥२२७

इति श्रीसम्वर्त्तेनोक्तं धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

ॐ तत्सत् ३

—:❀::❀:—

॥ अथ ॥

दक्षस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथादौ—आश्रमवर्णनम् ।

सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ सर्ववेदविदां वरः ।
पारगः सर्वविद्यानां दक्षो नाम प्रजापतिः ॥१
उत्पत्तिः प्रलयश्चैव स्थितिः संहार एव च ।
आत्मा चात्मनि तिष्ठेत आत्मा ब्रह्मण्यवस्थितः ॥२
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।
एतेषान्तु हितार्थाय दक्षः शास्त्रमकल्पयत् ॥३
जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः ।
सहि गर्भसमो ज्ञेयोव्यक्तिमात्रप्रदर्शितः ॥४
भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।
तस्मिन् काले न दोषोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥५

उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः।
अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोड़शवार्षिकः॥६
स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्वेदव्रतानि च।
ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्द्धं स्नातो भवेद्गृही॥७
द्विविधोब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः।
उपकुर्वाणकस्त्वाद्योद्वितीयोनैष्ठिकः स्मृतः॥८
योगृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः।
न यतिर्न वनस्थश्च सर्व्वाश्रमविवर्जितः॥९
अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः।
आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः॥१०
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु यः।
नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः।
त्रयाणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते॥ ११
प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः।
मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारी तु लक्ष्यते॥१२
गृहस्थोदेवयज्ञाद्यैर्नखलोम्ना वनाश्रितः।
त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक्॥१३
यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती नचाश्रमी।
उक्त कर्म क्रमोनोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः।
द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्॥१४

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने।
तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम्॥१
उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत्।
नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः॥२
यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः।
अज्ञानाद्यदिवा मोहात् स तेन पतितो भवेत्॥३
दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते।
द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा॥४
षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्।
विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥५
उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम्॥६
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः।
स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम्॥७
क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च।
अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह॥८
नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान्।
अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन॥९
प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातस्नायी भवेत् सदा।
समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति॥ १०

उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥११
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥१२
स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते ।
अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ॥१३
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।
संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥१४
संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपस्पृशेत् ॥१५
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥१६
कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयञ्च तलेन वै ।
सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥१७
सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्यह्ने च ततः पुनः ।
सन्ध्यां नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥१८
स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥१९
यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥
सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।
स्वयंहोमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ॥२०

ऋत्विक् पुत्रोगुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेवहि ॥२१

देवकार्य्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
देवकार्य्याणि पूर्व्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ॥२२

पितृणामपराह्णे च कार्य्याण्येतानि यत्नतः ।
पौर्व्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत ॥२३

न तस्य फलमाप्नोति बन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा ।
दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥२४

द्वितीये च तथाभागे वेदाभ्यासोविधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥२५

ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षड़ङ्गसहितस्तु सः ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥२६

ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासोहि पञ्चधा ।
समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥२७

तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।
पिता माता गुरुर्भार्य्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ॥

अभ्यागतोऽतिथिश्चान्यः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ॥२८

अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्गउदाहृतः ।
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥३०

नरकं पीड़ने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।

सार्वभौतिकमन्नाद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः।
ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥३१
स जीवति य एवैकोबहुभिश्चोपजीव्यते।
जीवन्तोमृतकाश्चान्ये य आत्मम्भरयो नराः।
वह्वर्थे जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थे तथा परैः ॥३२
आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः।
दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता ॥३३
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः।
यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने ॥३४
तत्तु वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति।
चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥३५
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ॥३६
तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा।
मलापहरणं पश्चान्मन्त्रवत्तु जलेस्मृतम् ॥३७
सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः प्रकीर्तिताः।
मार्जनं जलमध्ये तु प्रणायामोयतस्ततः ॥३८
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते।
सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिधास्थितः ॥३९
विश्वामित्रऋषिश्छन्दोगायत्री सा विशिष्यते।
पञ्चमे च तथाभागे सम्बिभागोयथार्हतः ॥४०

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ।
देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥४१
गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही ।
त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते ॥४२
तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः ।
मूलप्राणो भवेत् स्कन्दः स्कान्दाच्छाखाः सपल्लवाः ॥४३
मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी ॥४४
राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ।
गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी ॥४५
न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ।
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः ॥४६
देवादीना मृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ।
एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ॥४७
न भुज्यते स एवैको योभुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिणा ।
द्विभागशीलो योनित्यं क्षमायुक्तोदयापरः ॥४८
देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः ।
दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृतज्ञता ॥४९
एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते ।
सम्विभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥५०
भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् ॥५१

अष्टमे लोकयात्रा तु वहिःसन्ध्या ततः पुनः ।
होमो भोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ॥५२
कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् ।
प्रदोपपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ॥५३
यामद्वयं शयानोहि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ॥५४
तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते ।
अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानो ह्यस्मिन्नेव तु लीयते ॥५५
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता ।
सर्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ।
भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥५६

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥

—:❀:—

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

गृहस्थाश्रमवर्णनम् ।

सुधा नवगृहस्थस्य सद्वयामि नवैव तु ।
तथैव नव कर्माणि विकर्माणि तथा नव ॥१
प्रच्छन्नानि नवान्यानि प्रकाश्यानि तथा नव ।
सफलानि नवान्यानि निष्फलानि नवैव तु ॥२
अदेयानि नवान्यानि वस्तुजातानि सर्वदा ।
नवका नव निर्दिष्टा गृहस्थोन्नतिकारकाः ॥३

सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।
मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥४
अभ्युत्थानमिहागच्छ पृच्छालापप्रियान्वितः ।
उपासन मनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः ॥५
ईषद्दानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।
पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥६
किञ्चिच्चान्नं यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ।
मृज्जलं चार्थिने देय मेतान्यपि सदा गृहे ॥७
सन्ध्यास्नानं जपोहोमः स्वाध्यायो देवतार्च्चनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यमुद्धृतञ्चापि शक्तितः ॥८
पितृदेवमनुष्याणां दीनानाथतपस्विनाम् ।
मातापितृगुरूणाञ्च संविभागोयथार्हतः ॥९
एतानि नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः ।
अनृतं पारदार्य्यञ्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥१०
अगम्यागमनापेयपानं स्तेयञ्च हिंसनम् ।
अश्रौतकर्माचरणं मित्रधर्मबहिष्कृतम् ॥११
नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ।
आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम् ॥१२
तपोदानावमानौ च नव गोप्यानि यत्नतः ।
प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च दानाध्ययनविक्रयाः ॥१३
कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहः पापमकुत्सनम् ।
प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थाश्रमिणस्तथा ॥१४

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि।
दीनानाथविशिष्टेभ्योदत्तन्तु सफलं भवेत् ॥१५
धूर्त्ते वन्दिनि मन्दे च कुवैद्ये कितवे शठे।
चाटुचारणचौरेभ्योदत्तं भवति निष्फलम् ॥१६
सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्।
क्रमायातञ्च निक्षेपः सर्वस्वञ्चान्वये सति ॥१७
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥१८
नवनवकवेत्तारमनुष्ठानपरं नरम्।
इह लोके परे च श्रीः स्वर्गस्थञ्च न मुञ्चति ॥१९
यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता।
सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥२०
सुखं वा यदि वा दुःखं यत्किञ्चित् क्रियते परे।
ततस्तत्तु पुनः पश्चात् सर्वमात्मनि जायते ॥२१
न क्लेशेन विना द्रव्यं द्रव्यहीने कुतः क्रिया।
क्रियाहीने न धर्मः स्याद्धर्महीने कुतः सुखम् ॥२२
सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम्।
तस्माद्धर्मः सदा कार्य्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥२३
न्यायागतेन द्रव्येण कर्तव्यं पारलौकिकम्।
दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे गुणान्विते ॥२४
समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यञ्च यथाक्रमम्।
दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायां तावदेव तु ॥२५

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे।
सहस्रगुणमाचार्य्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥२६

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम्।
न केवलं तद्विनश्येच्छेषमप्यस्य नश्यति ॥२७

व्यसनप्रतिकाराय कुटुम्वार्थञ्च याचते।
एवमन्विष्य दातव्यमन्यथा न फलं भवेत् ॥२८

मातापितृविहीनन्तु संस्कारोद्वहनादिभिः।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥३०

न तच्छ्रेयोऽग्निहोत्रेण नाग्निष्टोमेन लभ्यते।
यच्छ्रेयः प्राप्यते पुंसा विप्रेण स्थापितेन तु ॥३१

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दयितं गृहे।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥३२

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

—❀❀—

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि च्छन्दोऽनुवर्तिनी।
गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा ॥१

तया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते।
प्राकाम्ये वर्त्तमाना तु स्नेहान्नतु निवारिता ॥२

अवश्या सा भवेत् पश्चाद् यथा व्याधिरुपेक्षितः।
अनुकूला नवाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियम्वदा ॥३
आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ॥४
अनुकूलकलत्रोय स्तस्य स्वर्ग इहैव हि।
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥५
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम्।
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥६
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम्।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी ॥७
दुःखा ह्यन्या सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम्।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥८
योषित्सर्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाशनैः।
सुभृत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥९
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥१०
सशङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत्।
तृणवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥११
अनुकूला नवाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता।
एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥१२
या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा।
भर्त्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्य्या हीतरा जरा ॥१३

शिष्योभार्य्या शिशुर्भ्राता पुत्रो दासः समाश्रितः ।
यस्यैतानि विनीतानि तस्य लोके हि गौरवम् ॥१४
प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्द्धिनी ।
दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपजायते ॥१५
धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्या भार्य्या गुणान्विता ॥१६
अदुष्टापतितां भार्य्यां यौवने यः परित्यजेत् ।
स जीवनान्ते स्त्रीत्वञ्च वन्ध्यत्वञ्च समाप्नुयात् ॥१७
दरिद्रं व्याधितं चैव भर्त्तारं यावमन्यते ।
शुनी गृध्री च मकरी जायते सा पुनः पुनः ॥१८
मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
सा भवेत्तु शुभाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥१९
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
तथा सा पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ॥२०
चाण्डालप्रत्यवसितपरिव्राजकतापसाः ।
तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैः सह वासयेन् ॥२१

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

....

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्तं शौचमशौचञ्च कार्य्यं त्यज्यं मनीषिभिः ।
विशेषार्थं तयोः किञ्चिद्वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१
शौचे यत्नः सदाकार्य्यः शौचमूलोद्विजः स्मृतः ।
शौचाचारविहीनस्य समस्तनिष्फलाः क्रियाः ॥२
शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥३
अशौचाद्धि वरं वाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम् ।
उभाभ्याञ्च शुचिर्यस्तु स शुचिर्नेतरः शुचिः ॥४
एका लिङ्गे गुदे तिस्रोदश वामकरे तथा ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिस्रस्तु पादयोः ॥५
गृहस्थशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ।
द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम ॥६
अर्द्धप्रसृतिमात्रन्तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्तिता ॥७
लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्य्यते यया ।
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम ॥८
त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ।
दातव्यमुदकन्तावन्मृदभावोयथा भवेत ॥९
मृदा जलेन शुद्धिः स्यान्नक्लेशो न धनव्ययः ।
यस्य शौचेऽपि शैथिल्यं चित्तं तस्य परीक्षितम् ॥१०

अन्यदेव दिवाशौचं रात्रावन्यद्विधीयते ।
अन्यदापत्सु विप्राणामन्यदेव ह्यनापदि ॥११

दिवोदितस्य शौचस्य रात्रावर्द्धं विधीयते ।
तदर्द्धं मातुरस्याहुस्त्वरायामर्द्धमध्वनि ॥१२

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचे शुद्धिमभीप्सिता ।
प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥१३

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

सूतकं तु प्रवक्ष्यामि जन्ममृत्युसमुद्भवम् ।
यावज्जीवं तृतीयन्तु यथावदनुपूर्वशः ॥१

सद्यः शौचं तथैकाहोद्वित्रिचतुरहस्तथा ।
दशाहो द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च ॥२

मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षन्तु सूतके ।
उपन्यस्तक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥३

ग्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावांश्चेन्न सूतकी ॥४

राजर्त्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ।
व्रतिनां सत्रिणाञ्चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥५

एकाहस्तु समाख्यातो योऽग्निवेदसमन्वितः।
हीने हीनतरेचैव द्वित्रिचतुरहस्तथा ॥६
जातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्य पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥७
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्वा च यः पुनः।
एवं विधस्य सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम्।
व्याधितस्य कदर्य्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥८
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः।
श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥९
न सूतकं कदाचित् स्याद्यावज्जीवन्तु सूतकम्।
एवं गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥१०
सूतके मृतके चैव तथा च मृतसूतके।
एतत्संहतशौचानां मृतशौचेन शुद्ध्यति ॥११
दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते।
दशाहात्तु परं शौचं विप्रोऽर्हति च धर्मवित् ॥१२
दानञ्च विधिना देयं अशुभात्तारकं हि तत्।
मृतकान्ते मृतो यस्तु सूतकान्ते च सूतकम् ॥१३
एतत्संहतशौचानां पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति।
उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥१४
चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थि सञ्चयनं द्विजैः।
ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥१५

वर्णानामानुलोम्येन स्त्रीणामेकोयदा पतिः ।
दशाषट्त्र्यहमेकाहः प्रसवे सूतकं भवेत ॥१६
यज्ञकाले विवाहे च देशभङ्गे तथैव च ।
हूयमाने तथाग्नौ च नाशौचं मृतसूतके ॥१७
स्वस्थकाले त्विदं सर्वमशौचं परिकीर्तितम ।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतके नतु सूतकम् ॥१८

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

—:※:—

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

लोको वशीकृतो येन येन चात्मा बशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं प्रब्रवीम्यहम् ॥१
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥२
नारण्यसेवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।
व्रतैर्यज्ञैस्तपोभिश्च न योगः कस्यचिद्भवेत् ॥३
नच पथ्याशनाद्योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
नच शास्त्रातिरिक्तेन शौचेन स भवेत् क्वचित् ॥४
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतैस्तथा ।
लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥५

अभियोगात्तथाभ्यासात्तस्मिन्नेव तु निश्चयात्।
पुनः पुनश्च निर्वेदाद्योगः सिद्ध्यति नान्यथा ॥६
आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीड़नकेन च।
सर्व्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥७
यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मक्रीडस्तथैव च।
आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥८
रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः।
आत्मन्येव सुतृप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिद्ध्यति ॥९
सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रच्चापि विशेषतः।
ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥१०
य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति।
ब्रह्मीभूय स एवं हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥११
विषयासक्तचित्तोहि यतिर्मोक्षं न विन्दति।
यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद्योगी विवर्जयेत् ॥१२
विषयेन्द्रियसंयोगः केचिद्योगं वदन्ति हि।
अधर्मो धर्मरूपेण गृहीतस्तैरपण्डितैः ॥१३
मनसश्चात्मनश्चैव संयोगश्च तथापरे।
उक्तनामधिका ह्येते केवलं योगवञ्चिताः ॥१४
वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि।
एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥१५
कषायमोहविक्षेपलज्जाशङ्कादिचेतसः।
व्यापारास्तु समाख्यातास्तान् जित्वा वशमानयेत् ॥१६

कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्राम्यैः षष्ठस्तत्र महत्तरः।
देवासुरमनुष्यैस्तु स जेतुं नैव शक्यते ॥१७
बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते।
जितो येनेन्द्रियग्रामः स शूरः कथ्यते बुधैः ॥१८
बहिर्मुखानि सर्व्वाणि कृत्वा चाभिमुखानि वै।
सर्वञ्चैवेन्द्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत् ॥१९
सर्वभावविनिर्मुक्तः क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत्।
एतद्ध्यानञ्च योगश्च शेषाः स्युर्ग्रन्थविस्तराः ॥२०
त्यक्त्वा विषयभोगांश्च मनोनिश्चलतां गतम्।
आत्मशक्तिस्वरूपेण समाधिः परिकीर्त्तितः ॥२१
चतूर्णां सन्निकर्षेण पदं यत्तदशाश्वतम्।
द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमक्षयम् ॥२२
यन्नास्ति सर्व्वलोकस्य तदस्तीति विरुद्ध्यते।
कथ्यमानं तथान्यस्य हृदये नावतिष्ठते ॥२३
स्वसम्वेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारीमैथुनं यथा।
अयोगी नैव जानाति जातान्धोहि यथा घटम् ॥२४
नित्याभ्यसनशीलस्य सुसंवेद्यं हि तद्भवेत्।
तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥२५
बुधस्त्वाभरणं भावं मनसालोचनं यथा।
मन्यते स्त्री च मूर्खश्च तदेव बहुमन्यते ॥२६
सत्त्वोत्कटाः सुराश्चापि विषयेण वशीकृताः।
प्रमादिभिः क्षुद्रसत्वैर्मानुषैरत्र का कथा ॥२७

तस्मात्त्यक्तकषायेण कर्त्तव्यं दण्डधारणम्।
इतरस्तु न शक्नोति विषयैरभिभूयते ॥२८
न स्थिरं क्षणमप्येकमुदकं हि यथोर्मिभिः।
वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तस्य न विश्वसेत् ॥२९
त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो नराः।
योहि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डार्ह एव सः ॥३०
ब्रह्मचर्य्य सदा रक्षेदष्टधा मैथुनं पृथक्।
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥३१
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥३२
न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्त्तव्यं कदाचन।
एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥३३
पारिव्रज्यं गृहीत्वा च योधर्मे नावतिष्ठते।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥३४
एकोभिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम्।
त्रयो ग्रामस्तथा ख्यात ऊर्द्ध्वन्तु नगरायते ॥३५
नगरं हि म कर्त्तव्यं ग्रामोवा मिथुनं तथा।
एतत्त्रयं प्रकुर्व्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥३६
राजवार्त्तादि तेषान्तु भिक्षावार्त्ता परस्परम्।
स्नेहपैशून्यमात्सर्य्यं सन्निकर्षादसंशयम् ॥३७
लाभपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः।
एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥३८

ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।
भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमो नोपपद्यते ॥३९
तपोजपैः कृशीभूतोव्याधितोऽवसथावहः ।
वृद्धोग्रहगृहीतश्च यश्चान्योविकलेन्द्रियः ॥४०
नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथावहः ।
स दूषयति तत्स्थानं बुधान् पीडयतीति च ॥४१
नीरुजश्च युवा चैव ब्रह्मचर्य्याद्विनश्यति ।
ब्रह्मचर्य्याद्विनष्टस्तु कुलञ्चैव तु नाशयेत् ॥४२
वसन्नावसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते ।
तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निकृन्तति ॥४३
आश्रमे तु यतिर्यस्य मुहूर्त्तमपि विश्रमेत् ।
किन्तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योऽभिजायते ॥४४
समितं यद्गृहस्थेन पापमामरणान्तिकम् ।
स निर्दहति तत् सर्व्वमेकरात्रोषितोयतिः ॥४५
योगाश्रमपरिश्रान्तं यस्तु भोजयते यतिम् ।
निखिलं भोजितं तेन त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४६
यस्मिन् देशे वसेद्योगी ध्यानयोगविचक्षणः ।
सोऽपि देशो भवेत् पूतः किंपुनस्तस्य बान्धवाः ॥४७
द्वैतञ्चैव तथाद्वैत द्वैताद्वैतं तथैव च ।
न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत् परमार्थिकम् ॥ ४८
नाहं नैवान्यसम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः ।
ईदृशायामवस्थायामवाप्यं परमं पदम् ॥४९

द्वैतपक्षाः समाख्याता येऽद्वैते तु व्यवस्थिताः।
अद्वैतिनां प्रवक्ष्यामि यथा धर्मः सुनिश्चितः ॥५०
तत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति।
ततः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थसञ्चयाः ॥५१
दक्षशास्त्रं यथा प्रोक्तमशेषाश्रममुत्तमम्।
अधीयन्ते तु ये विप्रास्ते यान्त्यमरलोकताम् ॥५२
इदन्तु यः पठेद्भक्त्या शृणुयादधमोऽपिवा।
स पुत्रपौत्रपशुमान् कीर्त्तिञ्च समवाप्नुयात् ॥५३
श्रावयित्वा त्विदं शास्त्रं श्राद्धकालेऽपिवा द्विजः।
अक्षयं भवति श्राद्धं पितृभ्यश्चोपजायते ॥५४

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः।

समाप्ता चेयं दक्षस्मृतिः।

॥ शुभम् ॥

॥ अथ ॥

॥ आङ्गिरसस्मृतिः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथादौ–प्रायश्चित्तविधानवर्णनम् ।

गृहाश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः ।
प्रायश्चित्त विधिं दृष्ट्वा अङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥१
अन्त्यानामपि सिद्धान्नं भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धन्तु ब्रह्मक्षत्र विशां विदुः ॥२
रजकश्चर्मकारश्च नटोवुरुड़ एव च ।
कैवर्त्तभेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥३
अन्त्यजानां गृहे तोयं भाण्डे पर्य्युषितञ्च यत् ।
प्रायश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाचरेत् ॥४
चाण्डालकूपभाण्डेषु त्वज्ञानात् पिवते यदि ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विधीयते ॥५
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रेषु दापयेत् ॥६

अज्ञानात् पिबते तोयं ब्राह्मणस्त्वन्त्यजातिषु।
अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥७
विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन।
आचान्त एव शुध्येत अङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥८
क्षत्त्रियेण यदा स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन।
स्नानं जप्यन्तु कुर्वीत दिनस्यार्द्धेन शुध्यति ॥६
वैश्येन तु यदा स्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१०
अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टौ स्नानं येन विधीयते।
तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥११
अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि नीली वस्त्रस्य वै विधिम्।
स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥१२
पालने विक्रये चैव तद्वृत्तेरुपजीवने।
पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥१३
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्।
वृथा तस्य महायज्ञा नीलीवस्त्रस्य धारणात् ॥१४
नीलीरक्तं यदा वस्त्रमज्ञानेन तु धारयेत्।
अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१५
नीलीदारु यदा भिन्द्याद्ब्राह्मणं वै प्रमादतः।
शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥१६
नीलीवृक्षेण पक्वन्तु अन्नमश्नाति चेद्द्विजः।
आहार वमनं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥१७

भक्षन् प्रमादतोनीलीं द्विजातिस्त्व समाहितः ।
त्रिषु वर्णेषु सामान्यं चान्द्रायणमिति स्थितम् ॥१८
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।
नोपतिष्ठति दातारं भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्विषम् ॥१६
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्पाके अर्पितं भवेत् ।
तेन भुक्तेन विप्राणां दिनमेकमजोजनम् ॥२०
मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रं प्रधारयेत् ।
भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ॥२१
नील्या चोपहते क्षेत्रे शस्यं यत्तु प्ररोहति ।
अभोज्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२२
देवद्रोण्यां वृषोत्सर्गे यज्ञे दाने तथैव च ।
अत्र स्नानं न कर्त्तव्यं दूषिता च वसुन्धरा ॥२३
वापिता यत्र नीली स्यात्तावद्भूम्य शुचिर्भवेत् ।
यावद्द्वादशवर्षाणि अतऊर्द्ध्वं शुचिर्भवेत् ॥२४
भोजने चैव पाने च तथा चौषधभेषजैः ।
एवं म्रियन्ते या गावः पादमेकं समाचरेत् ॥२५
घण्टाभरणदोषेण यत्र गौर्विनिपीड्यते ।
चरेदर्द्धं व्रतं तेषां भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥२६
दमने दामने रोधे अवघाते च वैकृते ।
गवा प्रभवता घातैः पादोनं व्रतमाचरेत् ॥२७
अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
सपल्लवश्च साग्रश्च दण्डइत्यभिधीयते ॥२८

दण्डादुक्ताद्यदान्येन पुरुषाः प्रहरन्ति गाम् ।
द्विगुणं गोव्रतं तेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥२६
शृङ्गभङ्गे त्वस्थिभङ्गे चर्मनिर्म्मोचने तथा ।
दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं यावत् स्वस्थोभवेत्तदा ॥३०
गोमूत्रेण तु संमिश्रं यावकश्चोपजायते ।
एतदेव हितं कृच्छ्रमिदमाङ्गिरसं मतम् ॥३१
असमर्थस्य बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।
यमुद्दिश्य चरेद्धर्मं पापं तस्य न विद्यते ॥३२
अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालोवाप्यूनषोड़शः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥३३
मूर्च्छिते पतिते चापि गवि यष्टिप्रहारिते ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥३४
स्नात्वा रजस्वला चैव चतुर्थेऽह्नि विशुध्यति ।
कुर्य्याद्रजसि निवृत्तेऽनिवृत्ते न कथञ्चन ॥३५
रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्त्तते ।
अशुध्यन्ता न तेन स्युस्तासां वैकारिकं हि तत् ॥३६
साध्वाचारा न तावत् स्याद्रजो यावत् प्रवर्त्तते ।
वृत्ते रजसि गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैन्द्रिये ॥३७
प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥३८
रजस्वला यदा स्पृष्टा शुना शूद्रेण चैव हि ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३९

द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥४०
गण्डूषं पादशौचञ्च न कुर्य्यात् कांस्यभाजने।
भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति ॥४१
रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति।
भूमौ निःक्षिप्य षण्मासमत्यन्तोपहतं शुचि ॥४२
गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि तु।
भस्मना दशभिः शुद्ध्येत् काकेनोपहते तथा ॥४३
शौचं सौवर्णरूप्याणां वायुनार्केन्दुरश्मिभिः ॥४४
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकञ्च न दुष्यति।
अद्भिर्मृदा च तन्मात्रं प्रक्षाल्य च विशुध्यति ॥४५
शुष्कमन्नमविप्रस्य भुक्त्वा सप्ताहमृच्छति।
अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तमर्द्धमासेन जीर्य्यति ॥४६
पयोदधि च मासेन षण्मासेन घृतं तथा।
तैलं सम्वत्सरेणैव कोष्ठे जीर्य्यति वा नवा ॥४७
यो भुङ्क्ते हि च शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥४८
शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम्।
शूद्राज्ज्ञानगमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥४९
अप्रणामे तु शूद्रेऽपि स्वस्ति यो वदति द्विजः।
शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणोऽपि तथैव च ॥५०

दशाहाच्छुध्यते विप्रो द्वादशाहेन भूमिपः ।
पाक्षिकं वैश्य एवाह शूद्रोमासेन शुध्यति ॥५१
अग्निहोत्री च यो विप्रः शूद्रान्नं चैव भोजयेत् ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥५२
शूद्रान्नेन तु भुक्तेन यो द्विजो जनयेत्सुतान् ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रवर्त्तते ॥५३
शूद्रेण स्पृष्टमुच्छिष्टं प्रमादादथ पाणिना ।
तद्द्विजेभ्यो न दातव्यमापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥५४
ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य च पर्वसु ।
वैश्येष्वापत्सु भुञ्जीत न शूद्रेऽपि कदाचन ॥५५
ब्राह्मणान्ने दरिद्रत्वं क्षत्रियान्ने पशुस्तथा ।
वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकं ध्रुवम् ॥५६
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम् ॥५७
दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्विषम् ॥५८
सूतकेषु यदा विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पिवेत् पानीयमज्ञानाद्भुङ्क्ते (अन्नं) भक्तमथापिवा ॥५९
उत्तार्य्याचम्य उदकमवतीर्य्य उपस्पृशेत् ।
एवं हि समुदाचारो वरुणेनाभिमन्त्रितः ॥६०
अग्न्यागारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मण सन्निधौ ।
आहारे जपकाले च पादुकानां विसर्जनम् ॥६१

पादुकासनमारूढोगेहात् पञ्चगृहं व्रजेत् ।
छेदयेत्तस्य पादौ तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥६२
अग्निहोत्री तपस्वी च श्रोत्रियो वेदपारगः ।
एते वै पादुकैर्यान्ति शेषान्दण्डेन ताडयेत् ॥६३
जन्मप्रभृतिसंस्कारे चूडान्ते भोजनं नवम् ।
असपिण्डेन भोक्तव्यं चूडस्यान्ते विशेषतः ॥६४
याचकान्नं नवश्राद्धमपि सूतकभोजनम् ।
नारीप्रथमगर्भेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥६५
अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यस्य दीयते ।
तस्याश्चान्नं न भोक्तव्यं पुनर्भूःसा प्रगीयते ॥६६
पूर्वश्च स्त्रावितोयश्च गर्भोयश्चाप्यसंस्कृतः ।
द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ॥६७
राजाद्यैर्दशभिर्मासैर्यावत्तिष्ठति गुर्विणी ।
तावद्रक्षा विधातव्या पुनरन्योविधीयते ॥६८
भर्तृशासनमुल्लङ्घ्य या च स्त्री विप्रवर्त्तते ।
तस्याश्चैव न भोक्तव्यं विज्ञेया कामचारिणी ॥६९
अनपत्या तु या नारी नाश्नीयात्तद्गृहेऽपि वै ।
अथ भुङ्क्ते तु यो मोहात् पूयसं नरकं व्रजेत् ॥७०
स्त्रियाधनन्तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
स्त्रिया यानानि वासांसि ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥७१
राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
सूतकेषु च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवी मलम् ॥७२

इत्यङ्गिरसा महर्षिणा प्रणीतं धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

समाप्ताचेयं आङ्गिरसस्मृतिः ।

ॐ तत्सत् ।

॥ अथ ॥

—॥ शातातपस्मृतिः ॥—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथाऽकृतप्रायश्चित्तवर्णनम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् ॥१

प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् ।
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥२

महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते ।
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥३

दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् ।
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमोभवेत् ॥४

पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये ।
बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः ॥५
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ ॥६
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥७
जलोदरं यकृत् प्लीहा शूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्बुद विसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥८
दण्डापतानकश्वित्रवपुः कम्पविचर्चिकाः ।
वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥९
अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥१०
उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् ।
महापापेषु सर्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके ॥११
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् ।
अथ साधारणं तेषु गोदानादिषु कथ्यते ॥१२
गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी ॥१३
वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः ।
निवर्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये ॥१४
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म दत्वा स्वर्गे महीयते ॥१५

सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः।
अश्वदाने मृदु श्लक्ष्णमश्वं सोपस्करं दिशेत् ॥१६
महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णा (ऽम्बरा) युधान्विताम्।
दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् ॥१७
लक्षसंख्यार्हणं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्चने।
दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥१८
रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूययित्वा च त्र्यम्बकम्।
एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः ॥१९
हुत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः।
शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्वकम् ॥२०
धान्यदाने शुभं धान्यं खारी यष्टिमितं स्मृतम्।
वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् ॥२१
दशपञ्चाष्टचतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान्।
विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया ॥२२
धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्योदक्षिणाञ्चापि शक्तितः।
अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्रालङ्करणैर्द्विजान् ॥२३
याचेद्दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं यथोदितम्।
तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥२४
पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्चयेद्विधिवद्द्विजान्।
सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे ॥२५
जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि।
सर्वं भवति निच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥२६

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।
सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥२७

उपवासोव्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः ।
विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥२८

सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत ॥२९

ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्वकामिकम् ।
तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ॥३०

तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः ।
भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥३१

इति शातातपीये कर्मविपाके साधारणविधिः प्रथमोऽध्यायः ।

—❀❀—

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ कुष्ठनिवारणप्रयोगवर्णनम् ।

ब्रह्मघ्ना नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते ।
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकशान्तये ॥१

चत्वारः कलशाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः ।
पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण युताः ॥२

अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकसुपूरिताः ।
कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः ॥३

सर्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः।
रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् ॥४
तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम्।
पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्मितम् ॥५
अर्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम्।
यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ॥६
पूर्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः।
पठेयुः स्वस्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः ॥७
दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरः।
मध्यकुण्डे विधातव्यो घृताक्तैस्तिलहेमभिः ॥८
द्वादशाहमिदं कर्म समाप्य द्विजपुङ्गवः।
तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि ॥९
ततोदद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम्।
ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥१०
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः।
प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥११
इत्युदीर्य्य मुहुर्भक्तया तमाचार्य्यं क्षमापयेत्।
एवं विधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुध्यति ॥१२
कुष्ठी गोबधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः।
स्थापयेद्घटमेकन्तु पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् ॥१३
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम्।
रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् ॥१४

ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् ।
तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् ॥१५
यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति ।
सामपारायणं कुर्य्यात् कलशे तत्र सामवित् ॥१६
दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने ।
विहिते धर्मराजानमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥१७
यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयावहः ।
दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु ॥१८
इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं मद्भक्तिमाचरेत् ।
ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ॥१९
पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते ।
नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥२०
प्राजापत्यानि कुर्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः ।
व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्मिताम् ॥२१
कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्ववत् ।
निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥२२
पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः ।
नावं द्विजाय तं दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥२३
वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्वभूताशयस्थित ! ।
पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहन् ! ॥२४
इत्युदीर्य्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् ।
अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् ॥२५

स्वसृघाती तु बधिरो नरकान्ते प्रजायते।
मूको भ्रातृबधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता ॥२६
सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्।
व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात सुवर्णफलसंयुतम् ॥२७
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्रह्माणीं तां विसर्जयेत्।
सरस्वति! जगन्मातः! शब्दब्रह्माधिदेवते! ॥२८
दुष्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि!।
बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ॥२६
ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये।
श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यश्च यथाविधि ॥३०
महारुद्रपञ्चैव कारयच्च यथाविधि।
षड़ङ्गैकादशैरुद्रैरुद्रः समभिधीयते ॥३१
रुद्रैस्तथैकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः।
एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते ॥३२
जुहुयाच्च दशांशेन दूर्वयायुतसंख्यया।
एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः ॥३३
पलान्येकादश तथा दद्याद्द्विजानुसारतः।
अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्योदक्षिणांदिशेत् ॥३४
स्नापयेद्दम्पती: पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः।
आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च ॥३५
गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्वंशश्चोपजायते।
स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् ॥३६

व्रतान्ते मेदनीं दत्वा शृणुयादथ भारतम् ।
स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश ॥३७
दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् ।
राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः ॥३८
गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः ।
घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः ॥३६
इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति ।
रक्तार्बुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः ॥४०
प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् ।
दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः ॥४१
प्राजापत्यं सकृच्चैवं दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् ।
कारूणाञ्च बधे चैव रूक्षभावः प्रजायते ॥४२
तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्यो वृषभः सितः ।
सर्वकार्य्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः ॥४३
प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् ।
गणनाथस्य मन्त्रस्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् ॥४४
कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपुरःसरम् ।
उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतस्वरः ॥४५
स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् ॥४६
अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते ।
शतं पलानि दद्याच्च चन्दनान्यघनुत्तये ॥४७

महिषीघातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते।
खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते ॥४८
निष्कत्रयस्य प्रकृतिं सम्प्रदद्याद्धिरण्मयीम्।
तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षण।
दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये ॥४९
शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः।
स दद्यात्तु विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् ॥५०
हरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः।
अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ॥५१
अजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते।
अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता ॥५२
उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते।
कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये ॥५३
मार्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते।
पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् ॥५४
शुकशारिकयोर्घाते नरः स्खलितवाग्भवेत्।
सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् ॥५५
बकघाती दीर्घनसो दद्याद्गां धवलप्रभाम्।
काकघाती कर्णहीनो दद्याद्गामसितप्रभाम् ॥५६
हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता।
तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात् ॥५७

इति शातातपीये कर्मविपाके हिंसाप्रायश्चित्तविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकीर्णरोगाणांप्रायश्चित्तम् ।

सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तरन्तथा ।
शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये ॥१

जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः ।
ततोऽभिषेकः कर्त्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ॥२

मद्यपो रक्तपित्ती स्यात्स दद्यात् सर्पिषोघटम् ।
मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये ॥३

अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिकोदरः ।
यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् ॥४

उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥५

भुक्त्वा चास्पृश्य संस्पृष्टं जायते कृमिलोदरः ।
त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते ॥६

परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते ।
लक्षहोमं स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥७

मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः ।
प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥८

विषदः स्याच्छर्दिरोगी दद्याद्दश पयस्विनीः ।
मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् ॥९

पिशुनो नरस्यान्ते जायते श्वासकासवान् ।
घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥१०
धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये ।
ब्रह्मकूर्चमयीं धेनुं दद्याद्वाच्च सदक्षिणाम् ॥११
शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने ।
सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥१२
दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् ।
तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ॥१३
सुरालये जले वापि शकृण्मूत्रं करोति यः ।
गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः ॥१४
मासं सुरार्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु ।
प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति गुदजा रुजः ॥१५
गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः ।
तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥१६
एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः ।
सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् ॥१७
प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते ।
सम्वत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् ॥१८
उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः ।
तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् ॥१९
दुष्टवादी खण्डितः स्यात् सवै दद्याद्विजातये ।
रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥२०

खल्लीटः परनिन्दावान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनम्।
परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् ॥२१
सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान्।
निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम् ॥२२

इति शातातपीये कर्मविपाके प्रकीर्णप्रायश्चित्तं नाम
तृतीयोऽध्यायः।

—❀ ❀—

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ स्तेयप्रायश्चित्तम्।

कुलघ्नो नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत्।
स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ॥१
औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते।
प्राजापत्यं स कृत्वात्र ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥२
कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः।
कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये ॥३
रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम्।
रीतिं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् ॥४
मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः।
मुक्ताफलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ॥५
त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्।
उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतन्त्रपु ॥६

सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान्।
उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानत ॥७
दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः।
स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि ॥८
दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः।
दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥६
मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान्।
स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये ॥१०
इक्षोर्विकारहारो च भवेदुदरगुल्मवान्।
गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये ॥११
लोहहारी च पुरुषः कर्बुराङ्गः प्रजायते।
लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥१२
तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः।
उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् ॥१३
आमान्नहरणाच्चैव दन्तहीनः प्रजायते।
स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्मितौ ॥१४
पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते।
गायत्र्याः स जपेल्लक्षं दशांशं जुहुया(यवैः)त्तिलैः ॥१५
फलहारी च पुरुषो जायते व्रणिताङ्गुलिः।
नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने ॥१६
ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः सम्प्रजायते।
सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम् ॥१७

शाकहारी च पुरुषो जायते नीललोचनः ।
ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम् ॥१८

कन्दमूलस्य हरणाद्ध्रस्वपाणिः प्रजायते ।
देवतायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन शक्तितः ॥१९

सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते ।
स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि ॥२०

दारु(क्षीर)हारी च पुरुषः छिन्नपाणिः प्रजायते ।
स दद्याद्विदुषे शुद्धौ काश्मीरजपलद्वयम् ॥२१

विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः प्रजायते ।
न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिणाम् ॥२२

वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी सम्प्रदद्यात्प्रजापतिम् ।
हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये ॥२३

ऊर्णाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् ।
स्वर्णनिष्कमितं हेमवह्निं दद्याद्द्विजातये ॥२४

पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोमा जायते नरः ।
तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्ध्यर्थं द्विजन्मने ॥२५

औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्तः प्रजायते ।
सूर्य्यायार्घः प्रदातव्यो मासं देयश्च काञ्चनम् ॥२६

रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् ।
सवत्सां महिषीं दद्यान्मणिरागसमन्विताम् ॥२७

विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते ।
तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम् ॥२८

मृतवत्सोदितः सर्वोविधिरत्र विधीयते।
दशांशहोमः कर्त्तव्यः पलाशेन यथाविधि ॥२६
देवस्य हरणाच्चैव जायते विविधो ज्वरः।
ज्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव च ॥३०
ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्ण महारुद्रं महाज्वरे।
अतिरौद्रं जपेद्रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् ॥३१
नानाविधद्रव्यचौरो जायते ग्रहिणीयुतः।
तेनान्नोदकवस्त्राणि हेम देयञ्च शक्तितः ॥३२

इति शातातपीये कर्मविपाके स्तेयप्रायश्चित्तं नाम चतुर्थोऽध्यायः।

—:००:—

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्।

मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति।
चाण्डालीगमने चैव हीनकोपः प्रजायते ॥१
तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतोन्यसेत्।
कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् ॥२
तस्योपरि न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम्।
सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं नरवाहनम् ॥३
यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम्।
अथर्ववेदविद्विप्रो ह्याथर्वणं समाचरेत् ॥४

सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया।
दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥५
निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा।
सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु ॥६
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि।
दद्याद्देवं हीनकोपं लिङ्गनाशे विशुद्धये ॥७
गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते।
तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥८
स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने।
नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम ॥९
तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम।
सुवर्णनिष्कषट्केन निर्मितं यादसाम्पतिम् ॥१०
यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम्।
सामविद्ब्राह्मणस्तत्र सामवेदं समाचरेत् ॥११
सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया।
दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥१२
यादसामधिपो देवोविश्वेषामपि पावनः।
संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे ॥१३
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि।
दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये ॥१४
स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते।
भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते ॥१५

तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं पूर्वत कलसं न्यसेत् ।
पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पोतमाल्यविभूषितम् ॥१६
तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
सुवर्णनिष्कपट्टकेन निर्मितं वज्रधारिणम् ॥१७
यजेत् पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् ।
यजुर्वेदं तत्र सामं ऋग्वेदञ्च समाचरेत ॥१८
सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु ।
दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥१९
दैवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः ।
शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु ॥२०
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि ।
दद्याद्देवं सहस्राक्षं स्व पापस्यापनुत्तये ॥२१
भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते ।
(स्ववधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते) ॥२२
तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव हि ।
दशांशहोमः सर्वत्र घृताक्तैः क्रियते तिलैः ॥२३
यदगम्याभिगमनाज्जायते ध्रुव(दद्रु)मण्डलम् ।
कृत्वा लोहमयीं धेनुं पलषष्टिप्रमाणतः ॥२४
कार्पासभाण्डसंयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम् ।
दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥२५
सुरभिर्वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु ।
तपस्विनी(मातुः स पत्नी)सङ्गमने जायते चाश्मरीगदः ॥२६

स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥२७

दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं यथोदितम् ।
तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् ॥२८

पितृष्वस्रभिगमनाद्दक्षिणां(ना)शव्रणी भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन शक्तितः ॥२९

मातुलान्यान्तु गमने पृष्ठकुब्जः प्रजायते ।
कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥३०

मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् ।
तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दासीप्रदानतः ॥३१

मृतभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते ।
तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥३२

सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरः ।
तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः ॥३३

तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः ।
मासं रुद्रजपं कार्य्यो दद्याच्छक्तया च काञ्चनम् ॥३४

दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तहृक् ।
स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥३५

स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी ।
तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥३६

पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते ।
तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये ॥३७

अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते ।
सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्यात् शिवस्य च ॥३८

एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः ।
स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् ॥३९

इति शातातपीये कर्मविपाके अगम्यागमन प्रायश्चित्तं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

....

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अनुचितव्यवहारफलम् ।

अश्वशूकरशृङ्ग्याद्रिद्रुमादिशकटेन च ।
भृग्वग्निदारुशस्त्राश्मविषोद्बन्धनजैर्मृताः ॥१

व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिवृकाहताः ।
काष्ठशल्यमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः ॥२

साकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये ॥
अस्पृश्या ह्यपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः ।
पञ्चत्रिंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः ॥३

पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयो लेपभुजस्तथा ।
ततोनान्दीमुखाः प्रोक्ता स्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः ॥४

द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः ।
गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते ॥५

दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यमी क्रमात् ।
द्वादशाश्वादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् ॥६
विषादिनिहता घ्नन्ति दशसु द्वादशस्वपि ।
वर्षैकबालकं कुर्य्यादनपत्योऽनपत्यताम् ॥७
व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च ।
विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुःखकृत् ॥८
राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौरेण पशुहिंसकः ।
वैरिणा मित्रभेदी च वकवृत्तिर्वृकेण तु ॥९
गुरुघाती च शय्यायां मत्सरी शौचवर्जितः ।
द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः ॥१०
नरोविहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः ।
कृमिभिः कृत्तवासाश्च कृमिणा च निकृन्तनः ॥११
शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च सूचकः ।
भृगुणा मेदिनीचौरो वह्निना यज्ञहानिकृत् ॥१२
दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः ॥
अश्मना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः ।
उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदो जलेन तु ॥१३
द्रुमेण राजदन्तिहृद्दतीसरेण लौहहृत् ।
साकिन्याद्यैश्च म्रियते स्वदर्पकार्य्यकारकः ॥१४
अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् ।
पतितोपत्यविक्रेतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् ॥१५

अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते।
कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम्॥१६

चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम्।
पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः॥१७

मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम्।
अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम्॥१८

कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्वौषधिसमन्वितम्।
तस्योपरिन्यसेद्देवं पात्रं धान्यफलैर्युतम्॥१६

सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सफलं न्यसेत्।
कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम्॥२०

कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम्।
षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलशे तत्र वेदवित्॥२१

यमसूक्तेन कुर्वीत यमपूजादिकं तथा।
गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये॥२२

ग्रहशान्तिकपूर्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः।
अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम्॥२३

प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत्।
इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिसमन्वितम्॥२४

ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम।
सजलान् कृष्णकलसांस्तिलपात्रसमन्वितान्।
द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे॥२५

ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्यो दम्पती कलशोदकैः।
शुचिर्वरायुध (रक्ताम्बर) धरो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः।
यजमानस्ततोदद्यादाचार्य्याय सदक्षिणाम्॥२६
ततोनारायणवलिः कर्तव्यः शास्त्रनिश्चयात्।
एष साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः॥२७
विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयो व्याघ्रादिनिहतेऽपि।
व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत्॥२८
सर्पदंशे नागवलिर्देयः सर्वेषु काञ्चनम्।
चतुर्निष्कमितं हेम गजं दद्याद्गजैर्हते॥२९
राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम्।
चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम्॥३०
वृषेण निहते दद्याद्यथाशक्ति च काञ्चनम्।
शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तुलीसमन्विता॥३१
निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता।
शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम्॥३२
संस्कारहीने च मृते कुमारञ्च विवाहयेत्।
शुना हते च निक्षेपं स्थापयेन्निजशक्तितः॥३३
शूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम्।
क्रिमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्नं द्विजातये॥३४
शृङ्गिणा च हते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम्।
शकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम्॥३५

भृगुपाते मृतेचैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम्।
अग्निना निहते दद्यादुपानहं स्वशक्तितः ॥३६
द्रवेन निहते चैव कर्त्तव्या सदने सभा।
शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ॥३७
अश्मना निहते दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम्।
विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं क्षेत्रसंयुताम ॥३८
उद्बन्धनमृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम।
मृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् ॥३६
वृक्षं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम्।
अतीसारमृते लक्षं सावित्र्याः संयतोजयेत् ॥४०
साकिन्यादिमृते चैवं जपेद्रुद्रं यथोचितम्।
विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥४१
अस्पर्शे च मृते कार्य्यं वेदपारायणं तथा।
सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्विप्रान्तमाश्रित्य संस्थित ॥४२
पातित्येन मृते कुर्य्यात् प्राजापत्यानि षोड़श।
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिश्चरेत् ॥४३
निष्कत्रयमितस्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते।
कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्मितम् ॥४४
विसूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान्।
तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकवले मृते ॥४५

केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ।
एवं कृते विधानेन विदध्यादौर्द्ध्वदेहिकम् ।
ततः प्रेततत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा ॥४६
दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः ।
इतिशातातपप्रोक्तोविपाकः कर्मणामयम् ।
शिष्याय शरभङ्गाय विनयात् परिपृच्छयते ॥४७

इति शातातपीये कर्मविपाके अगतिप्रायश्चित्तं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्ता चेयं शातातपस्मृतिः ।

—:०:—

समाप्तश्चायं धर्मशास्त्रस्य प्रथमो भागः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

अथ शुद्धा-शुद्धि-पत्रम् ।

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१	सृष्ट्युपत्ति	५	सृष्ट्युत्पत्ति
१३	मनुधीमा	१०	मनुर्धीमा
२	भुक्ते	१७	भुंक्ते
८	पुजितं	१७	पूजितं
१६	अङ्गष्ठ	१७	अङ्गुष्ठ
२	वुपवित्यु	१८	वुपवीत्यु
१६	आयुमान्	२३	आयुष्मान्
११	तिष्ठेम्माता	२४	तिष्ठेन्माता
२२	तेपांन्तु	२४	तेषान्तु
१२	ण्यथर्षिंवत्	२६	ण्यथर्षिवत्
३	तेष्येव	३३	तेष्वेव
१४	पूत्र	३४	पूर्वं
११	कर्मणि	३५	कर्मण्य
१८	नम्नीं	३५	नाम्नीं
६	शूद्रेव	३६	शूद्रैव
२२	ब्राह्मणो	३६	ब्राह्मो
१४	ब्रह्मादिषु	३८	ब्राह्मादिषु

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
११	संविशदा	३६	संविशेदा
४	नार्य्यास्तु	४०	नार्य्यस्तु
१८	मोहान्छाद्धे	४७	मोहाच्छ्राद्धे
६	छद्र	५१	छूद्र
८	विप्रोस्य	५१	विप्रोऽस्य
११	दत्तमुप्र	५१	दत्तमप्र
४	अग्नि	५३	अनग्नि
८	अग्न्यभाव	५४	अग्न्यभावे
१६	षड्कृतंश्च	५४	षड्कृतंश्च
६	तच्छाद्धं	५५	तच्छ्राद्धं
१५	हविर्गुण	५६	हविर्गुणाः
१७	यद्भुक्ते	५६	यद्भुङ्क्ते
५	ढैवे	५८	दैवे
१२	ब्राह्मणंस्तंस्तु	५८	ब्राह्मणांस्तांस्तु
१६	स्तं	५८	स्तां
१६	त्यये	५८	त्यन्ये
८	चैबा	६०	चैवा
५	चनुर्थ	६२	चतुर्थ
११	दुख	६२	दु ख
१३	स्ब	६२	स्व
२१	प्राणने	३	प्राणाने

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
३	वङ्मात्रे	६४	वाङ्मात्रे
८	राजातौ	६४	राजतो
१२	स्त्रया	६६	स्वप्या
१८	दात्मतः	६८	दात्मनः
२२	निस्वने	७०	नि स्वने
१६	दत्बा	८२	दत्त्वा
१०	धर्मप्रदानं युरुषं	८३	धर्मप्रधानं पुरुषं
४	गुरुन्	८४	गुरून्
५	दान्यूहं	८६	दात्यूहं
११	मांसस्त्यातः	८७	मांसस्यातः
२३	पितं	८७	पितॄं
१७	भवत्	९२	भवेत्
२२	भर्त्तु	९९	भर्त्तुः
७	बुष्पाणि	१०२	पुष्पाणि
१८	प्रपढै	१०२	प्रपदै
७	चान्येष	१०३	चान्येषु
२	व्द्रुदन्	१०४	द्रुदान्
६	निरूप्येष्टिं	१०४	निरूप्येष्टिं
२१	कालमेब	१०४	कालमेव
२१	प्रहाद्	१०७	प्राहाद्द
१४	शिष्ठो	१०८	शिष्टो

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
६	च्छुत्वा	१०६	च्छ्रुत्वा
१५	निबोधनः	१०६	निबोधत
१४	चक्षंपि	११०	चक्षूंपि
२०	विनिया	११३	विनया
६	सव	११६	सव
१८	प्रकारस्थो	११६	प्राकारस्थो
५	तेस्य	११७	तेऽस्य
५	केर्यु	११७	कुर्यु
१२	मायथा	११६	मायया
२१	प्रसह्यैत	११६	प्रसह्यतां
१	धमवणन	१२१	धर्मवर्णन
२	चमणाम्	१२२	चर्मणाम्
१२	वर्षरय	१२२	वर्षस्य
२	कम	१२४	कम
१	धमवणन	१२७	धर्मवर्णन
५	स्वयम्	१२७	स्वयम्
८	सम्पूज	१२८	सम्पूजये
१५	कालेयुक्तं	१२८	कालयुक्तं
१७	वर्णन	१३०	वणनं
१७	द्रुमं	१३२	द्रुम
१८	द्रुम	१३२	द्रुमं

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	पुरुपः	१३५	पूरुषः
१३	धमर्णा	१३५	धमर्णा
२३	कारण ं	१३५	कारणं
१४	यावन्निनु	१३६	यावन्निह
४	गवानृपे	१४०	गवानृते
१८	सरम्वतीम्	१४०	सरस्वतीम्
६	स्तेनऽन्यथा	१४४	स्तेनोऽन्यथा
२२	धनश्वेत्तु	१४५	धनश्चेत्तु
१०	व्यहारं	१४६	व्यवहारं
६	च्छेयांस्तु	१४७	च्छ्रेयांस्तु
१	४७	१४७	१४७
१७	प्राड	१४७	प्राड्
१२	धर्माय	१५०	धर्मार्थं
३	सम्प्रक्ष्यामि	१५२	सम्प्रवक्ष्यामि
२०	पृशवो	१५२	पशवो
१२	र्दयोः	१५३	द्वयोः
१६	प्रभबो	१५५	प्रभवो
४	विधभ्	१५६	विधम्
६	दुखाय	१५७	दुःखाय
१६	भम्रयुगो	१५७	भग्नयुगे
२०	गोमयरय	१६०	गोमयस्य

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२१	क्षीररय	१६०	क्षीरस्य
२१	क्षत्रियरय	१६१	क्षत्रियस्य
४	ह्लिसेत	१६२	ह्लिंस्सेत
७	दतु	१६२	दातु
८	सर्बम्ब	१६५	सर्वस्य
५	मौण्ड्यनृच्छेत्तु	१६६	मौण्ड्यमृच्छेत्तु
१५	नेत्रा	१६६	नेतात्रा
६	प्रवजितो	१६८	प्रव्रजितो
६	वस्तरथ	१७३	वस्तथा
३	ददानीति	१७४	ददामीति
४	महीष्य	१७४	महिष्य
८	विथि	१७६	विधि
२२	उन्म तं	१७६	उन्मत्तं
६	जजयति	१८२	जयति
५	कामज	१८३	कामजम
७	गूडो	१८४	गूढो
२१	येद्यत्मै	१८५	येद्यस्मै
५	यंद्यय	१८७	यद्यस्य
१०	अघ्य	१८७	अध्य
४	तुयं	१८८	तु
७	मुतपन्न	१८८	मुत्पन्न

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	द्युतं	१६०	द्यूतं
११	तस्माद्यूतं	१६०	तस्ताद्द्यूतं
२१	हन्याद्दिट्	१६०	हन्याद्द्विट्
१८	द्रयाणां	१६५	द्रव्याणां
२०	गृल्य	१६५	मूल्य
६	मन	१६६	मान
६	प्रोप्य	१६८	प्रकोप्य
२३	साम्पति	१६८	शाम्यति
७	भृत्याम्नि	१६६	भृत्याग्नि
१६	तांतबस्य	१६६	तांतवस्य
११	विंद्यादिमं	२०१	विद्यादिमं
१७	वर्णे	२०१	वर्णे
७	लोभ्येन	२०२	लोम्येन
११	म्मृतः	२०२	स्मृतः
१४	जतय	२०२	जनय
२३	स्त्रकर्मणां	२०२	स्वकर्मणां
२३	योवी	२०३	योगवी
८	तिर्यआ	२०७	तिर्यग्जा
२०	निवर्त	२०७	निवर्त्ते
६	योऽन्नमति	२१०	योऽन्नमत्ति
१८	क्रयेते	२१०	क्रियेते

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
७	निस्त्रेभ्यो	२१३	निःस्त्रेभ्यो
४	कुर्या	२१६	कुर्या
२३	शद्राणां	२१६	शूद्राणां
८	शुद्ध्यपि	२१७	शुद्ध्यति
१६	तानु	२१८	ताऽनु
८	नवसेद्	२२०	निवसेद्
५	चजा	२२१	चंजा
१६	नवेद्येत्	२२३	निवेद्येन
२१	कृ छ्	२२५	कृच्छ्रं
१८	सुरापम्प	२२६	सुरापस्य
२३	कृच्छा	२२७	कृच्छ्रा
२१	ज्ञातित्व	२२८	ज्ञातित्वे
१	गम्यागम्य	२२६	अगम्यागमन
१६	ज्ञात्र्य	२२६	ज्ञात्र्यृ
७	संवत्स ।	२३१	संवत्सरं यवा
५	कृच्छाति	२३२	कृच्छ्राति
६	निप्क	२३२	निष्क
१६	यतात्मानः	२३४	संयतात्मनः
१४	कृत्म्रो	२३७	कृत्स्नो
१५	मानस	२३८	मानसे
१	३३८	२३८	२३८

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१०	मव्क्तं	२४०	मव्यक्तं
१५	धर्मकिया	२४०	धर्मक्रिया
२०	सकृद्गभ	२४४	सकृद्गर्भे
१५	सः	२४७	स
२२	ममु	२४८	मनु
२३	वैस्वतं	२५२	वैवस्वतं
२	पुररकृत्य	२५३	पुरस्कृत्य
१८	रातिषु	२५३	रात्रिषु
६	मुच्यन्ये	२५७	मुच्यन्ते
११	वच	२५७	वच
४	स्मृतम	२५८	स्मृतम्
१०	पैतामह	२५८	पैतामहं
३	दद्याद्यरते	२६०	दद्याद्यस्ते
१२	कुतं	२६०	कृतं
१४	धनम	२६२	धनम
१३	षधयरथा	२६३	षधयस्तथा
१६	रितला	२६३	स्तिला
१७	हातेण	२६४	हारेण
१६	नोपभौगेन	२६४	नौपभोगेन
२१	आध्य	२६४	आध्या
५	यति	२६५	याति

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
७	भुक्तिरेब	२६५	भुक्तिरेव
१	२६	२६६	२६६
३	शास्त्रेपु	२६६	शास्त्रेषु
७	वंद्धि	२६६	वृद्धि
१७	तरतथा	२६७	तस्तथा
१६	पयये	२६७	पर्यये
८	लेख्यत	२६८	लेख्यतः
६	तिरतयोः	२६८	तिस्तयोः
३	हरत	२६६	हस्त
३	प्राति	२६६	प्राप्ति
६	रमृतः	२६६	स्मृतः
१५	विधरतत्र	२६६	विधस्तत्र
१४	वद्धा	२७०	वृद्धा
४	आधर्य	२७१	आधर्यं
१३	यंन्छो	२७१	यद्गन्छो
१५	सिद्धि	२७१	सिद्धिं
१०	वद्ध	२७२	वृद्ध
८	विधं	२७४	विप्रं
२०	वषशते	२७४	वर्षशते
२२	साक्ष्ते	२७४	साक्ष्ये
१६	सव	२७६	सर्व
६	प्रब्रयु	२७७	प्रब्रूयु

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	दावा	२७८	दात्रा
६	रमृतम्	२८१	स्मृतम्
१३	मुह	२८१	मुपह
१३	ब्रिश्वा	२८३	विश्वा
२	दत्त्रा	२८५	दत्त्वा
५	विमुच्यते	२८५	विमुच्यते
१५	स्वामिने	२८७	स्वामिने
३	स्त्रामिनः	२८८	स्वामिनः
५	मृतषे	२८८	मृतेपु
६	दप	२८०	दप
१३	तद्दिगुणं	२९०	तद्द्विगुणं
१०	वाह्य	२९१	वाह्य
१२	रयात्	२९१	स्यात्
१२	तद्दिगुणं	२९१	तद्द्विगुणं
१३	सर्ववीजा	२९१	सर्वबीज
२	योगाद्	२९६	योगाद्
२०	क्लीव	३००	क्लीब
१६	स्वयं	३०३	स्वयं
१७	किल्बीषी	३०५	किल्बिषी
५	मेब	३१०	मेव
११	भतव्याः	३१०	भर्तव्याः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम	शुद्धपाठः
१३	दधां	३१०	दधां
१३	तद्धनान्	३११	तद्धनान्
१६	कुटुन्वार्थे	३११	कुटुम्बार्थे
१८	विनिर्णये	३११	विनिर्णये
१४	गड्	३१२	पड्
६	करस्य	३१३	करणस्य
१४	शास्त्रज्ञौ	३१३	शास्त्रज्ञै
१८	प्रसपताम	३१४	प्रसर्पताम्
२३	एव	३१४	एव
२२	प्रप्सु	३१७	प्रेप्सु
१६	तद्वत्ति	३१६	तद्वृत्ति
७	प्रवर्त	३२०	प्रवर्त
२०	ब्राह्मो	३२०	ब्राह्मणो
२२	पूरुषः	३२३	पूरुषः
१४	स्युस्त	३२५	स्युस्त
१३	धर्मस्तु	३२८	धर्मस्तु
१३	द्वत्रिंशत	३२६	द्वात्रिंशत्
११	यस्तु	३३२	यस्तु
१६	अत	३३२	अतः
३	विषयस्य	३३४	विषस्य
११	विधीयते	३३४	विधीयते

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१५	न्भ्यस्य	३३६	ध्यभ्यस्य
१५	नैत्यकम्	३३६	नैत्यिकम्
२	जिह्वानां	३३९	जिह्वा
११	२	३४२	०
१२	०	३४२	२
२०	प्रायाश्चिते	३४२	प्रायश्चित्ते
१९	तथव	३४४	तथैव
४	तस्यते	३४५	तस्य ते
९	दग्तु	३४६	दस्तु
६	मृषिमि	३५२	मृपिभि
१०	शौच	३५५	शौचं
१०	नाया	३५५	माया
२	नन्त	३५६	नान्त
१३	मवाप्नु	३५६	मा॓नु
१४	धग्म्	३५७	धरम्
२०	सुवर्च्चसम	३५७	सुवर्च्चसम्
१३	मर्वेत्	३५८	भर्वेत्
१९	तदुच्चिग्न्तु	३५९	तदुच्छिष्टन्तु
१४	सचेलः	३६०	सचैलः
१६	स्कृंता	३६०	संस्कृता
१८	यथानं	३६०	यथान्नं

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	कृचूड	३६१	कृतचूड
१०	दृद्धं	३६१	दृद्धं
१५	स्या	३६१	स्यात्
१८	पूर्वं	३६२	पूर्वं
२	यदि	३६७	यति
१८	क्राम	३६७	काम
११	मव्यं	३६८	गव्यं
२०	षञ्च	३६८	पञ्च
२३	गन्धव	३६६	गन्धर्व
१७	स्वयं	३७०	स्वयं
१६	प्रारब्द्ध	३७०	प्रारब्ध
२२	कुन्छ्	३७०	कृच्छ्
११	पादांच	३७१	पादांश्च
१२	तथे	३७१	नयं
१४	द्विजत्तमः	३७१	द्विजोत्तमः
२३	नाप	३७१	नोप
६	घायये	३७२	घातये
६	गोदोहन	३७३	गोदोहने
१७	वंश्वदेवं	३७५	वैश्वदेवं
११	नत्तश्च	३७८	नक्तश्च
१८	मधिका	३७६	मधिकां
६	रात्री	३८१	रात्रौ

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम	शुद्धपाठः
६	रेण्	३८१	रेणु
१	संहित	३८२	संहिता
१२	दुर्भिक्षे	३८२	दुर्भिक्षे
१४	पथिवी	३८२	पृथिवी
३	वष	३८३	वष
२०	दी ते	३८४	दीप्तते
७	यवा	३८५	याव
११	वज्र्ज	३८८	वर्ज्ज
२	०	३८६	प्रथम
१०	कुव	३६७	कुर्व
६	अन्वथा	३६६	अन्यथा
६	सिसृक्ष	४०१	सिसृक्षु
२३	पयङ्क	४०४	पर्यङ्क
१०	वश्य:	४०७	वैश्य:
१२	ताम्र	४११	ताम्र
२०	कार्षापण	४१३	कार्षापण
८	त्व	४१४	त्वे
१३	त्रत्र	४१४	त्रुत्र
१६	क्रींत	४१७	क्रीत
१७	राजबि	४१७	राजर्बि
१३	सवर्व	४१६	सर्व

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	द्रकडं	४२१	दण्डं
८	चतु	४२६	चतुः
८	द्रशे	४२७	देशे
१४	हरता	४२७	हस्ता
२२	पुरुप	४२७	पुरुष
६	पश्चार्य	४३३	पश्चार्थ
६	शूत्रा	४३६	शूद्रा
११	त्वक्का	४४१	त्यक्त्वा
७	त्रायान्ते	४४२	त्रायन्ते
८	स्ताब	४४३	स्ताव
११	ज्जीबं	४४४	ज्जीवं
१७	वैस्यस्य	४४४	वैश्यस्य
४	प्रयाश्चित्तं	४४५	प्रायश्चित्तं
७	शुद्धति	४४५	शुद्ध्यति
३	कृतचडे	४४६	कृतचूडे
१६	च्ब	४४६	च्व
१३	रुघि	४४७	रुधि
२०	स्पष्ट्वा	४४७	स्पृष्ट्वा
२३	कर्तणि	४४८	कर्तृणि
३	शुचिन	४४६	शुचिनं
१५	प्रभूतातां	४५०	प्रभूतानां

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१३	मत्चान्तः	४५२	माचान्तः
१३	नाम	४५३	नाम्
१४	हीनाङ्गींम	४५३	हीनाङ्गीम
५	पुरुषावेक	४५४	पुरुषानेक
१६	सीमान्तो	४५६	सीमन्तो
१०	भव	४५७	भव
१८	नाम्यामि	४५८	नाम्याभि
१९	कुर्याति	४५८	कुर्यात्ति
२०	मुपेत्यः	४५८	मुपेत्य
६	गुरोगुरौ	४५९	गुरोर्गुरौ
५	साप्रा	४६०	सप्रा
६	वर्तयन्ने	४६०	वर्तयन्नेक
१३	न्नुपसे	४६०	न्नुपवसे
६	व	४६१	वै
७	ब्रुया	४६१	ब्रूया
८	ब्रुया	४६१	ब्रूया
११	उनत्रिंशो	४६१	त्रिंशो
११	पञ्चमान	४६१	पञ्चमान्
११	फलदम	४६२	फलदम्
७	विप्रयस्य	४६३	विप्रस्य
१६	गुरो	४६३	गुरवो
९	ध्यांयः	४६४	ध्यायः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१४	पिवृष्वसा	४६४	पितृष्वसा
१६	द्रम	४६८	द्रुम
३	णनु	४७२	णानु
२०	त्राय	४७५	प्राय
१०	ञ्चैष्णवे	४७६	वैष्णवे
१०	अष्टा	४७६	अष्ट
६	पश्चां	४८०	पश्चा
२२	सुद्ध्यति	४८१	शुद्ध्यति
७	द्रां	४८२	द्रां
२०	क्रान्तं	४८२	कान्तं
१०	पय्युषितं	४८४	पर्य्युषितं
१०	असंरकृतान्	४८५	असंस्कृतान्
६	बधात्र्या	४८७	बधास्त्या
१०	धम्मं	४८८	धर्म्म
१६	श्राम्द्रा	४८८	श्रान्द्रा
१८	तद्व्रतं	४८८	तद्व्रतं
३	र्व्यपपो	४८६	र्व्यपो
५	टत्ति	४९०	वृत्ति
१६	प्रहात्	४९०	प्रहात्
११	सर्वपाप	४९२	सर्वपापा
१७	भूर्भुव	४९२	भूर्भुवः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२	कृत्वरत्व	४६३	कृत्वम्त्व
१०	रथश्च	४६४	रथन्त
२	समर्थं	४६५	समर्थ
१०	पार्श्व	४६६	पार्श्व
१७	प्रातरस्त्रा	४६६	प्रातश्चा
१४	रतथा	४६७	स्तथा
१५	निव	४६७	निर्व
२	पूजनन	४६८	पूजन
११	शुशिरम्	४६९	शु(षि)शिरम्
१२	पुति	४६९	पूति
२१	निष्ठून	५०१	निष्ठ्यूत
८	तमो	५०२	तमोऽ
७	श्राद्र	५०३	श्रार्द्र
४	दुखं	५०४	दुःखं
१३	तिमृ	५०४	तिसृ
२०	घर्म्म	५०५	धर्म्म
३	पय्युक्ष्य	५०६	पर्य्युक्ष्य
६	गृध्वै	५०८	गृध्रै
१६	तथैब	५१०	तथैव
१६	प्रगन्धि	५११	प्रगन्धि
१५	महात्मा	५१३	महात्म

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२२	माचा	५१३	माचारा
१३	आपर्य्य	५१४	आपूर्य्य
४	त्रींश्च	५१५	त्रींश्च
१६	तैरू	५१६	तैरु
७	धर्म	५१७	धर्म
७	श्रैठ्य	५२०	श्रैष्ठंय
१	बण	५२१	वर्ण
२	सिद्धाथ	५२२	सिद्धार्थ
१०	प्रशरतानि	५२२	प्रशस्तानि
११	सात्र	५२५	मात्र
६	गोमय	५२६	गोमयो
२०	जलासयं	५२७	जलाशयं
१२	कुतम्	५२८	कृतम्
८	स्वरित	५३०	स्वस्ति
१२	स्वारती	५३०	स्वास्ती
८	क्षप्य	५३१	क्षय्य
१०	तरित	५३१	तस्ति
७	सव्व	५३२	सर्व्व
७	माप्सो	५३३	माप्नो
१८	त्रयोदशोऽ	५३४	द्विनवतितमोऽ
६	यद्द	५३७	यद्दु

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम	शुद्धपाठः
१७	केनतः	५३७	केतनः
२०	दुखा	५३८	दु खा
२१	लभने	५३८	लाभेन
२१	महद्दुख	५३८	महद्दुःख
७	चतुपष्टि	५३९	चतुःषष्टि
८	पाष्ण्यों	५३९	पाष्ण्यों:
११	वत्वा	५३९	चत्वा
१३	द्वासप्तति:	५३९	द्विसप्तति:
७	स्थानानानि	५४०	स्थानानि
१७	अष्ट	५४०	सप्त
७	युरुपा	५४१	पुरुषा
११	त्यमेव	५४४	त्वमेव
१२	कान्ति	५४४	कान्तिः
१३	स्वधा	५४४	स्वधा
२२	शाक्र	५४४	शाक्रा
९	ने	५४६	ये
५	परायम्	५४७	परायणम्
१५	सूरभीणि	५५२	सुरभीणि
१	पापाना	५५७	पापानां
११	सत	५६०	सप्त
६	रपृष्टा	५६४	स्पृष्टा

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम	शुद्धपाडः
७	ंयुताम्	५६७	संयुताम्
१६	वायुभूत	५६७	वायुभूतः
५	दूद्ध्वं	५७०	दूर्द्ध्वं
१	ह्दिनर्य्याकत्यम्	५७१	ह्दिनचर्य्याकृत्यम्
२२	र्वष	५७१	वर्ष
१६	मध्यस्ह्ने	५७२	मध्याह्ने
१७	भार्य्या	५७३	भार्य्या
१	स्मृति	५७४	स्मृतिः
३	प्रदाव्य	५७४	प्रदातव्य
५	श्वाम्ये	५७४	श्वान्ये
१७	द्विभाग	५७५	विभाग
१३	धम	५७६	धर्म
१६	सद्वयामि	५७६	सद्वदामि
१६	पाः	५७७	पानं
४	अत्म	५८०	आत्म
२३	भत्तुः	५८०	भर्त्तुः
३	त्यज्यं	५८२	त्याज्यं
४	घिधीयते	५८३	विधीयते
५	तदर्द्ध	५८३	तदर्द्ध
१	दक्षस्मिृतिः	५८४	दक्षस्मृतिः
६	विशेषतः	५८४	विशेपतः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	नासाग्र	५८५	नासाग्र
१२	ष्यति	५८६	व्यति
१९	उक्त	५८६	उक्ता
१२	चतूर्णां	५८७	चतुर्णां
२१	मूखश्च	५८७	मूर्खश्च
८	चय्य	५८८	चर्य्यं
१८	म	५८८	न
१९	एतत्रयं	५८८	एतत्त्रयं
२०	द्वैत	५८९	द्वैतं
१३	कत्तव्यं	५९३	कर्त्तव्यं
८	साव	६०१	सार्व
२२	पुपा	६०२	पुष्पा
१२	रुद्रप	६०४	रुद्रजप
१२	कारय	६०४	कार्ये
५	क्षण	६०६	क्षणः
१८	गद्यात्	६०६	दद्यात्
१६	जीर्ण	६०७	जीर्ण
१६	दश्वा	६०८	दत्त्वा
६	कम	६०९	कर्म
१२	औडुम्बरी	६०९	औदुम्बरी
२१	त्रपु	६०९	त्रपु

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
३	विधानत	६१०	विधानतः
६	मद्वान्	६१०	मेद्वान्
५	शक्तित	६११	शक्तितः
१७	द्विजन्नने	६११	द्विजन्मने
१४	पुरुषसूत्त.न	६१३	पुरुषसूक्तेन
२	कलसं	६१४	कलशं
२२	तिलपत्र	६१५	तिलपात्र
३	सहस्रकमलस्नानं	६१६	सहस्र(कलशैः)कमलस्नानं
५	भवे	६१६	भव
१४	यस्ता	६१६	प्रस्ता
२०	स्वदर्प	६१७	स्वदर्पा
७	कलसं	६१८	कलशं
२१	कलसां	६१८	कलशां
२१	द्रुपर्भं	६१९	द्रुषर्भं

इति धर्मशास्त्रस्य प्रथमभागस्य यथा दृष्टिगतं तच्छुद्धाशुद्धिपत्रम् ।

—:❀::❀:—

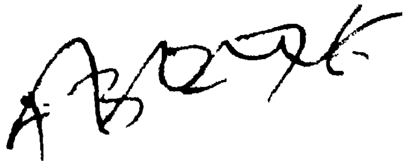

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विनम्र निवेदन

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥
(शुक्ल यजुर्वेद अध्याय ४० मन्त्र १)

ईश्वर का कथन है कि सृष्टि के सारे प्राणी मेरी ही आत्मा हैं। ज्ञान के द्वारा प्राणीमात्र की पूर्णरूपेण रक्षा का ध्यान रखते हुए अपना भोग—जो कि प्रकृति द्वारा निर्दिष्ट किया हुआ है—भोगो। (किसी की भी हिंसा मत करो। सभी प्राणी सृष्टि की परिचर्या में पूर्णरूपेण सहायक हैं) किसी भी प्राणी की शक्ति (दूध) को हरण करने की मन में भावना भी न आने दो इसी में अपना कल्याण है। "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तः पुरुषार्थः" परमात्मा के आदेश का पालन करने से ही त्रिविध दुःखों की निवृत्ति होगी इसी में मानव जीवन की सार्थकता एवं सफलता निहित है। "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणम्"

सत्त्व रजस् और तमो गुण की साम्यावस्था के गुणों का अधिष्ठान होने से प्रकृति परमा शक्ति के रूप में और प्रधान पुरुष सदाशिव के रूप में अभिव्यक्त होते हैं; उन्हीं की इच्छानुसार त्रिगुणात्मिका सृष्टि का क्रम बराबर चलता रहता है। इस सृष्टि में सत्त्व गुण प्रधानता से मानव की; रजोगुण प्रधानता से पशुपक्षी की और तमोगुण प्रधानता से कीट पतङ्गादि की उत्पत्ति हुई। ये सब मानव के अविभाज्य अङ्ग हैं।

अतः प्राणीमात्र की पूर्णरूपेण रक्षा करते हुए अपनी शक्ति (आत्मसुख) की वृद्धि करना ही मानवजीवन का परम लक्ष्य है।

"कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्"

५, क्लाइव रो, कलकत्ता। आपका सेवक—मनसुखराय मोर

inoted by
JAIN COLLEGE DEHRA DUN
DD 1576

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अवाप्ति सं०
Acc. No.............................

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

Sam.
294.5
स्मृति
भाग 1

13276

अवाप्ति सं.
ACC No.........

वर्ग सं.
Class No.................... पुस्तक सं.
Book No.........
लेखक मन्महर्षि

294.5
स्मृति
भाग 1

13276

LIBRARY
LAL BAHADUR SHASTRI
National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125098

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving